

मानव अधिकार

संवाहक

अङ्क ६

Human Rights

SAMBAHAK

Vol. 6

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका
Human Rights Journal

वर्ष ३	मंसिर २०७४	अङ्क ६
Year 3	December 2017	Vol. 6

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, माननीय अनूप राज शर्मा

सदस्य, माननीय प्रकाश वस्ती

सदस्य, माननीय सुदिप पाठक

सदस्य, माननीय मोहना अन्सारी

सदस्य, माननीय गोविन्द शर्मा पौड्याल

सचिव, वेदप्रसाद भट्टराई

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Commissioners of NHRC

Chairperson, Hon. Anup Raj Sharma

Commissioner, Hon. Prakash Osti

Commissioner, Hon. Sudip Pathak

Commissioner, Hon. Mohna Ansari

Commissioner, Hon. Govinda Sharma Paudyal

Secretary, Bed Prasad Bhattarai

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, Web: www.nhrcnepal.org

Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, Twitter: [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहर भवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

Copyright © National Human Rights Commission
Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकालाई उल्लेख गर्नु परेमा
संवाहक, मंसिर २०७४
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, December 2017
National Human Rights Commission, Nepal

प्रकाशन मिति : मंसिर, २०७४
प्रति : १०००

Publication Date: December 2017
Copies: 1000

आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनका
लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक
व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन
एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा
ल्याउन पाइने छैन ।

बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक
अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ ।

The articles and matter of this journal can not
be reprinted and republished for the commercial
purposes, and can not be used without the
prior consent of the Commission except for
intellectual and academic purposes.

For intellectual and academic purposes, necessary
portions can be used with proper citation.

मुद्रण : स्काई प्रेस (०१-४७८४२८३)
बिजुलीबजार, काठमाडौं, नेपाल

Printing: Sky Press (01-4784283)
Bijulibazar, Kathmandu, Nepal

सम्पादन समिति

अध्यक्ष : प्रकाश वस्ती
सदस्य : वेदप्रसाद भट्टराई
सदस्य : जायश्वर चापागाई
सदस्य : गीता दाहाल
सदस्य सचिव : खिमानन्द बस्याल

भाषा सम्पादन

रामकान्त तिवारी (अङ्ग्रेजी)

Editorial Board

Chair: Prakash Osti
Member: Bed Prasad Bhattarai
Member: Jaya Shor Chapagain
Member: Geeta Dahal
Member Secretary: Khimananda Bashyal

Language Editing

Ramkanta Tiwari (English)

विषय सूची / Contents

१. डा.अश्वस्थामा भक्त खरेल नेपालमा विद्यालय शिक्षाको विकास र यसमा भूकम्प २०७२ ले पारेको असर	१	5. Ramkanta Tiwari Mapping Restorative Justice in the Terrains of Juvenile Justice in Nepal	95
२. तेजमान श्रेष्ठ नेपालमा स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धमा जानकारी पाउने मौलिक हक र यसको प्रभावकारिता	३६	6. Salina Kafle Women Migrant Workers of Nepal: Problems and Prospects	121
३. श्यामबाबु काफ्ले यातना, यातनाविरुद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व	५६	7. Ghanashyam Khadka Indivisibility of Human Rights in the Context of Nepal	136
४. बुद्धिनारायण श्रेष्ठ सीमावर्ती बाँधले उब्जाएको मानव अधिकारको प्रश्न	७६	8. Surya Prasad Parajuli Role of National Human Rights Commission in Protecting Business-related Human Rights	150

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

नेपालमा विद्यालय शिक्षाको विकास र यसमा भूकम्प २०७२ ले पारेको असर

- डा.अश्वस्थामा भक्त खरेल

सारसंक्षेप

आजका बालबालिका भविष्यका कर्णधार हुन् भन्ने लोकोक्ति वर्तमान सन्दर्भमा पनि उत्तिकै महत्त्व राख्दछ । एक्काइसौं शताब्दीमा विकासको गतिसँगै शिक्षामा आएको नवीनतम् लहर र क्रान्तिको फलस्वरूप सञ्चार-प्रविधिको विकासले विश्व एउटा सानो गाउँको रूपमा परिणत भएको छ । राणा शासन अधिसम्म परम्परागत रूपमै सञ्चालित नेपालको शिक्षा क्षेत्र १९९० सालमा दरवार स्कूल खडा भएसँगै विस्तारै फड्को मार्दै गएको हो । २००७ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि काँचुली फेरेको नेपालको औपचारिक शिक्षा पञ्चायत, बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्वहाली हुँदै सङ्घीय गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीसम्म आइपुग्दा निकै आशलाग्दो भैसकेको छ । यसैबीचमा २०७२ साल वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्पले देशको ३१ जिल्लामा अपार धनजनको नोक्सानी गयो । विद्यालयहरूको भौतिक संरचनाहरू नष्ट हुँदा राष्ट्रको विकासको जग र बालबालिकाहरू औपचारिक रूपमा प्रवेश गर्ने शैक्षिक थलोमा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापहरू अवरूद्ध हुनुका साथै शैक्षिक वातावरण समेत प्रभावित हुन पुग्यो । जसले गर्दा शैक्षिक अधिकार प्रयोगबाट बालबालिकाहरू वञ्चित हुनुपरेको मात्र होइन कि शैक्षिक गुणस्तरमा समेत ह्रास आइरहेको देखिएको छ ।

विषय प्रवेश

नेपाल विपद्को उच्च जोखिममा रहेकाले विपद्का कारण वर्षेनी धनजनको ठूलो क्षति हुने गरेको छ । मुख्यतः भूकम्प, अतिवृष्टि, बाढी, पहिरो, हावाहुरी, चट्याङ्ग, आगलागी, खडेरी, महामारी, शीतलहर र हिमताल विष्फोटन हुनसक्ने कारण विपद्को जोखिम उच्च रहेको छ । यसैगरी हैजा, बर्डफ्लु, स्वाइन फ्लुजस्ता रोगहरू पनि विपद्को कारकका रूपमा देखिएका छन् ।^१ प्रकोप पीडित उद्धार र राहतसम्बन्धी मापदण्ड, २०६४ बमोजिम गृह मन्त्रालयमार्फत राहत वितरण कार्य हुने गर्दछ । विपद्पछि लेखाजोखामा

१ राष्ट्रिय योजना आयोग । २०७३ । चौधौं योजना (आ.व. २०७३/७४-२०७५/७६) । काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ.२५२ ।

एकरूपता कायम गर्न विपद् लेखाजोखा निर्देशिका जारी भएको छ भने जिल्ला विपद् पूर्वतयारी प्रतिकार्य योजना सबै जिल्लामा तयार गर्नुका साथै अद्यावधिक गरिएको, स्थानीय विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना तथा जिल्ला जोखिम व्यवस्थापन योजना जिल्लामा तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा रहेको अवस्था छ। आपतकालीन अवस्थामा केन्द्रीय, क्षेत्रीय, जिल्ला दैवी प्रकोप समितिहरू सक्रिय हुने गरेको अवस्था छ। विपद्को समयमा मानवीय सहायताका कार्य गर्ने विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको समेत उल्लेख्य सहयोग रहने गर्दछ।^२

पूर्वको बर्मादेखि पश्चिमको अफगानिस्तानसम्म करीव २५०० किलोमीटर लामो हिमालय श्रृङ्खला करीव ४ करोड वर्षअगाडि दक्षिणमा रहेको इण्डियन प्लेट र उत्तरको तिब्बतीयन प्लेटको टकरावबाट बनेको हो। यी दुई प्लेटबीचको टकरावले यस क्षेत्रमा शक्ति सञ्चय हुन जाने र उक्त शक्ति त्यहाँ रहेका चट्टानहरूले थग्न सक्ने भन्दा बढी भएमा चट्टानहरू एक्कासी भाँचिन जाँदा कम्पन पैदा हुन्छ। उक्त कम्पन पृथ्वीको भित्री भागबाट यसको सतहसम्म आइपुग्दछ र भूकम्पको महसूस हुन्छ। यही कारण यस क्षेत्रका मुलुकहरू भूकम्पीय उच्च जोखिममा पर्दछ। नेपाल पनि यही हिमालय श्रृङ्खलाको मध्यभागमा रहेकोले भूकम्पीय दृष्टिकोणले जोखिमपूर्ण मुलुकको सूचीमा पर्दछ। कुनै पनि देशको भूकम्पीय जोखिमको लेखाजोखा गर्न हिमाल र पहाडहरूको उत्पत्तिका साथै परापूर्वकालदेखि गएका प्रलयकारी भूकम्पहरूको समष्टिगत अध्ययन गर्नुपर्दछ। ८ रेक्टर स्केलको एकपटकको भूकम्पले करीव ५ मीटर उचाई वृद्धि हुन्छ। नेपालको कुनै पनि स्थानमा ६ रेक्टरभन्दा माथिको भूकम्प गएमा त्यसको असरले पहिरो जाने, हिमताल विस्फोटन हुने सम्भावना बढाउँछ। यस्ता पहिरो र हिमताल विस्फोटनले नदीहरू थुनिन गई कृत्रिम ताल बन्न जान्छ र ती एक्कासी फुट्न पनि सक्दछन्। यसबाट पनि नदीको तल्लो तटीय भागमा ठूलो धनजनको नोक्सानी हुन सक्दछ।^३

नेपालमा भूकम्पको ऐतिहासिक पक्ष

अभिलेखको आधारमा भन्ने हो भने नेपालको पहिलो प्रामाणिक काल लिच्छविकाल हो। यसभन्दा अघिको कुरा पनि अनुसूची, वंशावली तथा पुरातात्विक उत्खननका आधारमा पत्ता नलागेको होइन। लिच्छविकालका अहिलेसम्म दुई सयभन्दा बढी अभिलेखहरू पाइएका छन्। तर ती अभिलेखबाट भूकम्पको बारेमा केही थाहा हुन नसकेपनि यसको अर्थ त्यो बेलामा भूकम्प नगएको भन्ने चाँहि होइन। वरिष्ठ भूगर्भविद्हरूले सिद्ध गरेका कुरा यो हो कि नेपाल भनेको एउटा अत्यन्त भूकम्प गइरहने क्षेत्र हो। धेरै काल अघिसम्म लिच्छविकालपछि र पृथ्वीराज मल्ल आउनुभन्दा अगाडिको काल अन्धकार युग भनिन्थ्यो। वि.सं. १२५७ मा अरि मल्ल पहिलो मल्ल शासक भएको पाइन्छ। वि.सं. १२८० देखि नै नेपालमा गएका भूकम्पहरूको बयान पाइन्छ। अहिलेभन्दा ६ सय वर्ष अगाडि पृथ्वीराज मल्लको पालामा गोपालराज मल्ल वंशावली तयार भयो। त्यसमा भूकम्पका केही बयानहरू पाइन्छ। त्यसमा भूकम्पबाट तात्कालिक राजाहरू पनि मरेको वर्णनहरू पाइन्छ। भूकम्पको इतिहास पहिल्याउनको लागि नेपालको इतिहासमा गोपालराज वंशावलीको अत्यन्त ठूलो महत्त्व छ। वि.सं. १८६५ को “धर्तीहरूको श्रृंगारसतक”

२ उही, पृ. २५३।

३ सोमनाथ सापकोटा। २०७२ जेठ ३। विपद् व्यवस्थापन मन्त्रालय। <http://archive.nagariknews.com/opinion/story/38133.html>.

मा श्रृंगारसतक सार्दाखेरि पनि भूकम्प गएको कुरा उल्लेख छ । त्यसैले पुराना प्लोफोनहरू पुष्टिका वाक्यहरूले पनि भूकम्पको अध्ययन गर्न सहयोग गर्दछ । विभिन्न पुराना पात्राहरूमा पनि ज्योतिषले यति घडी पलामा भूकम्प गयो भनेर टिपेका हुन्छन् । पुराना पात्राहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा पनि पाउन सकिन्छ । प्राच्य विद्या (संस्कृत विद्या) मा पनि भूकम्पको अध्ययन अध्यापन हुन्थ्यो । उदाहरणको रूपमा चाँगुनारायणको स्तम्भ-लेख स्थापना भएको १५४३ वर्ष भयो । त्यो वि.सं. ५२२ को अभिलेख हो । मानदेवको राज्यकाल वि.सं. ५६२ सम्मको अभिलेख भेटिएको छ । ती ५६२ ताकाका दयानिधि भन्ने ठूला ज्योतिषी थिए । उनको पुस्तकमा भूकम्पसम्बन्धी अध्याय नै छ । भूकम्प कसरी जान्छ ? के गर्दछ ? त्यसमा पनि अरू विद्वानहरूले पनि टीका लेख्ने, टीका गर्ने आदि पद्धतिहरू पनि हाम्रो पद्धतिमा चलिरहेको छ ।^४

पृथ्वीमातालाई कछुवाले काँधमा राख्ने क्रममा काँध फेर्दा पृथ्वी हल्लिन्छ भन्ने छ । भूईँचालो किन आएछ, कम्प किन हुन्छ भनेर पृथ्वी माताको पूजा गर्ने नेवारहरूको चलन पनि छ । भूईँचालो आउँदाखेरि चराचुरूङ्गीहरू उड्ने, कमिलाहरू गुँडबाट निस्कने, गुँड सार्ने यस्ता-यस्ता धेरै अध्ययन पनि छन् । यसबारेमा बैज्ञानिक तरिकाले पनि अध्ययन गर्नुपर्दछ । रूद्राक्षको बोट भएको घरमा भूईँचालो आउँदैन भन्ने पनि छ ।^५

हिमालय पर्वत निर्माण भएसँगै यस क्षेत्रमा भूकम्प आउन थालेको पाइन्छ । संसारमा मेसिनबाट भूकम्पको मापन गर्न थालिएको करीव एकसय वर्ष भयो । मेसिन राखेर नेपालमा भूकम्पको मापन गर्न लागिएको सन् १९७८ बाट हो ।^६ नेपाल भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रमा परेको तथ्य अब सबैले थाहा पाइसकेका छन् । यसैकारण सन् १९७८ देखि नेपालको खानी तथा भूगर्भ विभाग र फ्रान्स सरकारको संलग्नतामा भूकम्पको निरन्तर निगरानी हुँदै आएको छ । भूकम्पको वैज्ञानिकरूपमा रेकर्ड गर्ने कार्य सन् १९४० को दशकमा रेक्टरले सेस्मोमीटरको आविष्कार गरेपश्चात् शुरू भएको हो । करीव ७० वर्षको डाटा भूकम्पको पुनरावृत्ति हुने समयको अध्ययन गर्न पर्याप्त छैन । किनभने यो समय महाभूकम्पको पुनरावृत्ति हुने समयभन्दा धेरै कम समय हो । नेपालमा सन् १९३४ (वि.सं. १९९० साल) को भूकम्पअघि त्यही स्केलको भूकम्प कहिले गएको थियो ? कति-कति समयमा भूकम्पको पुनरावृत्ति हुन्छ भन्ने प्रश्नको उत्तर दिनसक्ने संरचनाको विकास हुनु जरुरी छ ।^७ यसका निम्ति पूर्वको ताप्लेजुडदेखि पश्चिमको बैतडीसम्मका विभिन्न २१ स्थानमा सेस्मिक स्टेसनको सञ्जाल स्थापना गरिएको छ । ती स्टेसनहरूले नेपालभित्र जुनसुकै स्थानमा २ रेक्टर स्केलसम्मका र संसारको कुनै पनि स्थानमा ५ रेक्टरभन्दा ठूला भूकम्पको निगरानी राख्नसक्दछ । तसर्थ नेपालका सेस्मिक स्टेसनहरूबाट प्राप्त आँकडाले ग्लोबल सेस्मिक अनुसन्धानमा समेत महत्वपूर्ण योगदान पुगेको छ । खानी विभागलाई आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण वैज्ञानिक उपकरणहरू फ्रान्स सरकारको डिपार्टमेन्ट एनालाइज सर्भेलेन्स इन्भाइरनमेन्ट (डेस) ले उपलब्ध गराउँदै

४ दिनेश पन्त । सन् २०१५ जनवरी १६ । ओहो त्यो भूकम्प । <http://ujyaaloonline.com/news/39962/experiences-of-1990's-earthquake>.

५ सत्यमोहन जोशी । सन् २०१५ जनवरी १६ । ओहो त्यो भूकम्प । <http://ujyaaloonline.com/news/39962/experiences-of-1990's-earthquake>.

६ चिन्तन तिमिल्सिना । वि.सं. २०७४ कार्तिक १२ । कुराकानी । काठमाडौँ : खानी तथा भूगर्भ विभाग ।

७ सोमनाथ सापकोटा । २०७२ जेठ ३ । विपद् व्यवस्थापन मन्त्रालय । <http://archive.nagariknews.com/opinion/story/38133.html>.

आएको छ । नेपाल र यसको आसपासको क्षेत्रमा ४.५ रेक्टर स्केलभन्दा ठूला भूकम्प गएमा यस केन्द्रमा जडित 'सेस्मिक अलार्म सिस्टम' बाट टेलिफोनमा जडित मोडेमको माध्यमले यस केन्द्रको टेलिफोन र सम्बन्धित प्राविधिकको मोबाइलमा घन्टी बज्ने र तत्कालै गृह मन्त्रालयको प्राकृतिक प्रकोप व्यवस्थापन महाशाखाका प्रमुखका साथै नेसनल इमर्जेन्सी अपरेसन सेन्टर (एनईओसी) मा खबर पुग्दछ । भूकम्प गएको स्थान, समय, मान र गहिराइ समेतको सूचना पुग्दछ । यस्तो सूचनाले उद्धार तथा खोजी कार्यमा मद्दत पुग्ने हुनाले धनजनको क्षति न्यून हुन जान्छ । वि.सं. २०७२ वैशाख १२ गते गोरखाको बारपाक केन्द्रविन्दु रहेको सूचना खानी तथा भूगर्भ विभाग अन्तर्गतको राष्ट्रिय भूकम्प मापन केन्द्रले तुरुन्त एनईओसीमा खबर गरेको थियो । सोही जानकारी अनुसार खोजी तथा उद्धार कार्य सञ्चालन भएको थियो । यस सञ्जालबाट प्राप्त आँकडा भूकम्प प्रतिरोधी भवन तथा अन्य भौतिक पूर्वाधार निर्माण कार्यमा समेत आधारभूत डाटाको रूपमा प्रयोग हुँदै आएको छ । भवन निर्माण आचार संहिताको निर्माणमा समेत यस केन्द्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको छ । भूकम्प उत्पन्न हुने स्रोतको पहिचानमा समेत केन्द्रबाट प्रशोधित तथ्यांक तथा त्यससम्बन्धी अध्ययन-अनुसन्धानले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ । तर केन्द्रबाट प्राप्त तथ्यांकका आधारमा गरिएको अध्ययन-अनुसन्धानलाई नीति निर्माण तहमा पुऱ्याउने भरपर्दो निकाय नहुँदा वि.सं. २०७२ को शक्तिशाली भूकम्पमा धेरै नोक्सानी व्यहोर्नुपऱ्यो । विगत सय वर्षको अवधिमा ७.५ रेक्टर स्केलभन्दा ठूला ५ वटा भूकम्प गएको देखिन्छ । जसमा सन् १९५० मा ८.५ को असम, सन् १९९७ मा ८.० को सिलोड, सन् १९३४ (वि.सं. १९९० सालको भूकम्प) मा ८.२ को बिहार तथा नेपाल, सन् १९०५ मा ७.८ को काँगडा र सन् २००५ मा ७.६ को कास्मिर रहेका छन् । यी बाहेक नेपालमा आएको भूकम्पमा सन् १९८८ मा ६.५ (वि.सं. २०४५ साल) को उदयपुर, सन् १९८० मा ६.३ (वि.सं. २०३७ साल) को बभाङ र वि.सं. २०११ असोजमा ६.९ को सिक्किम रहेका छन् । ८ रेक्टर स्केलभन्दा माथिको भूकम्प, जसले ठूलाठूला भौतिक संरचनामा क्षति पुऱ्याउँछ ।^९

ऐतिहासिक भूकम्प कति-कति बेलामा गए भन्ने कुरा गोपाल वंशावलीमा उल्लेख छ । नेपालमा सन् १२५५ मा ठूलो भूईँचालो गयो, मल्ल राजा नै मरेको कुरा पनि छ । सन् १८३३ मा दुईवटा धरहरा धराशायी भए भन्ने छ तर सन् १८३३ मा एउटा धरहरा चर्केको र अर्को धराशायी नै भएको हो । त्यसपछि वि.सं. १९९० सालमा ठूलो भूईँचालो गयो । यसरी धेरै ठूलो भूईँचालो ५-७ पुस्ताको अन्तरमा आउने गर्दछ । मध्यम खालको भूकम्प तीन पुस्ता पर आउँछ ।^{१०} वि.सं. १९९० को महाभूकम्प (८.४ म्याग्निच्युट) ले काठमाडौँ उपत्यकामा मात्र १० हजारको ज्यान लिएको थियो ।^{१०}

नेपालमा वि.सं. १२१८ असार शुक्ल तृतीया सोमबार पहिलो विनाशकारी भूकम्प गएको थियो । त्यतिबेला भूकम्प मापन यन्त्र (रेक्टर स्केल) को आविष्कार नभएका कारण कति रेक्टरको भूकम्प गयो भन्ने वैज्ञानिक आधार छैन । तर क्षतिको मूल्याङ्कनका आधारमा विज्ञहरूले त्यतिबेला करीव ७.७ रेक्टर स्केलको भूकम्प गएको बताउँदै आएका छन् । सोही भूकम्पमा राजा अभय मल्लको निधन भएको

८ उही ।

९ भैरव रिसाल । सन् २०१५ जनवरी १६ । ओहो त्यो भूकम्प । <http://ujyaaloonline.com/news/39962/experiences-of-1990s-earthquake>.

१० राष्ट्रिय योजना आयोग । सन् २०१५ । नेपाल भूकम्प २०१५, विपदपछिको आवश्यकता आँकलन, काठमाडौँ: नेपाल सरकार, पृ.१ ।

थियो । यो भूकम्पले काठमाडौं उपत्यकाको एकतिहाई जनसंख्या प्रभावित भएको थियो । काठमाडौंका सर्वसाधारणले १५ दिनदेखि एक महिनासम्म शहर छाडेका थिए । एक महिनासम्म पटकपटक भूकम्पका धक्काहरू महसूस गरिएको थियो । धेरै घर, मन्दिर र पुरातात्विक सम्पदा ध्वस्त भएका थिए । दोस्रो ठूलो भूकम्प वि.सं. १३१६ को हो । त्यो भूकम्पले पनि ठूलै क्षति पुऱ्याएको अनुमान गरिन्छ । धेरै मानिसको मृत्यु भएको अनुमान गरिए पनि यकिन तथ्याङ्क छैन । जसका कारण मुलुकमा महामारी फैलनुका साथै अनिकाल परेको थियो । दोस्रो भूकम्पको १४९ वर्षपछि काठमाडौंलाई केन्द्रविन्दु बनाएर वि.सं. १४६५ मा तेस्रो भूकम्प आएको थियो । जुन भूकम्पले रातो मच्छिन् नाथको मन्दिर जगैदेखि भत्कियो । त्यतिबेला काठमाडौं उपत्यकाका धेरै मठमन्दिर र घरहरू भत्केका थिए । ठाउँठाउँमा जमिनमा ठूलठूला धाँजा फाटेका थिए । पानीको पुराना मूहान सुकेर नयाँ स्थानमा मूल पलाए । यस भूकम्पले सयौं मानिस तथा पशुको ज्यान जानुका साथै हजारौं घर भत्किएका थिए । वि.सं. १७३७ सालमा गएको भूकम्पले ठूलो विपत् निम्त्याएको थियो । दर्जनौं मानिस मरेका थिए । काठमाडौंलाई नै केन्द्रविन्दु बनाएर गएको उक्त भूकम्पमा परी राजा श्रीनिवास मल्ल घाइते भएका थिए । तुलनात्मक रूपमा त्यतिबेला धनजनको कम क्षति भएको थियो । वि.सं. १८२४ असार १ गते एकैदिन २१ पटक भूकम्पको धक्का महसूस गरियो । यसले के कति धनजनको क्षति पुऱ्यायो भन्ने बारेमा कुनै आधिकारिक अभिलेख भेटिएको छैन । तर २४ घण्टाभित्रमा २१ पटक भूकम्प जाँदा ठूलै धनजनको क्षति भएको ठानिएको छ । वि.सं. १८६७ जेठ १० गते अर्को भूकम्प गयो । भूकम्पबाट काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुरमा घरहरू भत्केका थिए । काठमाडौं र ललितपुरमा ठूलो मानवीय क्षति भएन । यद्यपि मठमन्दिर धेरै भत्किए । भक्तपुरमा निकै मानिसको ज्यान गएको थियो । वि.सं. १८८० यमपञ्चकका दिन भूकम्प गयो । एकै स्थानमा बसेका सातवटा ग्रह छुट्टिदा यो भूकम्प गएको थियो । जानकारका भनाइमा एकैदिनमा १७ पटक भूकम्प गएको थियो । यो विपत्तिले पनि निकै क्षति पुऱ्यायो । भूकम्पको क्षति विवरणको यकिन तथ्याङ्क नभए पनि त्यसपछि नेपालमा गएका भूकम्पको तथ्याङ्क स्पष्ट पाइन्छ । वि.सं. १८९० भदौ १२ गते सोमबार साँझ करीव ६ बजेतिर ठूलो विनाशकारी भूकम्प गएको थियो । त्यही दिन राति ११ बजे पनि पुनः भूकम्पको दोस्रो ऋड्का महसूस भयो । जसका कारण हनुमानढोकाभित्रको भण्डारखालमा राजाहरूले र टुँडिखेलको खुला चौरमा सर्वसाधारण रात कटाउन बाध्य भए । यस भूकम्पले भक्तपुर, ठिमी, साँखु र बनेपा नराम्ररी प्रभावित भएका थिए । काठमाडौंमा रहेका दुईवटा धरहरामध्ये एउटालाई पूरै ढाल्यो भने अर्को आधा मात्र भत्कियो । १८९० कै असोजमा अर्को ठूलो भूकम्प गयो । एक महिना नबित्दै असोज १० गते राति अर्को भूकम्प गएको थियो । जसले भत्किन बाँकी संरचनालाई तहसनहस पार्‍यो । अधिल्लो वर्षको भूकम्पले लगाएको घाउ सेलाउन नपाउँदै एक वर्षपछि वि.सं. १८९१ असार र असोजमा फेरि दुई ठूला भूकम्प गए । पानी परिरहेका बेला यी भूकम्प गएको कारणले बागमतीमा ठूलो बाढी आयो ।

नेपालको भूकम्प इतिहासमा सबैभन्दा विनाशकारी भूकम्प वि.सं. १९९० साल माघ २ गतेकोलाई मानिन्छ । त्यतिबेला नेपालमा त्रिभुवन विक्रम शाह राजा थिए । संखुवासभाको चैनपुर केन्द्रविन्दु बनाएर गएको ८.४ रेक्टर स्केलको भूकम्पले देशलाई नराम्रो असर पार्‍यो । उक्त भूकम्पमा परी काठमाडौं उपत्यकामा मात्र करीव चार हजार ५ सय जनाले ज्यान गुमाए । ९५ हजार मानिस घाइते भए । घर,

विद्यालय, देवालय र पाटीपौवा तथा सार्वजनिक भवनसमेत दुई लाख सात हजार ४० वटा संरचना भत्किएको अभिलेख छ । काठमाडौं उपत्यका भण्डै तहसनहस भएको थियो । धरहराको आधा भाग त्यतिबेलै भत्किएको हो । घण्टाघर पनि क्षतिग्रस्त भएको थियो । भूकम्पले मुलुकका ९५ प्रतिशत स्थानमा खानेपानी आपूर्ति बन्द भएको थियो । भण्डै ५० प्रतिशत पुल भत्किए । सात लाख बढी मानिस घरबारविहीन भए । २०३७ सालमा सुदूरपश्चिमको बझाङ जिल्लालाई केन्द्रविन्दु बनाएर ६.४ रेक्टर स्केलको भूकम्प भएको थियो । उक्त भूकम्पले बझाङसहित सुदूरपश्चिमका बैतडी, बाजुरा र दार्चुला जिल्ला बढी प्रभावित भएका थिए । त्यसबेला करीव २५ सय घर ध्वस्त भए । १ सय २५ जना मानिसले ज्यान गुमाए । २ सय ४८ जना घाइते भए । ११ हजार ६ सय ४ घर ध्वस्त भएका थिए । २०४५ साल भदौ ५ गते बिहान पौने पाँच बजे ठूलो भूकम्प भएको थियो । उदयपुरको मुर्कुचीलाई केन्द्रविन्दु बनाएर गएको ६.७ रेक्टर स्केलको भूकम्पमा ७५० जनाले ज्यान गुमाए । ६ हजार ५ सय भन्दा बढी घर भत्किए । त्यसले पूर्वी नेपाललाई नराम्ररी क्षति पुऱ्यायो भने काठमाडौं उपत्यकामा समेत प्रभाव परेको थियो । २०६८ साल असोज १ गते भारतको सिक्किम केन्द्रविन्दु भएर गएको ६.९ रेक्टर स्केलको भूकम्पमा ५ जनाको मृत्यु भएको थियो भने २७ जनाभन्दा बढी घाइते भएका थिए ।^{११}

वि.सं. २०७२ को विनाशकारी भूकम्प

प्राकृतिक जोखिमको खतराको सूचिमा नेपाल विश्वको २० औं स्थानमा रहेको छ ।^{१२} त्यसैगरी भूकम्पीय जोखिम भएका मुलुकहरूमध्ये नेपाल ११ औं स्थानमा पर्दछ ।^{१३} वि.सं. २०७२ बैशाख १२ गते शनिबार बिहान ११ बजेर ५६ मिनेटमा गोरखाको बारपाकलाई केन्द्रविन्दु बनाएर गएको ७.८ रेक्टर स्केलको भूकम्प, बैशाख १३ गते आइतबार सिन्धुपाल्चोकलाई केन्द्रविन्दु बनाएर गएको ६.९ रेक्टर स्केलको भूकम्प र बैशाख २९ गते दोलखालाई केन्द्रविन्दु बनाएर गएको ७.२ रेक्टर स्केल भूकम्पको कारण नेपालमा ठूलो धनजनको क्षति भयो । गोरखा भूकम्पपश्चात साना ठूला गरी ३० हजार भन्दा बढी भूकम्पको पराकम्पन गएको छ । ४ रेक्टरभन्दा माथिको भूकम्प ४ सय ८७ पटक मापन गरिएको छ ।^{१४} विश्वको इतिहास हेर्ने हो भने यूएसजिएस नेशनल अर्थक्वीक इन्फरमेसन सेन्टरले दिएको तथ्याङ्क अनुसार चिलीलाई केन्द्रविन्दु बनाएर सन् १९६०, मे २२ मा ९ बजेर ११ मिनेटमा गएको ९.५ रेक्टर स्केलको भूकम्प नै विश्वको शक्तिशाली भूकम्पको रूपमा लिइन्छ ।^{१५}

नेपालले ८० वर्ष यता यस्तोखालको प्राकृतिक विपत्ति सामना गरेको थिएन । वि.सं. २०७२ सालको भूकम्पका कारण सार्वजनिक तथा निजी गरी करीव ८ लाख भवन, विद्यालय तथा पुरातात्विक संरचनाहरू पूर्णतः क्षतिग्रस्त भए । ८,८९१ को सङ्ख्यामा मानवीय क्षति भयो ।^{१६} २२ हजार ३ सय घाइते

११ दिपकराज भाट । २०७२ बैशाख २० । नेपालमा कहिले-कहिले गएका थिए विनाशकारी भूकम्प ? । काठमाडौं । <http://kathmandu-today.com/2015/05/98067.html> ।

१२ WHO (2015). *Nepal: Disaster Management Reference Handbook*. Kathmandu: Center for Excellence in Disaster Management & Humanitarian Assistance. P.26.

१३ उही, पृ. ३० ।

१४ चिन्तन लिमिटेड । वि.सं. २०७४ कार्तिक १२ । कुराकानी । काठमाडौं : खानी तथा भूगर्भ विभाग ।

१५ सन्दीप भट्टराई । सन् २०१५ मे २१ । नेपालमा भूकम्पको इतिहास । <http://www.newsrrn.com> ।

१६ राष्ट्रिय योजना आयोग । २०७३ । चौधौं योजना (आ.व. २०७३/७४-२०७५/७६) । काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ. २१८ ।

भएका छन् । करीव ८० लाख जनसंख्या अर्थात् नेपालको कुल जनसंख्याको एक तिहाई संख्या भूकम्पले प्रभावित भएका छन् । देशका ३१ जिल्ला^{१७} भूकम्पबाट प्रभावित भएका छन्, जसमध्ये १४ जिल्ला^{१८} उद्धार र राहत वितरणको उद्देश्यले संकटग्रस्त घोषणा भएका छन् भने १७ छिमेकी जिल्लाहरू आंशिक रूपमा प्रभावित भएका छन् । भूकम्पले आवासीय तथा सरकारी भवनहरू, सांस्कृतिक सम्पदाहरू, विद्यालय तथा स्वास्थ्यचौकीहरू, ग्रामीण सडक, पुलहरू, पानी आपूर्ति प्रणाली, कृषियोग्य जमिन, पदयात्रा मार्ग, जलविद्युत गृह तथा खेलकुदका संरचनाहरू विनाश गरेको छ । कम्तीका एक शताब्दी पुराना ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक स्मारकहरू सयौंको संख्यामा या त नष्ट भएका छन् वा व्यापक मात्रामा क्षतिग्रस्त भएका छन् । पाँचलाख भन्दा बढी घरहरू नष्ट भएका छन् ।^{१९} भूकम्पका कारण भएको क्षतिको अनुमानित मूल्य रू.७ खर्ब ६ अर्ब अर्थात् ७ अर्ब डलर बराबर रहेको छ । यो मध्ये रू.५ खर्ब १७ अर्ब अर्थात् ७६ प्रतिशत भौतिक सम्पत्तिको क्षति हो भने रू.१ खर्ब ८९ अर्ब रूपैया अर्थात् २४ प्रतिशत भूकम्पीय क्षतिको कारण वस्तु तथा सेवा उत्पादनमा बढ्न जाने लागत हो ।^{२०} देशका २० प्रतिशत रणनीतिक महत्त्वका सञ्जाल, २३ प्रतिशत विद्यालय र २५ प्रतिशत विद्युत उत्पादन पनि भूकम्पका कारण प्रभावित भएका छन् ।^{२१}

भूकम्पबाट क्षति भएका सामुदायिक विद्यालयहरूको विवरण

क्र. सं.	जिल्ला	तत्कालीन अवस्था					क्षतिको विवरण						
		विद्यालय संख्या	शिक्षक संख्या	विद्यार्थी संख्या	भवन संख्या	कक्षाकोठा संख्या	प्रभावित विद्यालय	पूर्ण क्षति	अधिक क्षति	आंशिक क्षति	शौचालय	कम्पाउण्ड पर्खाल	खानेपानी वितरण
१.	गोरखा	४९५	२५२८	८२८२२	१३२३	५३७५	४९५	३०३८	५९४	७८७	४७३	४९८	४९८
२.	सिन्धुपाल्चोक	५५७	२३५६	७६२३८	१५८८	४९६२	५४६	२७४६	१२७३	९०९	४२८	५९	५२
३.	नुवाकोट	४८५	२०७७	७३४६३	१३५१	५१८८	४८५	२६२२	८२३	८०७	३७८	१३३	३२५
४.	धादिङ	६०८	२४९१	१०५१७७	१४२८	५८९४	५८७	२१४०	९४६	९०८	२८०	९५	२३०
५.	दोलखा	३९६	१७७१	५०४८९	८६५	४१८५	३७०	२०५४	५९६	१९१	६१९	७५	१२८
६.	काभ्रेपलाञ्चोक	५९४	३१४४	१०२२९१	१६७८	६१५९	५४८	९०४	९२४	१५०६	२००	९८	२२
७.	रसुवा	९८	५११	१२३१४	२३६	१०२०	९८	६६५	१८९		२१२	५८	६४
८.	रामेछाप	४६९	१८३२	६७८७५	१२५५	५१०१	१५१	१९३५		१४११	१४८	९	८
९.	ओखलढुङ्गा	३३१	१५२७	४९२०८	९६८	३४९१	२२८	४४८	३५५	५१०	६८	८	३
१०.	काठमाडौं	२९९	४१९४	१६१७९५	६७३	३६०४	१८७	४४८	५८६	७४३	४३	२७	१३
११.	मकवानपुर	५३३	२६४५	११३०९१	१५१७	५५७२	५२५	३८३	४६१	९६९	१६४	३७	१०५

१७ गोरखा, सिन्धुपाल्चोक, नुवाकोट, धादिङ, दोलखा, काभ्रेपलाञ्चोक, रसुवा, रामेछाप, ओखलढुङ्गा, काठमाडौं, मकवानपुर, सिन्धुली, ललितपुर, भक्तपुर, सोलुखुम्बु, लमजुङ, तनहुँ, स्याङ्जा, खोटाङ, पर्वत, गुल्मी, नवलपरासी, संखुवासभा, बागलुङ, म्याग्दी, कास्की, पाल्पा, अर्घाखाँची, चितवन, भोजपुर, धनकुटा ।

१८ गोरखा, सिन्धुपाल्चोक, नुवाकोट, धादिङ, दोलखा, काभ्रेपलाञ्चोक, रसुवा, रामेछाप, ओखलढुङ्गा, काठमाडौं, मकवानपुर, सिन्धुली, ललितपुर, भक्तपुर ।

१९ राष्ट्रिय योजना आयोग (सन् २०१५) नेपाल भूकम्प २०१५, विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन, काठमाडौं: नेपाल सरकार. पृ.१ ।

२० उही, पृ.८ ।

२१ उही, पृ.९ ।

संग्रहक

१२.	सिन्धुली	५५७	२२२५	१०७०८६	१४८०	६०७६	४६३	३०२	६१६	१३११	८४	१७	३१
१३.	ललितपुर	२००	१८७०	७५५८८	६०२	२४५४	१८३	३०३	४७७		१५१	५३	५२
१४.	भक्तपुर	१२६	१४११	३४६०८	३८९	१७१७	१३७	१५९	१८०	३२८	४०		३५
जम्मा प्रभावित संख्या		५७४८	३०५८२	१११२०४५	१५३५३	६०७९८	५००३	१८१४७	८०२०	१०३८०	३२८८	११६७	१५६६
१५.	सोलुखुम्बु	२८१	१२६०	३७८८९	७८६	२६४५	२१३	५१४	३६५	३०३	३७	२	३
१६.	लमजुङ	३७७	२००३	४७९९१	१०९५	३४६६	१९७	४६७	३९५	५५७	६०	२३	२
१७.	तनहु	५५३	२९५२	८४५७०	१४५५	८८६२	२६३	२८३	८००	४८९	१६	४	१
१८.	स्याङ्जा	५४४	२९९९	७८८७०	१७१०	५५९९	५३१	२०६	४९३	९२२	५२	७३	१२
१९.	खोटाङ	५०१	२०९८	७८०७४	१३४३	४७६७	१२५	२४५	५१	१०६	४	१	
२०.	पर्वत	३२०	१९८१	३९३२८	९८९	३३३७	१२७	१७८	१८०	१९२	१	१	
२१.	गुल्मी	५५९	२६३८	८७४४२	११६५	५४०९	१५०	३९७	३५६	२६७	३७	४	६
२२.	नवलपरासी	५१८	२९४७	१६३०१४	१९५४	८६८७	१०३	१५७			२	६०	
२३.	संखुवासभा	३८८	१६४१	४८६९८	१०२०	३७३८	१७०	१३६	११६	४०			
२४.	बाग्लुङ	५८९	२५२८	८६२०४	१४६१	५४२८	२४०	७०	१८९	२६९	२३	२	
२५.	म्याग्दी	२६९	१२४६	३११५६	६३५	२६४१	६९	६९	६०	२०२	४	१	
२६.	कास्की	४३०	२७२६	८६५५९	११७०	४४६८	१०१	८७	२२७	७३९	१८	५	७
२७.	पाल्पा	४४८	२७१०	८०२९१	१४४४	५१९१	१५६	६४	६६	८४	९	१	१
२८.	अर्घाखाँची	४०६	१९८५	६४२०७	१०४०	३९२५	६०	६२	१२९	११०	१		
२९.	चितवन	३८९	२८४१	११४१३१	१३९९	४७४२	२२६	६२	४४३	६५०	२६	१८	४
३०.	भोजपुर	३९०	१७८६	५५६१३	१११४	३७२४	१२०	२५			१०	३	
३१.	धनकुटा	३१५	१५७०	४७३८६	१२२०	३३३२	६९		७२	१८०		७	
अन्य संख्या		७२७७	३७९११	१२३०६२३	२१०००	७९९६१	२९२०	३०२२	३९४२	५११०	२९९	२०५	३६
जम्मा संख्या		१३०२५	६८४९३	२३४२६६८	३६३५३	१४०७५९	७९२३	२११६९	११९६२	१५४९०	३५८७	१३७२	१६०२

स्रोत: नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग, सन् २०१५, जुलाई १७

वि.सं. २०७२ बैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पबाट ३१ जिल्लाका ७९२३ विद्यालयहरूको २११६९ कक्षाकोठा पूर्ण रूपमा, ११९६२ कक्षाकोठा अधिक रूपमा र १५४९० कक्षाकोठा आंशिक रूपमा क्षति पुगेको छ। खानेपानी वितरण १६०२ स्थानमा क्षति पुग्यो भने ३५८७ शौचालय र १३७२ कम्पाउण्ड पर्खाल भत्कियो। सङ्कटग्रस्त १४ जिल्लाका ५७४८ विद्यालयमध्ये ५००३ विद्यालय भूकम्पबाट प्रभावित भए। जसमध्ये १८१४७ कक्षाकोठा पूर्णरूपमा, ८०२० कक्षाकोठा अधिकरूपमा र १०३८० कक्षाकोठा आंशिकरूपमा क्षतिग्रस्त भए। आंशिकरूपमा प्रभावित १७ जिल्लाका ७२७७ विद्यालयमध्ये २९२० विद्यालयका भौतिक संरचनामा क्षति पुग्यो। यी १७ जिल्लाका विद्यालयका कक्षाकोठाहरू पूर्णरूपमा ३०२२, अधिकरूपमा ३९४२ र आंशिकरूपमा ५११० क्षति हुन पुगेको छ। यसैगरी शौचालय २९९, कम्पाउण्ड पर्खाल २०५ र खानेपानी वितरण ३६ स्थानमा क्षति हुन गयो।

विनाशकारी भूकम्पबाट ठूलो धनजनको क्षति पुगेकोले नेपाल सरकारले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ-संस्था, मित्रराष्ट्र, दातृनिकाय तथा व्यक्तिहरूको सहयोगमा तत्काल खोज तथा उद्धार र राहतको व्यवस्था

गरेतापनि पूर्ण रुपमा क्षतिग्रस्त भई प्रयोगयोग्य नभएका संरचनाहरू, सार्वजनिक भवन, पुरातात्विक स्मारक संरचना, भौतिक पूर्वाधार, विद्यालय एवम् स्वास्थ्य केन्द्रहरू समेतको पुनर्निर्माण गर्न गराउन राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको गठन भएको छ । भूकम्पद्वारा प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माण सम्बन्धी ऐन-२०७२ बमोजिम गठन भएको यस प्राधिकरणको कार्यावधि

५ वर्ष तोकिएको छ ।^{२२} भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका विद्यालयहरूको भौतिक संरचना पुनर्निर्माणका लागि शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई गठन गरिएको छ । आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा आयोजना निर्देशक/समन्वय समितिको गठन गरिएको छ । समितिको सदस्यहरूमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणका सहसचिव, शिक्षा विभागका महानिर्देशक, शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागका सहसचिव, राष्ट्रिय योजना आयोगका प्रतिनिधि, अर्थ मन्त्रालयका प्रतिनिधि तथा सदस्य सचिवमा केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाईका आयोजना निर्देशक रहने प्रावधान छ ।^{२३}

नेपालमा शिक्षा

नेपालको औपचारिक शिक्षा प्रणालीअन्तर्गत विद्यालय शिक्षा तथा उच्च शिक्षा पर्दछन् । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमका प्रारम्भिक चरणसम्म विद्यालय शिक्षाभित्र प्रारम्भिक बाल शिक्षा र विकास/पूर्व प्राथमिक शिक्षा, प्राथमिक शिक्षा र माध्यमिक शिक्षा रहेका थिए । तथापि विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले कक्षा १-८ को आधारभूत शिक्षा र कक्षा ९-१२ को माध्यमिक शिक्षा रहने गरी १२ वर्षे औपचारिक विद्यालय शिक्षाको नयाँ स्वरूप लागू गर्‍यो । हाल आधारभूत शिक्षा भन्नाले एक वर्षको प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास/पूर्व प्राथमिक शिक्षा सहित कक्षा ८ सम्मको शिक्षा तथा माध्यमिक शिक्षा भन्नाले कक्षा ९ देखि १२ सम्मको शिक्षालाई जनाउँछ । उच्च शिक्षामा ३ देखि ४ वर्षे स्नातक तह र २ वर्षे स्नातकोत्तर तहको शिक्षा प्रदान गरिन्छ । कतिपय विश्वविद्यालयहरूले पोस्ट ग्राजुएट डिप्लोमा तथा एम.फिलका कार्यक्रम पनि सञ्चालन गर्ने गरेका छन् । विश्वविद्यालयहरूबाट प्रदान गरिने उच्चतम तहको डिग्री विद्यावारिधि हो । माध्यमिक तहमा विद्यार्थीहरूलाई प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षा र सीप विकासका लागि प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाले माध्यमिक तहको कक्षा ९ देखि प्राविधिक तथा व्यवसायिक विषयहरूको शिक्षण-सिकाइलाई

अर्थ मन्त्रालयको तथ्याङ्क

वि.सं. २०७२ साल वैशाख १२ गते गएको विनाशकारी भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पनहरूले ५९ जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा जम्मा ९३५३ वटा विद्यालयको २२४०१ कक्षाकोठा पूर्णरूपमा ध्वस्त, १४०२४ कक्षाकोठा आंशिक रूपमा क्षति, १८९४२ कक्षाकोठा सामान्य क्षति पुगेको छ । त्यस्तै ३७७३ शौचालय, १४५९ पर्खाल, १५६८ खानेपानीमा क्षति पुगेको छ भने ५४ जना शिक्षकहरू र ७२० जना विद्यार्थीहरूको विनाशकारी भूकम्पबाट ज्यान गुमेको छ ।

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय (२०७४), आ.व. २०७३/७४ को मन्त्रालयगत प्रगति विवरण, काठमाडौं, पृ.३०६

२२ राष्ट्रिय योजना आयोग । २०७३ । चौधौं योजना (आ.व. २०७३/७४-२०७५/७६) । काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ. २१८ ।

२३ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई । २०७३ । विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यविधि, २०७३ । काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय । दफा १० ।

सुदृढ गरेर लैजाने लक्ष्य लिएको छ।^{२४} शिक्षा ऐन (आठौँ संशोधन), २०७३ ले कक्षा ९ देखि १२ लाई माध्यमिक शिक्षाको रूपमा संरचना परिवर्तन गरेपछि साविकको उच्च माध्यमिक शिक्षा ऐन, २०४६ खारेज भई कक्षा ११ र १२ लाई माध्यमिक तहभित्र समाहित गरिएको छ।^{२५}

वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदनले देशका पाँच वर्ष वा सो भन्दा माथिल्लो उमेरका कुल २,३९,२६,५४१ जनसङ्ख्यामा ६५.९ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेको देखाएको छ। पुरुषको साक्षरता दर ७५.१ प्रतिशत छ भने महिलाको साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत रहेको छ। पाँच वर्ष वा सोभन्दा माथिल्लो उमेरका साक्षर जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा अर्थात् ३९ प्रतिशत व्यक्तिहरूले प्राथमिक तह (कक्षा १ देखि ५ सम्म) उत्तीर्ण गरेको पाइएको छ। निम्न माध्यमिक तह (कक्षा ६ देखि ८ सम्म) उत्तीर्ण गरेका व्यक्तिहरू २०.३ प्रतिशत सहित दोस्रो बहुसङ्ख्यामा रहेको देखिन्छ। एसएलसी वा सो सरह उत्तीर्ण गर्ने व्यक्तिहरू कुल जनसङ्ख्याको १०.२ प्रतिशत देखिन्छन्। एसएलसी भन्दा माथिल्लो तह उत्तीर्ण गर्नेहरू १०.२ प्रतिशत नै देखिएका छन्। जम्माजम्मी ४.२ प्रतिशत व्यक्तिहरूले अनौपचारिक शिक्षा हासिल गरेको देखिएको छ।^{२६}

नेपालमा परम्परागत हिन्दू वैदिक शिक्षाको लामो इतिहास थियो। बौद्ध धर्म दर्शनको प्रारम्भ भएपछि विहार, गुम्बा र बौद्ध शिक्षा केन्द्रहरूमा बौद्ध धर्म दर्शनमा आधारित शिक्षा र हिन्दू, वैदिक शिक्षा अन्तर्गत विशेषतः गुरुकूल शिक्षा प्रणाली प्रचलनमा आए।^{२७} सातौँ शताब्दीदेखि हिमालय वारिपारीका बाटाहरू खुलेकाले नेपालको महत्त्व शैक्षिक धरातलमा पनि विशेष रूपले बढ्न गयो।^{२८} नेपालका विहारहरू मध्यकालसम्म वस्तुतः शिक्षापीठ नै थिए। प्राचीन आर्यहरूको ऋषिकूल परम्परा अन्यत्र समाप्त भएतापनि नेपालका विहारहरूमा सुरक्षित थियो। भन् इसवी चौधौँ शताब्दीमा मुसलमानहरूले विक्रमशीला ध्वस्त गरेदेखि नै नेपालको ख्याति विशेष गरी शिक्षाको निमित्त अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा भन् बढ्न गयो।^{२९} शिक्षालाई जीवनको अनिवार्य आवश्यकता मानिएकाले मानव इतिहासका विभिन्न चरणमा यसबारे विचार हुँदै आएको छ। समय समयमा शिक्षाको विषय र माध्यमको छनोटमा फेरबदल भएको छ। उद्देश्य र नीतिमा पुनर्विचार गरिएको छ र पद्धति तथा प्रक्रियाहरूमा परिवर्तन गरिएको छ। नेपालमा लामो समयसम्म परम्परागत शिक्षा प्रणालीको प्रचलनपछि राणाकालमा आधुनिक शिक्षा पद्धतिको प्रारम्भ भएको हो। शिक्षाको योजनाका निम्ति वि.सं. २००४ सालतिर प्रारम्भिक चेष्टाहरू देखा परेका हुन्। तर वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको स्थापनापछि मात्र राष्ट्रिय शिक्षाको विकासका लागि योजनावद्ध प्रयास हुन थालेको पाइन्छ।^{३०}

वि.सं. २००७ सम्म अति न्यून संख्यामा विद्यालयहरू रहेका र तिनमा पनि सम्भ्रान्त परिवारका बालबालिकालाई मात्र पहुँच भएको परिप्रेक्ष्यमा नेपालको वर्तमान औपचारिक शिक्षा प्रणाली तुलनात्मक

२४ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३) काठमाडौँ, पृ. ७

२५ अर्थ मन्त्रालय। २०७४। आ.व. २०७३/७४ को मन्त्रालयगत प्रगति विवरण। काठमाडौँ, पृ. ३०५।

२६ तुलसीप्रसाद थपलिया। २०७३। शैक्षिक सूचना। काठमाडौँ : शिक्षा मन्त्रालय, पृ. ५।

२७ उही, पृ. ६।

२८ शिक्षा मन्त्रालय। वि.सं. २०१८। सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको रिपोर्ट। काठमाडौँ, पृ. ६।

२९ उही, पृ. ७।

३० राष्ट्रिय शिक्षा आयोग। वि.सं. २०४९। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन। काठमाडौँ, पृ. ५।

रूपले नयाँ हो । नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २०११ र राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना, २०२८ पछि मात्र नेपालमा विद्यालय शिक्षाको योजनाबद्ध विकास शुरु भएको हो । यसरी हेर्दा नेपालको सार्वजनिक शिक्षाको इतिहास ६ दशक पुरानो छ । यस छोटो अवधिमा मुलुकभित्र विद्यालय संख्या तथा विद्यार्थीको भर्ना दरमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ । यो प्रगति हुनुमा मुलुकमा भएका राजनीतिक सुधार तथा पुनर्संरचना र सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक एवम् सांस्कृतिक विविधताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ।^{३१}

वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनपश्चात् नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्र शुरु भयो । वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेबाट शुरु भएको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्व सरकार र माओवादीबीच भएको बृहत् शान्ति सम्झौता मार्फत अन्त्य भयो । २०६३ साल माघ १ गतेबाट नेपालको अन्तरिम संविधान लागू भयो । पहिलो संविधानसभाको वि.सं. २०६५ साल जेठ १५ गते बसेको पहिलो बैठकले मुलुकमा राजतन्त्रको समाप्ति र संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको घोषणा गर्‍यो । तत्पश्चात् दोस्रो संविधानसभाले निर्माण गरेको नेपालको संविधान, २०७२ राष्ट्रपतिबाट असोज ३ गते घोषणा भई लागू भयो । यस संविधानले 'प्रत्येक नागरिकलाई निःशुल्क तथा अनिवार्य आधारभूत शिक्षा र माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ' भन्ने व्यवस्था गरी शिक्षा प्राप्तिलाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा स्वीकारेको छ।^{३२}

वि.सं. २००७ सालमा नेपालको साक्षरता दर करीव २ प्रतिशत मात्र थियो।^{३३} वि.सं. २००७ सालसम्म जम्मा महाविद्यालय १, विद्यालयहरू २१, मिडिल स्कूलहरू २०३ र पुस्तकालयहरू जम्मा ३१ मात्र थियो भने वि.सं. २०१८ सालमा महाविद्यालयहरू जम्मा २७, विद्यालयहरू १३८, मिडिल स्कूलहरू ३६८, पाठशालाहरू ३१६३, पुस्तकालयहरू १२२ र प्रौढ शिक्षालयहरू १८७८ कायम रहेको छ।^{३४} वि.सं. २००७ सालमा एउटा संस्कृत विद्यालयमा औपचारिक रूपमा भएपनि संस्कृतमा उच्च शिक्षा प्रदान गरिएको देखिन्छ भने एउटा आयुर्वेद विद्यालयमा पनि उच्च तहको अध्ययनको व्यवस्था गरिएको थियो।^{३५} वि.सं. २०२७ सालमा प्राथमिक स्कूल ७२५६, माध्यमिक स्कूल १०६५ र उच्च शिक्षालय ४९ रहेको छ।^{३६} नेपालमा हाल बाल विकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालयहरू कुल ३६०९३ रहेका छन् । तीमध्ये ३०४४८ समुदायमा र ५६४५ निजी स्तरमा सञ्चालित छन् । देशभर कुल ३५२२२ विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । जसमध्ये प्राथमिक तहमा सबैभन्दा बढी ३४७३६ विद्यालयहरू सञ्चालित छन् भने निम्न माध्यमिक र आधारभूत विद्यालयको सङ्ख्या क्रमशः १५१७० र ३४९२० रहेका छन् । माध्यमिक तहमा (कक्षा ९ र १०) ९०८४ र उच्च माध्यमिक तहमा (कक्षा ११ र १२) सञ्चालित ३६७३ विद्यालयहरू रहेका छन् । कक्षा ९-१२ सञ्चालन भएका माध्यमिक तहका विद्यालयहरू भने ९३७९ छन् । कुल ३५२२२ विद्यालयहरूमध्ये १०६६ विद्यालयहरू धार्मिक विद्यालयका रूपमा (मदरसा, गुम्बा/विहार,

३१ शिक्षा मन्त्रालय । २०७३ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं.२०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३) काठमाडौं, पृ.३ ।

३२ उही, पृ.४ ।

३३ राष्ट्रिय शिक्षा आयोग । २०४९ । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौं, पृ.१ ।

३४ शिक्षा मन्त्रालय । वि.सं. २०१८ । सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको रिपोर्ट । काठमाडौं, पृ.१२ ।

३५ शाही उच्च शिक्षा आयोग । २०४० । शाही उच्च शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौं, पृ.१ ।

३६ शिक्षा मन्त्रालय । २०२८ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८-२०३२ सम्मको योजना । काठमाडौं, पृ.१ ।

आश्रम/गुरुकुल) सञ्चालनमा रहेका छन्।^{३७}

वि.सं. २००७ सालमा प्रजातन्त्रको साथै नेपालको शिक्षाको आवश्यकताको चेतना पनि आयो। मेचीदेखि महाकाली र हिमालयदेखि तराईसम्म, देशभरि शिक्षा तथा शिक्षा-विस्तारको आवश्यकता उत्सुकताका साथ अनुभव गरियो। बालिग मताधिकारको आधारमा चुनाव गर्ने घोषणा भैसकेकोले जनतालाई सकेसम्म छिटो अवधिभित्र शिक्षित बनाउनु अझ आवश्यक छ। मताधिकारको दुष्प्रयोगद्वारा हुने तानाशाही तथा गृहयुद्धको भय हटाउनुपर्दछ तर उचित शिक्षा विना हाम्रो जस्तो देशमा यो हुन गाह्रो छ।^{३८} तत्कालीन शिक्षामन्त्री डिल्लीरमण रेग्मीले खँदिलो शिक्षापद्धति बाहिरबाट पैठारी गर्न नसकिने र त्यो राष्ट्रको परम्परा र आवश्यकताहरूबाट भिकी हामीले आफ्नै खुट्टामा उभिने बानी बसाल्नुपर्ने बताउनु भएको थियो।^{३९} वि.सं. २००७ सालको सफल परिवर्तनपछि कुनै विषयमा छिटो विकास भएको छ भने त्यो शिक्षामा नै भएको छ। “पढ्नुपर्दछ” भन्ने भावनाले “पढे-लिखे कौने काम हलो जोती खायो माम” भन्ने उखानलाई उछिनेको छ।^{४०} चार वर्ष उमेर समूहको जनसङ्ख्या र बाल विकास केन्द्रमा भर्ना भएका बालबालिकाको सङ्ख्याको आधारमा बाल विकास केन्द्र तथा पूर्व प्राथमिक विद्यालयको कुल भर्नादर ८२.९ रहेको छ। जसमा ८३.१ प्रतिशत छात्रा र ८२.७ प्रतिशत छात्र रहेका छन्। पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, निम्न माध्यमिक, माध्यमिक र उच्च माध्यमिक तहमा क्रमशः ९७३४१३, ४९३५२५३, १८५९३५९, ९५८५०२ र ४९२९८४ जना विद्यार्थीहरू अध्ययनरत छन्।^{४१}

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, २००९ को शैक्षिक सल्लाहकार भएर सेवा गर्न आउनुभएका संयुक्त राज्य अमेरिकास्थित ओरेगन विश्वविद्यालयका शिक्षाका प्राध्यापक डा.ह्यूग बी.उडले वि.सं. २०१० को अन्त्यतिर शिक्षा मन्त्रालयका सदस्यहरूका सथा सभाहरूमा भएका परामर्शहरूको संक्षिप्त विवरण दिँदै निम्न पाँच कुरामा मतैक्य रहेको बताउनुभएको थियो :^{४२}

१. प्रजातन्त्रको निम्ति शिक्षा आवश्यक छ।
२. तोकिएको मुलुकमा लागू गर्ने शिक्षापद्धति त्यहाँको संस्कृति र आवश्यकता उपर निर्भर गर्दछ।
३. शैक्षिक योजनाको विकासका निम्ति सामाजिक र व्यक्तिगत आवश्यकताहरूको जाँच गर्नुपर्दछ।
४. शैक्षिक पद्धतिको मुख्य जग शिक्षक हो र यिनीहरूको सामान्य अभिप्राय, सामान्य ढंग र सामान्य तालिममा सचेत हुनुपर्दछ।
५. सबभन्दा पहिले शिक्षापद्धतिले जीवनको हरेक मार्गमा नेतृत्व गर्ने शिक्षा दिन सक्नुपर्दछ।

राज्यका लागि शिक्षा नै धन हो। यसले देशभक्त चेतनशील, प्रगतिशील, अनुशासित, उत्पादक र दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राजनीतिक विकास जस्तो बहुआयामिक विकास जनचेतनामा भर पर्दछ। जनचेतना शिक्षाको राम्रो स्तरमा भर पर्ने हुन्छ।

३७ तुलसीप्रसाद थपलिया। वि.सं. २०७३। शैक्षिक सूचना। काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय, पृ. ९।

३८ रुद्रराज पाण्डे। वि.सं. २०११। नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको विवरण। काठमाडौं : कलेज अफ एजुकेशन, पृ. १।

३९ उही, पृ. ३।

४० शिक्षा मन्त्रालय वि.सं. २०१८। सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको रिपोर्ट। काठमाडौं, पृ. ६।

४१ तुलसीप्रसाद थपलिया। वि.सं. २०७३। शैक्षिक सूचना। काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय, पृ. ९।

४२ रुद्रराज पाण्डे। वि.सं. २०११। नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको विवरण। काठमाडौं : कलेज अफ एजुकेशन, पृ. ४।

पर्याप्त विद्यालय उच्च अनुसन्धान राम्रो पारिश्रमिक तथा राम्रो वातावरणबाट उच्चस्तरको शिक्षा पाइन्छ। यसैबाट दिगो विकास र समाजमा मानव अधिकारको उच्च सम्मान गर्ने प्रविधिको विकास हुन्छ, बाँच र बाँच्न देऊ भन्ने भवना गर्ने र लोकतन्त्रको मूल्य, मान्यताको ज्ञानको वृद्धि हुन्छ। शिक्षाले सम्मान गर्ने र सुरक्षा गर्ने कार्यलाई मानवको मर्यादालाई बुझ्ने कोशिश हुन्छ। स्वतन्त्र समाज प्रभावकारी सहमतिमा सम्पूर्ण राष्ट्र तथा जाति, समाजिक तथा धार्मिक समूहबीच समझदारी सहनशीलता तथा मित्रता कायम गर्ने कार्यमा समेत शिक्षाले सम्पूर्ण व्यक्तिलाई सक्षम र सवल बनाउँछ।^{४३} नेपाल संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको नयाँ युगमा भर्खर प्रवेश गरेको नयाँ युगमा मुलुकको प्रजातन्त्र, शान्ति, मानव अधिकार र विकासलाई आधार बनाएर नयाँ गन्तव्य पहिल्याउनुपर्दछ। त्यसका लागि प्राप्त हुने सबै अवसर र चुनौतीको सामना गर्ने सक्षम नेतृत्वको निर्माण शिक्षाले नै गर्दछ। उन्नत, वैज्ञानिक र देशको वस्तुगत परिस्थिति अनुकूल निर्माण हुने शिक्षा नीतिले मात्र नेपाली समाजको सामाजिक, आर्थिक शैक्षिक र सांस्कृतिक रुपान्तरण गर्न सक्दछ, जसले गर्दा समाजले सुख शान्ति र समृद्धि प्राप्त गर्दछ।^{४४} अन्य छिमेकी राष्ट्रमा विद्यालय शिक्षालाई रोजगारमैत्री बनाइसकेको अवस्थामा नेपालमा पनि सोही मोडलमा विद्यालय शिक्षालाई लैजानुपर्ने देखिन्छ। योग्य र मुलुकप्रति सचेत नागरिक तयारका लागि विद्यालय कक्षादेखि नै नागरिक शिक्षाको पाठ्यक्रम शुरू गर्नुपर्ने देखिएको छ।^{४५}

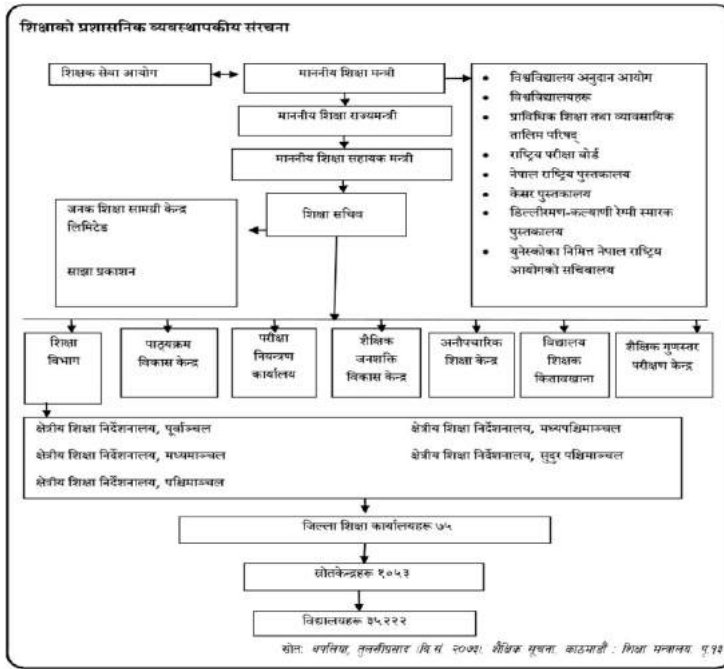
पहिले विद्यालयमा पठनपाठन हुने नैतिक शिक्षा र संस्कृत पुस्तकहरूमा छोराछोरीको बाबुआमाप्रतिको कर्तव्य, विद्यार्थीहरूको गुरु वा गुरुआमाप्रतिको सम्मान, असल नागरिकको देशप्रतिको जवाफदेही आदि समाविष्ट हुन्थे। असल बच्चा कस्तो हुन्छ, चरित्रवान् विद्यार्थीको भविष्य कस्तो हुन्छ, धार्मिक व्यक्तित्वको समाजमा कस्तो मान्यता हुन्छ आदि जानकारी बाल्यकालमै प्राप्त हुन्थ्यो। छोरा भनेको श्रवणकुमार जस्तो हुनुपर्दछ, छोरी सीता वा भृकुटी जस्ता असल नारी हुनु पर्दछ, समाजका लागि आफ्नै हाड घोट्टे हतियार बनाउन सक्ने दधिची जस्तो असल नागरिक बन्नु पर्दछ भन्ने कुराहरू हामीले ठूलो भएपछि पढ्नु परेन। मातृ देवो भवः, पितृ देवो भवः, आचार्य देवो भवः अर्थात् आमा, बाबु, गुरु भनेका देवता समान हुन्, यिनको सम्मान गर्नु पर्दछ भन्ने पाठहरू विद्यालयस्तरमा पढाइन्थ्यो। पुराना पाठ्यक्रमहरू हेर्ने हो भने 'यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता' अर्थात् जहाँ नारीको सम्मान हुन्छ, त्यहाँ देवताहरू रमाउँछन् भन्ने जस्ता कुराहरूको ज्ञान दिएको पाइन्छ। जे कुराले बालबालिकालाई असल बनाउँछ, त्यही नै पढाइन्थ्यो। नयाँ युगमा प्रवेश गरेको नाममा संस्कृत ग्रन्थहरूबाट प्राप्त हुन सक्ने ज्ञान र हाम्रा परम्परागत चालचलनबाट आएका नैतिक मूल्यमान्यताहरूलाई अन्धविश्वास र जडसूत्रवादी नाम दिँदै ती सामग्रीहरू विद्यालयबाट हटाइए अनि आधुनिक शिक्षाका नाममा मूल्यहीन शिक्षा दिन प्रारम्भ गरियो। नेपालको शिक्षामा नैतिक शिक्षाको अभाव छ। शिक्षा नीति तर्जुमा गर्ने स्थानमा बसेकाहरू यस कुरामा शीघ्रताशीघ्र संवेदनशील हुनै पर्दछ। अन्यथा कागती रोपेर सुन्तलाको अपेक्षा गर्न पनि सकिँदैन।^{४६}

४३ सौर्य दैनिक। २०७४ कार्तिक २६ गते। शैक्षिक अधिकार र नेपाल। काठमाडौं: <http://www.souryadaily.com/2013/04/66633.html>।

४४ बाबुराम अधिकारी। २०७४। विद्यालय शिक्षा र आगामी बाटो। काठमाडौं: राजधानी दैनिक। <http://rajধানidaily.com/2017/10/15/61055>।

४५ कारोबार दैनिक। २०७४ वैशाख ३। शैक्षिक गुणस्तरको बहस मात्रै। काठमाडौं: <https://www.karobardaily.com/news/76379>।

४६ शान्तिकृष्ण अधिकारी। २०७४। समस्यामा रूमल्लिएको विद्यालय शिक्षा। काठमाडौं: गोरखापत्र अनलाइन। <http://www.gorkhapatra-online.com/news/4240>।

शैक्षिक संरचना प्रणाली

वि.सं. २००७ सालमा स्थापना भएको शिक्षा मन्त्रालयको दायित्व र जिम्मेवारी योजना निर्माण, कार्यक्रम कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी मुलुकभरको शिक्षा क्षेत्रको व्यवस्थापन र सेवा प्रदान गर्नु हो । प्रारम्भिक बालविकासदेखि उच्च शिक्षासम्मको शैक्षिक समन्वय तथा व्यवस्थापन कार्य शिक्षा मन्त्रालयबाट सम्पादन हुँदै आएको छ ।^{४७} शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा विभागले विद्यालय शिक्षाको वार्षिक योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, समन्वय र व्यवस्थापन गर्दछ । शिक्षा विभागले जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू मार्फत शैक्षिक योजना कार्यान्वयन, अनुगमन र व्यवस्थापन गर्दछ । प्रत्येक विद्यालयमा रहेको व्यवस्थापन समिति विद्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा जिम्मेवार हुन्छन् । उच्च शिक्षाको नीति निर्माणमा सहयोग सञ्चालनको समन्वय विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले गर्दछ भने विश्वविद्यालयहरू आफ्ना कार्यहरू सञ्चालन गर्नका लागि स्वतन्त्र रहेका छन् ।^{४८}

शिक्षक विकासका लागि केन्द्रीय स्तरमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र रहेको छ भने यसअन्तर्गत २९ वटा तालिम केन्द्रहरू रहेका छन् । यी तालिम केन्द्रहरूले शिक्षकहरूका लागि विभिन्न किसिमका तालिम सञ्चालन गर्दछन् । केही विद्यालयहरूको समूहमा स्थापित स्रोतकेन्द्रहरूबाट शिक्षक र विद्यालयलाई शिक्षण सिकाइमा सुधारका लागि सहयोग गर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ । हाल देशभर १०५३ स्रोत

४७ अर्थ मन्त्रालय । २०७४ । आ.व. २०७३/७४ को मन्त्रालयगत प्रगति विवरण । काठमाडौं, पृ.२९८ ।

४८ तुलसीप्रसाद थपलिया । २०७३ । शैक्षिक सूचना । काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय, पृ.१३ ।

केन्द्रहरू सञ्चालित छन् । क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयहरूले पनि कार्यक्रम सञ्चालनको अनुगमन र समन्वयमा सहयोग गर्दछन् । शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत केन्द्रीयस्तरमा परीक्षाको प्रबन्ध र व्यवस्थापनका लागि परीक्षा नियन्त्रण कार्यालय, पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक विकास र परिमार्जनका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालन र व्यवस्थापनका लागि अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र, शिक्षकहरूको अभिलेख व्यवस्थापनका लागि शिक्षक कितावखाना र विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर परीक्षण गरी सुभाब दिन शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र रहेका छन् । उच्च माध्यमिक तहको सम्बन्धन प्रदान गर्ने र परीक्षा सञ्चालन गर्ने कार्य उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदबाट हुँदै आएकोमा हाल कक्षा ११ र १२ को सम्बन्धन प्रदान गर्ने कार्य शिक्षा विभागबाट र परीक्षा सञ्चालनसम्बन्धी कार्य राष्ट्रिय परीक्षा बोर्डबाट सञ्चालन भैरहेको छ । प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिमका कार्यक्रमहरू प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम परिषदमार्फत भैरहेको छ । शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय पुस्तकालय र केसर पुस्तकालय तथा एउटा स्वायत्त पुस्तकालयको रूपमा दिल्लीरमण-कल्याणी रेग्मी स्मारक पुस्तकालय सञ्चालनमा रहेका छन् । पाठ्यपुस्तकहरू तथा अन्य शैक्षिक सामग्रीहरूको छपाई र वितरणका लागि सरकारी स्वामित्व सहितका संस्थानहरू जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र र साभा प्रकाशन पनि रहेका छन् ।^{४९}

केन्द्रीय समन्वयकारी र व्यवस्थापकीय निकाय शिक्षा मन्त्रालयले सम्पादन गर्नुपर्ने कार्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :^{५०}

- शिक्षासम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन,
- प्रारम्भिक बाल शिक्षा, आधारभूत, माध्यमिक तथा उच्च शिक्षा, दूर शिक्षा, प्रौढ शिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, विशेष शिक्षा,
- जनसंख्या शिक्षा र पौष्टिक आहार कार्यक्रम,
- प्राविधिक, व्यवसायिक, नैतिक तथा शारीरिक शिक्षा,
- शिक्षक तालिम र शैक्षिक जनशक्ति विकास नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन,
- शिक्षण संस्थाहरू (गुरुकुल, मदरसा, गुम्बासमेत) को सञ्चालन तथा व्यवस्थापन,
- खुला प्रतियोगिताबाट छनौट हुनेलाई छात्रवृत्ति, विदेशमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न जाने तथा विदेशीहरूलाई नेपालमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्न आउने स्वीकृति दिने,
- प्राज्ञिक अनुसन्धान,
- पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक विकास, वितरण र कार्यान्वयन,
- शिक्षासम्बन्धी सर्वेक्षण, तथ्याङ्क तथा अनुसन्धान,
- पुस्तकालय र वाचनालाय,
- शिक्षा विषयक राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासँग सम्पर्क तथा समन्वय,
- शिक्षासम्बन्धी द्विपक्षीय र बहुपक्षीय सम्भौताका लागि प्रारम्भिक कार्य,
- संयुक्त राष्ट्रसंघीय शैक्षिक, वैज्ञानिक तथा सांस्कृतिक संघ (युनेस्को)को सचिवालय सञ्चालन,

४९ उही, पृ.१३ ।

५० नेपाल सरकार (कार्यविभाजन) नियमावली, २०७२ ।

- विश्वविद्यालय अनुदान आयोगसँगको समन्वय,
- जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रको कार्य व्यवस्थापनमा समन्वय,
- साभा प्रकाशन,
- नेपाल शिक्षा सेवा सञ्चालन (आर्कियोलजी समूह बाहेक) ।

शैक्षिक अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानून

मानिसको व्यक्तित्व विकास तथा जीवनको तयारी शिक्षाले गर्दछ । यस अलावा शिक्षाले नै सामाजिक तथा आर्थिक विकासको पनि काम गर्दछ । आजको अवश्यकता भनेको बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा पुऱ्याउनु मात्र होइन, सबै विद्यालयहरूलाई बालबालिकाको इच्छा अनुसार उपयुक्त शिक्षाको व्यवस्थापन गर्न सक्ने बनाउनु पनि हो । यसैकारण मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूले समेत शैक्षिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ ।^{५१} संविधान तथा राष्ट्रिय कानूनहरूले समेत शिक्षा जीवनको अङ्ग भएको स्वीकारेको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको जनशक्ति बजारको मागलाई सम्बोधन गर्न सक्ने दक्ष एवं उत्पादनशील जनशक्ति विकास र सबै तहमा गुणस्तरीय शिक्षाको समतामूलक पहुँच सुनिश्चिताका लागि विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरिएका छन् । राष्ट्रको मूल कानूनको रूपमा रहेको संविधान लगायत शिक्षासँग सम्बन्धित अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, महासन्धि/प्रतिज्ञापत्र, ऐन, नियम, नीति, निर्देशिकाहरू निम्न छन्^{५२}:

- शिक्षा ऐन (आठौँ संशोधन, २०७३), २०२८
- शिक्षक सेवा नियमावली (संशोधन सहित), २०५७
- शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रमका रूपमा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम, २०७३
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समावेशी शिक्षा नीति, २०७३
- खुला तथा दूर सिकाइ नीति, २०६३
- उच्च शिक्षा नीति, २०७२
- शिक्षक समकक्षता प्रारूप, २०७२
- प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम ऐन, २०४५
- प्राविधिक शिक्षा तथा व्यवसायिक तालिम सीप विकाससम्बन्धी नीति, २०६४
- अनौपचारिक शिक्षा नीति, २०६३
- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, २०६३
- निजी लगानीमा सञ्चालन गरिने प्राविधिक महाविद्यालय (कलेज/क्याम्पस) सम्बन्धमा बनेको आधारभूत नीति, २०६३
- शैक्षिक जनशक्ति विकाससम्बन्धी तालिम नीति, २०६२
- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ऐन, २०५०

५१ शिक्षा विभाग । २०६७ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप । भक्तपुर, पृ. १ ।

५२ अर्थ मन्त्रालय । २०७४ । आ.व. २०७३/७४ को मन्त्रालयगत प्रगति विवरण । काठमाडौँ, पृ. २९९-३०० ।

- विश्वविद्यालय अनुदान आयोग कार्यव्यवस्था नियमावली, २०६०
- विदेशी शिक्षण संस्थाको सम्बन्धमा उच्च शिक्षा सञ्चालन गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका, २०५९
- राष्ट्रिय प्रारम्भिक कक्षा पढाई कार्यक्रम कार्यान्वयन कार्यविधि, २०७३
- खुला विद्यालय शिक्षा समकक्षतासम्बन्धी कार्यविधि, २०७२
- संस्थागत विद्यालय शुल्क मापदण्ड निर्देशिका, २०७२
- शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र व्यवस्थापन कार्यविधि निर्देशिका, २०६७
- सामुदायिक विद्यालयमा प्रति विद्यार्थी एकाइ लागतका आधारमा अध्यापन कार्यमा सहयोग अनुदान कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६
- मुक्त कमलरीका लागि शिक्षा निर्देशिका, २०६८
- सामाजिक परीक्षण निर्देशिका, २०६५
- नमूना परीक्षण निर्देशिका, २०६७
- संस्थागत विद्यालय साभेदारी तथा सहयोग निर्देशिका, २०६६
- स्रोत व्यक्ति व्यवस्थापन निर्देशिका, २०६८
- विद्यालय स्वास्थ्य तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०६६
- प्रौढहरूका लागि सञ्चालन हुने अनौपचारिक विद्यालय निर्देशिका, २०६४
- शिक्षकको पेशागत विकास निर्देशिका, २०६७
- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास निर्देशिका, २०६८
- विद्यालय शिक्षामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९ ।

नेपालको संविधान, २०७२

नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३ मौलिक हकअन्तर्गत शिक्षासम्बन्धी हकमा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँच, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा, दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाको माध्यमबाट कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षा र नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानूनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुने^{५३} प्रावधान राखिएको छ । संविधानले आधारभूत शिक्षालाई अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक शिक्षालाई निःशुल्क बनाएको छ । तर 'कानून बमोजिम' हुने भनिएका विषयहरू कानून बनाएपछि मात्र राज्यले कार्यान्वयन गर्ने भएकाले मौलिक हकमा शैक्षिक अधिकारको प्रावधान राख्दैमा मात्र सबैले प्राथमिकता पाउँछन् भन्ने छैन ।

५३ संविधानसभा सचिवालय । वि.सं.२०७२ । नेपालको संविधान, २०७२ । काठमाडौं, पृ.१४ ।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८

संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट सन् १९४८ डिसेम्बर १० मा घोषणा गरिएको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा प्रत्येक व्यक्तिलाई शिक्षा पाउने अधिकार रहेको, शिक्षा कमसेकम प्रारम्भिक र आधारभूत अवस्थामा निःशुल्क हुने, प्रारम्भिक शिक्षा अनिवार्य हुने, प्राविधिक र व्यवसायिक शिक्षा सर्वसुलभ हुने र उच्चस्तरको शिक्षा योग्यताको आधारमा सबैलाई समान रूपले उपलब्ध हुने भनिएको छ। यसैगरी शिक्षाको लक्ष्य मानवको व्यक्तित्वको पूर्ण विकास र मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताप्रतिको आदरलाई बलियो गर्नु हुने प्रावधान राखिएको घोषणापत्रमा शिक्षाले सबै राष्ट्र, जाति र धार्मिक समुदायहरूबीच समझदारी, सहिष्णुता र मैत्रीको विकास गर्ने र शान्ति कायम गर्नको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रयत्नहरूलाई अधि बढाइने, छोराछोरीलाई दिइने शिक्षा रोज्ने प्राथमिक अधिकार आमा बाबुलाई हुने^{५४} उल्लेख छ।

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६

संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाको सन् १९६६ डिसेम्बर १६ को प्रस्ताव नम्बर २२०० ए (२१) बाट ग्रहण गरी हस्ताक्षर, अनुमोदन र सम्मिलनको लागि खुला गरिएको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र सन् १९७६ जनवरी ३ देखि लागू भएको हो। ३१ धारा रहेको प्रतिज्ञापत्रलाई नेपालले सन् १९९१ मे १४ मा अनुमोदन गरेको थियो।^{५५} प्रतिज्ञापत्र अनुसार पक्ष राष्ट्रहरूले प्रत्येक व्यक्तिको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ। मानवीय व्यक्तित्व तथा प्रतिष्ठाको विकासतर्फ शिक्षा निर्देशित हुने र शिक्षाले मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताहरूप्रतिको सम्मान सुदृढ गर्ने छ भन्ने कुरामा राष्ट्रहरू सहमत रहने भन्दै प्रतिज्ञापत्रमा स्वतन्त्र समाजमा प्रभावकारी सहभागिता, सम्पूर्ण राष्ट्र तथा जातीय, सामाजिक तथा धार्मिक समूहहरूबीच समझदारी, सहनशीलता र मित्रता प्रवर्द्धन गर्न तथा शान्ति कायम गर्ने संयुक्त राष्ट्र संघका क्रियाकलापहरूलाई अधि बढाउन शिक्षाले सबै व्यक्तिकोलाई सबल बनाउने छ भन्ने कुरामा समेत राष्ट्रहरू सहमत छन् भनिएको छ। शैक्षिक अधिकारको पूर्ण प्राप्ति हासिल गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य र सबैलाई निःशुल्क हुने, प्राविधिक तथा व्यवसायिक माध्यमिक शिक्षा लगायत विभिन्न रूपमा माध्यमिक शिक्षा समुचित उपायद्वारा खासगरी निःशुल्क शिक्षाको प्रगतिशील अवलम्बनबाट सबैका लागि सामान्यतः प्राप्य र पहुँचयोग्य बनाइने, सबैका लागि क्षमताका आधारमा हरेक उचित उपाय खासगरी निःशुल्क शिक्षाको प्रगतिशील अवलम्बनबाट उच्च शिक्षा समान रूपमा पहुँचयोग्य बनाइने, प्राथमिक शिक्षा प्राप्त नरेका वा प्राथमिक शिक्षाको पूर्ण अवधि पूरा नगरेका व्यक्तिको लागि यथासम्भव मुलभूत शिक्षालाई प्रोत्साहित गरिने र तीव्र पारिने, सबै तहहरूमा विद्यालय प्रणालीको विकासलाई क्रियाशील रूपमा अवलम्बन गरिने, छात्रवृत्तिको पर्याप्त व्यवस्था गरिने तथा शिक्षण कर्मचारीको भौतिक अवस्थामा निरन्तर सुधार गरिने कुरा स्वीकार गर्नुपर्ने प्रावधान राखिएको छ। प्रतिज्ञापत्रमा पक्ष राष्ट्रहरूले आफ्ना बालबालिकाको सार्वजनिक अधिकारीले स्थापना गरेका विद्यालयहरू बाहेक पक्ष राष्ट्रहरूले व्यवस्था गरेका वा स्वीकृति

५४ संयुक्त राष्ट्रसंघ। सन् १९४८। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र। न्यूयोर्क। धारा २६।

५५ सूर्यबहादुर देउजा र सुरेश मल्ल। २०७१। मानव अधिकार। ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ. २३।

दिएका न्यूनतम शैक्षिक मापदण्ड अनुरूप चल्ने विद्यालयहरू छान्ने र आफ्नो आस्था अनुसार आफ्ना बालबालिकाको धार्मिक र नैतिक शिक्षा सुनिश्चित गर्ने मातापिताको र लागू हुने अवस्थामा कानूनी संरक्षकको स्वतन्त्रतालाई सम्मान गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन् भनिएको छ । साथै प्रदान गरिने शिक्षा पक्ष राष्ट्रहरूले निर्धारण गरेका न्यूनतम मापदण्डहरू अनुरूप हुनुपर्ने आवश्यकताको सदैव अधिनमा रहने गरी शैक्षिक संस्थाहरू स्थापित र निर्देशित गर्ने व्यक्ति तथा निकायहरूको स्वतन्त्रतालाई हस्तक्षेप गर्ने गरी कुनै पनि कुराको व्याख्या गर्न नपाइने प्रावधान छ ।^{१६}

बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९

बालबालिकाको अधिकार संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने उद्देश्यले संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट सन् १९८९ नोभेम्बर २० मा पारीत भई सन् १९९० सेप्टेम्बर २ देखि लागू भएको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा ५४ वटा धारा रहेका छन् ।^{१७} महासन्धिले शिक्षालाई अनिवार्य, निःशुल्क र पहुँचयोग्य बनाउने कुरामा जोड दिएको छ । पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको शिक्षाको अधिकारलाई स्वीकार गर्नुपर्ने र प्रगतिशील रूपमा तथा समान अवसरको आधारमा शैक्षिक अधिकार प्राप्त गर्ने उद्देश्यले खासगरी प्राथमिक शिक्षालाई अनिवार्य बनाई सबैलाई निःशुल्क उपलब्ध गराउने, साधारण तथा व्यवसायिक शिक्षा लगायत विविध प्रकारका माध्यमिक शिक्षाको विकासलाई प्रोत्साहित गर्ने, प्रत्येक बालबालिकालाई त्यस्तो शिक्षा उपलब्ध गराउने र पुऱ्याउने तथा निःशुल्क शिक्षाको प्रयोग गर्ने र आवश्यक भएमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने जस्ता उपायहरू अपनाउने, उच्च शिक्षालाई प्रत्येक समुचित माध्यमहरूद्वारा क्षमताको आधारमा सबैको निम्ति पहुँचयोग्य बनाउने, शैक्षिक र व्यवसायिक जानकारी र मार्गदर्शन सम्पूर्ण बालबालिकाहरूलाई उपलब्ध गराउने र पहुँचयोग्य बनाउने र विद्यालयहरूमा नियमित हाजिरी प्रोत्साहित गर्न तथा पढाइ छाड्नेहरूको संख्या घटाउने उपायहरू अपनाउने प्रावधान राखिएको छ । यसका अलावा पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको मानवीय प्रतिष्ठा अनुकूल हुनेगरी र यस महासन्धि अनुरूप विद्यालय अनुशासन कायम गरिएको कुरा सुनिश्चित गर्न सबै समुचित उपायहरू अपनाउने तथा शिक्षासम्बन्धी कुरामा, खासगरी विश्वबाटै अज्ञानता र निरक्षरता उन्मूलन गर्ने उद्देश्यले र वैज्ञानिक तथा प्राविधिक ज्ञान र आधुनिक शिक्षण तरिकाहरूमा पहुँच सुगम बनाउने उद्देश्यले अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग प्रवर्द्धन तथा प्रोत्साहन गर्नेछन् । यस सम्बन्धमा विकासशील देशहरूको आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिइने कुरामा समेत जोड दिइएको छ ।^{१८}

विद्यालय सुधार योजना र कार्यक्रम

शिक्षा प्रणालीलाई आर्थिक सामाजिक रुपान्तरणको सम्वाहकको रूपमा विकास गर्न, सबै तह एवम् विधाको शिक्षामा समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्न, शिक्षालाई रोजगारमूलक बनाउन तथा गुणस्तरमा सुधार एवम् व्यवस्थापकीय क्षमतामा अभिवृद्धि गरी आर्थिक सामाजिक विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्न

१६ UNOHCHR. 1966. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Geneva: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>. Art.13.

१७ सूर्यबहादुर देउजा र सुरेश मल्ल । २०७१ । मानव अधिकार । ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, पृ.३५ ।

१८ UNOHCHR (1966). Convention on the Rights of the Child. Geneva: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx>. Art.28.

शिक्षा क्षेत्रका योजना तथा कार्यक्रमहरू लक्षित छन्। शैक्षिक प्रणालीलाई समावेशी, जिम्मेवार, पारदर्शी, नतिजामुखी र उत्तरदायी बनाउने उद्देश्य लिई सोही अनुरूप सन् २०२२ सम्ममा देशलाई अल्पविकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति गरी विकासशील राष्ट्रको पङ्क्तिमा उभ्याउन र सन् २०३० सम्ममा मध्यम आय भएको मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउन शिक्षा क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ।^{१९} नेपालको एकीकरणपूर्व र एकीकरणपछि पनि शिक्षालाई राज्यले आफ्नो दायित्वभित्र लिएको देखिदैन। त्यसबेला धार्मिक संघ संस्था, गुठी, व्यक्तिको दान, सरकारको अनुदानबाट शिक्षाका लागि खर्च प्रवन्ध हुन्थ्यो। नेपालमा परम्परागत संस्कृत र बौद्ध शिक्षाको प्रचलन रहिरहेका बेला वि.सं. १९१० मा दरवार स्कूलको स्थापनासँगै नेपालमा अङ्ग्रेजी शिक्षा प्रणालीको शुरूवात भएको थियो। उच्च शिक्षाको औपचारिक शुरूवात भने वि.सं. १९७५ मा त्रिभुवन चन्द्र कलेज (त्रि-चन्द्र कलेज) को स्थापनाबाट भएको देखिन्छ। वि.सं. २००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि राज्यले पनि शिक्षाको विस्तारमा लगानी गर्‍यो भने आम समुदायहरू विद्यालयहरू खोल्ने र बालबालिकाहरूलाई शिक्षा दिने कार्यमा सक्रिय रहेका थियो।^{१०}

शिक्षा क्षेत्रमा राष्ट्रिय बजेटको ठूलो हिस्सा विनियोजन हुने गरेको तथ्यले नै शिक्षा राष्ट्रको प्राथमिकता क्षेत्र भएको जनाउँछ। विगतका दशकमा शिक्षामा हुने सार्वजनिक खर्चको आयतन बढ्दो रूपमा रहेको देखिन्छ। हालका तथ्याङ्कले राष्ट्रिय बजेटको सबैभन्दा बढी हिस्सा शिक्षा क्षेत्रले ओगट्ने गरेको देखाउँछ। सन् १९९९ मा कुल गार्हस्थ उत्पादनको २.४ प्रतिशत शिक्षा क्षेत्रमा लगानी हुने गरेकामा सन् २०१० सम्ममा यसको प्रतिशत बढेर ४.७ पुगेको थियो। यस अवधिमा नेपालको कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धिदर ४.४ को औसत रहेको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा शिक्षाले पाएको कुल गार्हस्थ उत्पादनका हिस्सालाई ठूलो मान्नुपर्दछ। शिक्षा क्षेत्रका लागि छुट्याइएको बजेटको ८० प्रतिशतभन्दा बढी रकम विद्यालय शिक्षामा (कक्षा १-१२) जाने गरेको छ। यसका अतिरिक्त जिल्ला विकास समिति तथा गाउँ विकास समितिहरूबाट पनि विद्यालयहरूमा अनुदान जानुका साथै अभिभावक तथा घर परिवारले पनि शिक्षामा ठूलै लगानी गर्ने गरेका छन्।^{११} आ.व. २०७४/७५ मा स्थानीय तहले सम्पादन गर्ने बाहेकका शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रमहरूका लागि रु.६६ अर्ब १२ करोड विनियोजन गरिएको छ। यसैगरी शिक्षालाई समतामूलक र गुणस्तरीय बनाउँदै विद्यालयहरूको व्यवस्थापकीय क्षमता अभिवृद्धि गर्ने गरी विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने र पाठ्यक्रममा आधारित प्रविधिमैत्री शिक्षण सिकाई कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइएको बजेट वक्तव्यमा उल्लेख छ।^{१२} क्षेत्रीय तथा समूहगत असमानता कायमै रहेको भए तापनि नेपालले विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षाका लक्ष्य प्राप्तमा दिगो सफलता हासिल गरेको छ। सहस्राब्दी विकास लक्ष्य-२ सम्बद्ध प्राथमिक शिक्षाको भर्ना दरका सूचकहरूमा नेपाल सफल देखिए पनि प्राथमिक तथा साक्षरता शिक्षामा टिकाउपनाका सूचकहरूमा राम्रो प्रगति हुँदा हुँदै लक्ष्य हासिल गर्न सफल भएको छैन।

१९ राष्ट्रिय योजना आयोग। २०७३। आ.व. २०७४/७५ को वार्षिक विकास कार्यक्रम। काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ.१३३।

२० तुलसीप्रसाद थपलिया। २०७३। शैक्षिक सूचना। काठमाडौं : शिक्षा मन्त्रालय, पृ.६।

२१ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३)। काठमाडौं, पृ.६।

२२ अर्थ मन्त्रालय। २०७४। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ को बजेट वक्तव्य, काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ.३१।

नेपाल सरकारले विद्यालय शिक्षामा सबैको समतामूलक पहुँच सुनिश्चित गर्नुका साथै गुणस्तर सुधारका निमित्त विगतमा सात वर्षे विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो। यस योजनाबाट प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गर्न र विद्यालय शिक्षाका विविध सकारात्मक प्रयासहरूलाई निरन्तरता दिन तथा शिक्षाका नवीन कार्यक्रमहरूको प्रस्तावसहित वि.सं. २०७३ साउनदेखि २०८० असार (सन् २०१६ जुलाईदेखि २०२३ जुलाई सम्मको सात वर्षे विद्यालय क्षेत्र विकास योजना निर्माण गरिएको छ। योजनाको प्रथम पाँच वर्ष वि.सं. २०७३ साउनदेखि २०७८ असार (सन् २०१६ देखि २०२१) सम्मका लागि स्रोतसहितको कार्ययोजना तयार गरिएको छ। वि.सं. २०७९ (सन् २०२२) सम्ममा नेपाललाई विकासशील राष्ट्रका रूपमा स्तरोन्नति गर्ने राष्ट्रिय दूरदृष्टिलाई आत्मसात् गर्दै शिक्षा मन्त्रालयको नेतृत्वमा सहभागितामूलक पद्धतिबाट योजनाको तर्जुमा गरिएको हो। दिगो विकासका लक्ष्य हासिल गरी वि.सं. २०८७ (सन् २०३०) सम्ममा नेपाललाई मध्यम आय भएको मुलुकको स्तरमा रुपान्तरणको लक्ष्य हासिल गर्ने महइत्वपूर्ण साधनका रूपमा पनि यस योजनालाई हेरिएको छ। साबिकका उपलब्धि, सिकिएका पाठहरू तथा सबैका लागि शिक्षाको राष्ट्रिय कार्ययोजना (सन् २००१-२०१५) अन्तर्गत सञ्चालन गरिएका सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम (सन् २००४-२००९) र विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (सन् २००९-२०१६) का एकीकृत कार्यसूचीहरू यस योजनाका प्रमुख मार्गदर्शक हुन्।^{६३}

विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको कुल खर्च १०.५८ बिलियन (अर्ब अमेरिकी डलर (निर्माण कार्य बाहेक) हुने छ। यसमध्ये पाँचवर्षे विद्यालय क्षेत्र विकास योजना कार्यक्रममा (वि.सं. २०७३ देखि २०७७) ६.४६ बिलियन र वि.सं. २०७३ देखि २०७५ सम्मका प्रारम्भिक ३ वर्षमा ३.३३ बिलियन अमेरिकी डलर खर्च हुने अपेक्षा गरिएको छ। यसभित्र चालु खर्च तथा विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रमका लागि आवश्यक रकम दुवै समेटिएका छन्। कार्यक्रमको पहिलो ३ र ५ वर्षमा पूँजीगत खर्चको प्रतिशत ९.१ रहने छ र त्यसपश्चात् यसमा थोरै कमी आउने छ। यसमा राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको कार्यढाँचा अनुसार कार्यान्वयन गरिने विपत् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रमको लागत समावेश गरिएको छैन।^{६४}

सङ्क्रमणकालमा शिक्षा क्षेत्र पनि प्रभावित भएको बेला विनाशकारी भूकम्पबाट विद्यालयहरूको भौतिक संरचनामा क्षति हुन जाँदा पठनपाठन प्रभावित हुने गरेको छ। वि.सं. २०७२ सालको भूकम्पका कारण ध्वस्त भएका विद्यालयहरू पुनर्निर्माणको प्रयत्न गरिरहेको परिप्रेक्ष्य र विश्व समुदाय सहस्राब्दी विकास लक्ष्यको यात्रा पार गर्दै दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नतर्फ अग्रसर भइरहेको वर्तमान अवस्थामा विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको निर्माण गरिएको छ। सहभागितामूलक एवम् समावेशी पद्धतिबाट सरोकारवाला तथा लाभान्वित वर्गसँग गहन छलफल तथा परामर्श र सहमति निर्माण गरी बलियो प्रमाणको जगमा विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाको विकास गरिएको छ। योजनाले मुलुकको विविधतायुक्त परिवेश तथा आवश्यकता अनुकूल शिक्षाको पहुँच तथा गुणस्तरीयतालाई सुदृढ गरी वि.सं. २०७९ सम्ममा नेपाललाई अल्पविकसितबाट स्तरोन्नति गर्ने राष्ट्रिय अपेक्षालाई साकार गराउने गरी पाँचवर्षे

६३ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३)। काठमाडौं, पृ. ४।

६४ उही, पृ. ५।

कार्यक्रम लक्षित गरेको छ।^{६५}

विद्यालयहरूमा विद्यालय भवन, फर्निचर र अरू सामानहरूबारे शिक्षा मन्त्रालयले विस्तृत निर्देशन निकाली प्रत्येक विद्यालयमा प्रत्येक कक्षाका लागि एउटा कोठा र माध्यमिक विद्यालयमा थप प्रयोगशाला, कार्यशाला र पुस्तकालय कोठा हुनुपर्ने राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८-२०३२ सम्मको योजनाले उल्लेख गरेको थियो।^{६६} शैक्षिक कार्यक्रम, शैक्षिक संस्था तथा पदाधिकारीहरूको कार्य सम्पादन स्तर मापन, मूल्याङ्कन अध्ययन, अनुसन्धान, परीक्षण तथा स्तरीयकरण गर्ने कार्यलाई थप व्यवस्थित गर्न जारी भएको शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र व्यवस्थापन कार्यविधि निर्देशिका, २०६७ ले शैक्षिक गुणस्तर र अभिवृद्धिका लागि विभिन्न निकायबाट विकास भएका मानक एवं मापदण्डहरूको कार्यान्वयन अवस्थाको परीक्षण गर्ने प्रावधान राखेको छ।^{६७}

भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको सन्दर्भमा भूकम्प प्रतिरोधी तथा सुरक्षित एवं बालमैत्री विद्यालय निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ। पुनर्निर्माणको अभियानसँगै थोरै संख्यामा भएपनि पुस्तकालय, प्रयोगशाला र आधुनिक सूचना प्रविधियुक्त नमूना माध्यमिक विद्यालयहरू निर्माण गर्दा विद्यालयीय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिको अभियानमा टेवा पुग्न जान्छ। नमूना माध्यमिक विद्यालयको स्थापना, विकास र सञ्चालनका लागि स्पष्ट नीति, विद्यालय छनौटका आधार र कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि शिक्षा मन्त्रालयले अवधारणापत्र सार्वजनिक गरेको छ।^{६८} समकालीन समाजमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सक्ने विश्वसनीय आधार भएको जनताको पहिलो रोजाईको विद्यालयको रूपमा सामुदायिक विद्यालयको विकास गर्नु बाञ्छनीय देखिएको अवधारणापत्रमा उल्लेख गरिएको छ।^{६९} विद्यालयको पूर्वाधार तथा उपकरण नमूना माध्यमिक विद्यायका विशेषताहरूमध्ये एक भएको सन्दर्भमा भौतिक संरचना र कक्षा कोठा व्यवस्थापन शिक्षण सिकाइका लागि पर्याप्त र अनुकूलन हुनुका साथै ट्रेनिङ हल, अडिटोरियम हल, संगीत प्रशिक्षण कक्ष, विज्ञान प्रयोगशाला, पुस्तकालय र सूचना तथा सञ्चार ल्याब, चमेना गृह, प्राथमिक उपचार कक्ष र छात्र छात्राको लागि अलग अलग र पर्याप्त शौचालयको प्रवन्ध हुनुपर्नेछ। यसका साथै इनडोर तथा आउटडोर खेलका लागि उपयुक्त हुने खेल मैदान लगायतका संरचनाहरू पनि निर्माण हुनुपर्नेछ। विद्यालयमा सुविधा सम्पन्न पुस्तकालय, ई-लाइब्रेरी, इन्टरनेट सहितका कम्प्युटर, फोटोकपी मेसिन, विषयगत र अन्तर विषयगत पुस्तकहरू, जर्नल, पत्रपत्रिका भएको हुनुपर्नेछ।^{७०}

नमूना विद्यालय छनौटका आधारहरू यस प्रकार हुनेछन् :^{७१}

- (क) उच्च माध्यमिक विद्यालय हुनुपर्ने,
- (ख) विद्यालयको आफ्नै नाममा पर्याप्त जग्गा भएको हुनुपर्ने,

६५ उही, पृ. १।

६६ शिक्षा मन्त्रालय। २०२८। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति २०२८-२०३२ सम्मको योजना। काठमाडौं।

६७ शैक्षिक गुणस्तर परीक्षण केन्द्र व्यवस्थापन कार्यविधि निर्देशिका, २०६७। नं. ४(३)।

६८ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। नमूना माध्यमिक विद्यालय स्थापना, विकास र सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणापत्र। काठमाडौं। पृ. १।

६९ उही, पृ. १।

७० उही, पृ. ६।

७१ उही, पृ. ८-१०।

- (ग) अपेक्षित विद्यार्थी संख्या भएको हुनुपर्ने,
- (घ) समुदायमा विद्युत र इन्टरनेटको पहुँच भएको,
- (ङ) विद्यालयको रणनीतिक अवस्थिति, विकास र विस्तारको सम्भाव्यता भएको,
- (च) विद्यार्थीको सिकाई उपलब्धि तुलनात्मक रूपमा राम्रो रहेको,
- (छ) स्थानीय अर्थात् विद्यालय तहको समुदाय तत्पर रहेको अवस्था भएको,
- (ज) अन्य विद्यालयसँग सहकार्य गर्न सक्ने सम्भावना रहेको,
- (झ) छनौटसम्बन्धी अन्य व्यवस्था ।

बालबालिकाले आफ्नो गति र क्षमताअनुसार रमाइलोसँग सिक्ने वातावरण भएको विद्यालय बालमैत्री विद्यालय हो । यस्ता विद्यालयमा बालबालिका अनुकूलको सिकाइ वातावरण तयार गरिन्छ, बालबालिकाहरूको अन्तर्निहित क्षमताको विकास गरिन्छ ।^{७२} प्रभावकारिता, समावेशीकरण, लैङ्गिक पक्ष, बालबालिका, परिवार र समुदायको सहभागिता, स्वास्थ्य, सुरक्षा र बचावट, विद्यालयको भौतिक अवस्था, शिक्षण सिकाई प्रक्रिया, मातृभाषामा शिक्षण सिकाई, विद्यालय व्यवस्थापन बालमैत्री विद्यालयका पक्षहरू हुन् ।

विद्यालयको भौतिक अवस्था बालमैत्री सिकाइ वातावरणको लागि आवश्यक पर्ने पूर्वाधारमध्ये सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । विशेषतः शैक्षिक प्रक्रियाका तीनवटा पक्षहरू: लगानी, प्रक्रिया र उपलब्धिमध्ये भौतिक पूर्वाधारलाई लगानीको पक्षबाट हेर्ने गरिन्छ । विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार भन्नाले विद्यालयको जग्गाजमीन, विद्यालय हाता, विद्यालय भवन, कक्षाकोठा, प्रयोगशाला, पुस्तकालय, फर्निचर (पिजनहोल, टेबुल, दराज, च्याक, डेस्कबेञ्च), शौचालय, खानेपानी, खेलमैदान, शैक्षिक सामग्री, कालो र सेतोपाटी, श्रव्यदृश्य सामग्री, दराज, विद्युतीय उपकरण, कम्प्युटर, चमेनागृह, छात्रावास, संरक्षण गृह आदि पर्दछन् । विद्यालयको भौतिक पक्ष बालमैत्री शैक्षिक वातावरणका अन्य पक्षहरूसँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । त्यसैले बालमैत्री विद्यालयका विविध पक्षमध्ये भौतिक पक्षको व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । राम्रो भौतिक अवस्थाले गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने हुँदा विद्यालयको भौतिक व्यवस्थापनको पक्षमा विशेष ध्यान दिनुपरेको हो । उपलब्ध स्रोत साधनले भ्याएसम्म विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार निर्माण गर्दा गराउँदा बालबालिकाको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी आकर्षक, सुरक्षित, टिकाउ, बालमैत्री, लैङ्गिक र अपाङ्गमैत्री बनाउनु पर्दछ । यसका लागि सरोकारवालाहरूको चेतना, सोच, सीप र प्रतिवद्धता आवश्यक पर्दछ ।^{७३} गुणस्तरीय शिक्षाका लागि बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप, २०६७ ले विद्यालयको भौतिक अवस्था सम्बन्धी न्यूनतम र अपेक्षित मापदण्डहरू तय गर्दै भूकम्प निरोधक भवन भएको, घामपानी छेक्ने छाना भएको, प्लास्टर गरिएको वा राम्रोसँग लिपिएको भित्ता भएको, लेख्न र पढ्न वाधा नपुग्ने खालको पर्याप्त उज्यालो भएका कोठाहरू भएको, प्रति ५० विद्यार्थीका लागि १ कक्षा कोठा भएको, प्रति विद्यार्थी ०.७५ वर्गमीटर क्षेत्रफल भएको, भवन तथा कक्षाकोठा बाल तथा अपाङ्गमैत्री भएको, ५×८ फिटको कालोपाटी व्यवस्था भएको, कक्षा ३ सम्मको कक्षाकोठाका भित्तामा विद्यार्थीले भेट्नेगरी कालोपाटी निर्माण भएको भवन तथा कक्षाकोठा हुनुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।

७२ शिक्षा विभाग । २०६७ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि बालमैत्री विद्यालय राष्ट्रिय प्रारूप, भक्तपुर, पृ.२ ।

७३ उही, पृ.१८ ।

यसैगरी खेलमैदान, फर्निचर, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, शौचालय, पर्खाल वा घेरावार, विद्यालय हाता व्यवस्थापन, खानेपानी, कार्यालय, समीक्षालय, स्वास्थ्य जाँच कक्ष, विद्युत जडान तथा विद्युतीय सामग्री र सुविधाको व्यवस्था, चमेना गृह, छात्रावास तथा शिक्षक आवास, संरक्षण संवर्द्धन, मर्मत संभार तथा भण्डारण, बगैचा र करेसाबारी, प्रतिक्षालय, विद्यालयसम्म आइपुग्ने बाटो, साइनबोर्ड समेतको पक्षलाई ध्यान राख्नुपर्ने मापदण्डमा देखिन्छ ।

शिक्षा र स्वास्थ्यमा भएको लगानीले स्वस्थ, शिक्षित र सभ्य नागरिक उत्पादनमा योगदान पुऱ्याएको उल्लेख गर्दै सरकारको आ.व. २०७४/७५को नीति तथा कार्यक्रममा अहिलेसम्म प्राप्त उपलब्धिलाई संस्थागत गरी गुणस्तरीय शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्था मिलाइने कुरामा जोड दिइएको छ । यसका अलावा आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क हुने, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य तथा निःशुल्क बनाइने, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा स्थानीय तहलाई हस्तान्तरण गरिने, लक्षित वर्गलाई शिक्षामा दिइ आएको सुविधालाई थप व्यवस्थित गरी निरन्तरता दिइने, गुणस्तरयुक्त शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन सामुदायिक विद्यालयलाई नमूनाको रूपमा सञ्चालन गर्ने कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने, सीपयुक्त शिक्षाका लागि प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षालाई क्रमशः विस्तार गरिने, उच्च शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाउन प्रदेशगत रूपमा विश्वविद्यालय स्थापना कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइने र खुला विश्वविद्यालयलाई सञ्चालनमा ल्याइने कुरा नीति तथा कार्यक्रममा उल्लेख छ ।^{७४}

विद्यालयको भौतिक संरचना पुनर्निर्माण सम्बन्धी कार्यक्रम

वि.सं. २०७२ असार महिनामा भएको दाता सम्मेलनको परिणामस्वरूप एडीबी र जाईकाबाट भूकम्प प्रभावित १४ जिल्लाहरूमा विद्यालय निर्माणका लागि भूकम्प आपतकालीन सहयोग आयोजना (EEAP) र आपतकालीन विद्यालय पुनर्निर्माण आयोजना (ESRP) का लागि ऋण सहयोगको बचनवद्धता प्राप्त भएको छ । २०७२ भदौ महिनामा ऋण सम्झौतामा हस्ताक्षर र मंसिर महिनादेखि प्रवाह सम्बन्धमा हस्ताक्षर भएको, शिक्षा विभागको निर्देशकको नेतृत्वमा आयोजना कार्यान्वयन इकाई (PIU) गठन भएको, २०७२ माघ २ गते राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरण (NRS) गठन भएको, २०७२ फागुन १७ मा शिक्षा विभाग स्तरीय केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (CLPIU) गठन भएको छ । २०७३ बैशाखमा NRA बाट CLPIU लाई अख्तियारी प्राप्त भई EEP र ESRP का टेण्डरका कार्यक्रम अधि बढेको र १ वर्षको अवधिमा ३२४ विद्यालयहरूको टेण्डर प्रकाशित भइ सो मध्ये १४१ विद्यालयहरूको निर्माण चालू रहेको छ । १८० गैरसरकारी संस्थाहरूले १४६० विद्यालयहरू निर्माणको जिम्मा लिएकोमा ९०६ विद्यालय (Semi-permanent, Permanent) निर्माण सम्पन्न गरिसकेका छन् । विद्यालय व्यवस्थापन समिति मार्फत आ.व. २०७२/७३ र २०७३/७४ मा गरी १५५० विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ ।^{७५} भूकम्पबाट प्रभावित ३१ जिल्लामध्ये आ.व. २०७२/७३ मा १४ वटा जिल्ला CLPIU को कार्यक्षेत्र रहेकोमा आ.व. २०७३/७४ बाट कार्यक्षेत्र विस्तार भइ थपिएको १७ समेत ३१ जिल्ला भयो । CLPIU को कार्यक्षेत्र सरकारी विद्यालयहरू रहेका छन् । विद्यालय पुनर्निर्माणको लागि छनौटको जिम्मेवारी जिल्ला

७४ नेपाल सरकारको आ.व. २०७४/७५ को नीति तथा कार्यक्रम । बुँदा नं.२३. <http://himalkhabar.com/news/3803>.

७५ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई । २०७४ असार ३१ । प्रगति प्रतिवेदन । काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ.१ ।

शिक्षा कार्यालयहरूलाई दिइएको थियो । वि.सं. २०७४ असार मसान्तसम्ममा विभिन्न आयोजनाहरूबाट ४५६७ विद्यालयहरू निर्माणको लक्ष्य लिइएको छ । नेपाल सरकार, जाईका नेपाल, एडीबी, युएसएआईडी, भारत सरकार, चीन सरकार, गैसस परिचालनबाट करीव रू. ५७ अर्ब ५३ करोडको लागतमा विद्यालय पुनर्निर्माण हुनेछ ।^{१६} भारत सरकारको रू.५ अर्ब अनुदान सहयोगमा धादिङ, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा प्रति जिल्ला १० विद्यालयको दरले ७० विद्यालय र रू.१५ अर्ब ऋण सहयोगमा भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लाका ३०४ विद्यालय पुनर्निर्माणको सम्झौता समेत हुन बाँकी रहेको छ । यसैगरी चीन सरकारले भूकम्प प्रभावित जिल्लामा १८ विद्यालय निर्माण कार्यको लागि कार्यक्रम अघि बढाएको छ । चीनिया टोलीले दरबार स्कूल, सिन्धुपाल्चोकका २, रसुवाका २ र दोलखा २ विद्यालयको फिजिविलिटी सर्भे सम्पन्न गरिसकेको छ ।^{१७} यसबाहेक एडीबीको रू.१० अर्ब ६ करोड ऋण सहयोगमा निर्माण हुने २०० विद्यालय, USAID को रू.१ अर्ब अनुदानमा निर्माण हुने १५ विद्यालयको पुनर्निर्माण सम्बन्धी समझदारीपत्रमा हस्ताक्षर हुन बाँकी रहेको छ ।^{१८} नेपाल सरकारको स्रोतको बजेटबाट भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्लामा पहिलो चरणअन्तर्गत शिक्षा विभाग मार्फत रू.४ अर्ब र दोस्रो चरण अन्तर्गत राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणमार्फत रू.४ अर्ब लागतमा २२१८ विद्यालय पुनर्निर्माणको लक्ष्य लिइएको छ । आ.व. २०७२/७३ मा शिक्षा विभागमार्फत दिइएको बजेटबाट १२०० विद्यालयको पुनर्निर्माण सम्पन्न भएको र आ.व. २०७३/७४ को बजेटबाट १०४५ विद्यालय पुनर्निर्माणका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिसँग सम्झौता भएकोमा ३५० विद्यालयको निर्माण सम्पन्न भएको छ ।^{१९}

भूकम्पबाट प्रभावित विद्यालय पुनर्निर्माण आयोजना

क्र.सं.	आयोजना	कार्यक्षेत्र	लक्ष्य	बजेट	दातृ निकाय
१.	ESRP	ललितपुर, गोरखा, धादिङ, रसुवा, नुवाकोट, मकवानपुर	२८३ विद्यालय	रू.११.४ अर्ब	जाईका (ऋण)
२.	EEAP	काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, सिन्धुली, ओखलढुङ्गा	८१ विद्यालय	रू.८.६ अर्ब	एडीबी (ऋण)
३.	DRRLREAC अनुदान	दोलखा, रामेछाप, गोरखा, धादिङ, ललितपुर, नुवाकोट, रसुवा, मकवानपुर	८ विद्यालय	रू.८० करोड	JFPR
४.	USAID अनुदान	सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक, रामेछाप, काठमाडौं	१७ विद्यालय	रू.१ अर्ब	USAID
५.	भारतीय अनुदान	गोरखा, धादिङ, नुवाकोट, सिन्धुपाल्चोक, दोलखा, काभ्रेपलाञ्चोक	प्रति जिल्ला १० विद्यालयका दरले ७० विद्यालय	रू.५ अर्ब	भारत सरकार

७६ शालिकराम कोइराला । २०७४ कार्तिक २० । कुराकानी । काठमाडौं: केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई ।

७७ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई । २०७४ असार ३१ । प्रगति प्रतिवेदन । काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ.५ ।

७८ उही, पृ.८ ।

७९ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई । २०७४ असार ३१ । प्रगति प्रतिवेदन । काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ.६ ।

संग्रहक

६.	भारतीय ऋण	भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्ला	३१ जिल्लाका ३०४ विद्यालय	रु.१५ अर्ब	भारत सरकार
७.	चिनिया सहयोग	भूकम्प प्रभावित जिल्ला	१८ विद्यालय	रु.२.२३ अर्ब	चीन सरकार
८.	गैसस परिचालन	भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्ला	१५०० विद्यालय	रु.५.५ अर्ब	१८० गैसस
९.	नेपाल सरकारको स्रोत बजेट	भूकम्प प्रभावित ३१ जिल्ला	२२४५ विद्यालय (नेपाली सेनाबाट २७ समेत)	रु.८ अर्ब	नेपाल सरकार
जम्मा		३१ जिल्ला	४५२६	रु.५७.५३ अर्ब	

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालय, केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई (२०७४ असार ३१). प्रगति प्रतिवेदन. काठमाडौं. पृ.३-६

भूकम्पबाट क्षति भएका विद्यालयहरू पुनर्निर्माणका लागि शिक्षा मन्त्रालयबाट विद्यालय भवन डिजाइन निर्देशिका र स्ट्रक्चरल डिजाइन क्राइटेरिया, नमूना विद्यालय डिजाइन निर्देशिका स्वीकृत भएको छ। यसका अलावा शहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागबाट १०० वटा टाइप डिजाइन र विद्यालय व्यवस्थापन समितिबाट निर्माण हुने विद्यालयहरूको लागि पुनर्निर्माण कार्यविधि राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणबाट स्वीकृत भएको छ। एडीबीको सहयोगमा दुर्गम क्षेत्रको विद्यालय निर्माणको लागि डिजाइन तयार गर्ने कार्य जारी रहेको तथा उक्त डिजाइन मोडलको सक टेबल र सेक टेबल टेष्ट गरी बिल्डिङ कोडमा समावेश भएपछि प्रयोग गर्न सकिने छ। एडीबीको सहयोगमा निर्माण कार्यको स्थलगत प्रगति अवस्था अनलाइन मार्फत सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले जुनसुकै स्थानमा रहेर पनि हेर्न सकिने गरी विकास गरिएको अनुगमन (MIS) प्रणालीमा तथ्याङ्क राख्ने कार्य जारी रहेको छ।^{५०}

नेपालका शिक्षाको पहुँच बढाउन र शिक्षालाई गुणस्तर बनाउन विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आइरहेको बेला वि.सं. २०७२ बैशाखमा आएको भूकम्पले विद्यालयको भौतिक संरचना तहसनहस पाऱ्यो। भूकम्पबाट अति प्रभावित १४ जिल्लामा पुनर्निर्माणको सन्दर्भमा तत्काल १९ वटा सम्भाव्य विद्यालयहरू पहिचान तथा छनौट गर्नुपर्ने भएकाले सञ्चालनमा रहेका विद्यालयहरूमध्येबाट उच्चतम क्षमता बोकेका विद्यालयहरू छनौट गर्नका लागि शिक्षा मन्त्रालयबाट नमूना विद्यालय छनौटका आधारहरू, २०७३ तयार गरेको छ। न्यूनतम शर्त र अडभारको आधारमा विद्यालय पूर्वाधार निर्माणका लागि छनौट गरिनेछ। कक्षा १ देखि १२ सम्म सञ्चालन भएको उच्च माध्यमिक विद्यालयका लागि सामुदायिक विद्यालय वा सार्वजनिक गुठी अन्तर्गत सञ्चालन भएका संस्थागत विद्यालयहरूले पनि आवेदन दिन पाउने व्यवस्था गरिएको छ। तर निर्माणको सन्दर्भमा प्रत्येक जिल्लामा एक/एक वटाका दरले छनौट हुने १४ वटा विद्यालय सामुदायिक उच्च माध्यमिक विद्यालय नै हुनुपर्नेछ।^{५१}

विद्यालय पुनर्निर्माणका लागि अनुमानित रकम रु.१ खर्ब ६७ अर्ब आवश्यक हुने भएपनि उपलब्ध प्रस्तावित स्रोत रु.७० अर्ब ९१ करोड जुटेको छ भने स्रोत पहिचान हुन बाँकी रकम रु.९६ अर्ब ९ करोड रहेको छ। स्रोत पहिचान हुन बाँकी रकमबाट निर्माण गर्नुपर्ने विद्यालय संख्या ५४४२ रहेको छ। आ.व. २०७२/७३ र आ.व. २०७३/७४ मा विद्यालय व्यवस्थापन मार्फत निर्माण भएका र निर्माण हुने

५० उही, पृ.६।

५१ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। नमूना विद्यालय छनौटका आधारहरू। काठमाडौं, पृ.१।

करिव ११०० विद्यालय र गैससबाट निर्माण हुने ७०० विद्यालयमा पनि नपुग कक्षाकोठा निर्माण गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ।^{१२} गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न विद्यालय भौतिक सुविधा विस्तार अन्तर्गत विद्यालय भवन निर्माण, नयाँ कक्षाकोठा निर्माण, मर्मत, बाह्य वातावरण सुधार, छात्राहरूको सहभागिता वृद्धि गर्न र सहज वातावरण सिर्जना गर्नको लागि छुट्टै शौचालयको व्यवस्था गर्ने कार्य निरन्तर भैरहेको छ।^{१३} भूकम्प अति प्रभावित ११ जिल्लाका १०० वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूमा कामचलाउ कक्षा (Virtual Class) सञ्चालन भैरहेको छ। देशभरका महाभूकम्पमा ज्यान गुमाएका अशक्त घाइते, भरको पूर्ण क्षति भई क वर्गको परिचयपत्र प्राप्त गरेका एकाघर परिवारका सदस्यका परिवारका छात्रछात्राहरूलाई आङ्गिक शिक्षामार्फत प्राविधिक डिप्लोमा तहमा अध्ययन गर्न ५०० जनालाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिएको छ।^{१४}

वि.सं. २०७२ पछिको विद्यालयको भौतिक पक्ष पुनर्निर्माणको सन्दर्भमा नमूना माध्यमिक विद्यालय स्थापना, विकास र सञ्चालन सम्बन्धी अवधारणापत्र, २०७३ ले अलग्गै व्यवस्था गरेको छ। भूकम्पबाट अति प्रभावित १४ जिल्लाहरूमा विद्यालय पुनर्निर्माणको अभियानसँगै निश्चित सङ्ख्यामा नमूना माध्यमिक विद्यालय निर्माण गर्ने सन्दर्भमा नमूना विद्यालय छनौट गर्ने आधारलाई मध्यनजर गरी अनिवार्य रूपमा हुनुपर्ने न्यूनतम अवस्था पूरा गरेका विद्यालयहरूमध्येबाट अड्कभार सहितको सूचकका आधारमा विद्यालयहरू छनौट गरी ती छनौट भएका विद्यालयहरूमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण भौतिक संरचना एक पटकको लागि पुनर्निर्माण आयोजनाअन्तर्गत एकीकृत ढङ्गले निर्माण गरिनेछ। यसरी निर्माण हुने भवनहरू भूकम्प प्रतिरोधी हुनुका साथै आगलागीबाट समेत जोगिने सुविधा सहितका हुनेछन् भने विद्यालयको बाह्य वातावरण पर्यावरणीय हिसावले पनि स्वस्थ हुनेछ। विद्यालय पुनर्निर्माण अभियानमा सघाउने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था वा दातृनिकायले अवधारणापत्रको अधीनमा रही १४ जिल्लामा थप वा १४ जिल्ला बाहेक अन्य जिल्लामा नमूना विद्यालय छनौट गर्ने आधारबाट छनौट हुन सक्ने कुनै एक वा एकभन्दा बढी विद्यालयलाई नमूना विद्यालयको रूपमा विकास गर्ने गरी पुनर्निर्माण गर्न चाहेका जिल्ला शिक्षा कार्यालय, कार्यक्रम कार्यान्वयन इकाई र शिक्षा विभागले आवश्यक सहजीकरण गर्नेछन्।^{१५}

विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यविधि, २०७३ को दफा ४(१) अनुसार भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भई पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने सामुदायिक विद्यालयहरूको छनौट गर्दा प्रस्तावका आधारमा क्षतिको अवस्था र विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थी संख्याका आधारमा प्राथमिकता दिनुपर्नेछ। कार्यविधिको अनुसूची ३ मा उल्लेख गरिएबमोजिम क्षतिको अवस्थामा ५० प्रतिशत र विद्यार्थी संख्यामा ५० प्रतिशत अड्कभार रहेको छ। क्षतिको अवस्था अन्तर्गत कक्षाकोठामा क्षति पुगेकोतर्फ ७५ प्रतिशत भन्दा बढीमा ५० अड्क, ५० प्रतिशत भन्दा बढी र ७५ प्रतिशतसम्म ४० अड्क, २५ प्रतिशतदेखि ५० प्रतिशतसम्म ३० अड्क र २५ प्रतिशतभन्दा कम क्षति पुगेकोमा २० अड्क प्रदान गरिनेछ। यसैगरी विद्यार्थी संख्याअन्तर्गत विद्यार्थी

१२ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई। २०७४ असार ३१। प्रगति प्रतिवेदन। काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ. ८।

१३ अर्थ मन्त्रालय। २०७४। आ.व. २०७३/७४ को मन्त्रालयगत प्रगति विवरण। काठमाडौं, पृ. ३०५।

१४ उही, पृ. ३०६।

१५ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। नमूना माध्यमिक विद्यालय स्थापना, विकास र सञ्चालनसम्बन्धी अवधारणापत्र। काठमाडौं, पृ. १०।

कक्षा अनुपात ४० भन्दा बढीमा ५० अङ्क, ३० भन्दा बढी ४० सम्ममा ४० अङ्क, २० भन्दा बढी ३० सम्ममा ३० अङ्क, १० भन्दा बढी २० सम्ममा २० अङ्क र १० वा सो भन्दा कममा १० अङ्क प्रदान गरिने प्रावधान राखिएको छ।^{६६} सरकारको आ.व. २०७४/७५ को नीति तथा कार्यक्रममा भूकम्प पश्चातको पुनर्निर्माण र नवनिर्माणलाई तीव्रता दिई भूकम्पबाट प्रभावित परिवारको पुनर्स्थापना गरिने, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणको क्षमता विकास गरिनेछ। पुनर्निर्माणमा स्थानीय तहलाई सहभागी गराइने र पूर्वाधारका संरचना, ऐतिहासिक महत्त्वका सम्पदाहरू, विद्यालय, स्वास्थ्य संस्था एवं अन्य सरकारी संरचनाहरूको पुनर्निर्माणलाई तीव्रता दिइनेछ भन्ने कुरा उल्लेख छ।^{६७}

चौधौं योजनाले आधारभूत र माध्यमिक विद्यालयहरूमा भूकम्पबाट पुगेको क्षतिको पुनर्निर्माणका साथै विद्यालयको भौतिक सुधारमा जोड दिएको छ।^{६८} माध्यमिक तह सञ्चालन गर्ने सामुदायिक तथा संस्थागत दुवै प्रकारका विद्यालयहरूमा उपलब्ध हुनुपर्ने न्यूनतम आधारभूत सुविधाहरूको सूची निर्धारण गरेर विद्यालयहरूमा गुणस्तरको मानक तयार गरी लागू गरिने, सबै प्रकारका शैक्षिक संस्थाहरूको भौतिक अवस्थामा सुधार गरी विपद् प्रतिरोधी बनाइने, विद्यार्थीहरूको सिकाइमा विपद् व्यवस्थापन विषयहरू समावेश गरिने, नयाँ विद्यालय भवन निर्माणका नमूना डिजाइनहरू बहु प्रकारका विपद्प्रति संवेदनशील र अपाङ्गमैत्री हुने गरी बनाइने कार्यनीति चौधौं योजनाले तय गरेको छ।^{६९}

राष्ट्रिय पुनर्निर्माण प्राधिकरणले वि.सं. २०७२ बैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पबाट क्षति भएका संरचनाहरूको पुनर्निर्माण तथा स्थापना गर्ने दूरदृष्टि राखेको छ। राष्ट्रिय पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना नीति, २०७२ ले निर्दिष्ट गरेका मार्गदर्शक सिद्धान्त, उद्देश्य र रणनीतिबमोजिम कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणको पाँच वर्षे योजनाको खाकाबमोजिम कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण र स्रोतको व्यवस्था गर्नुको साथै कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने, गराउने गर्दछ। आ. व. २०७३/७४ देखि शुरू भएको पुनर्निर्माणलाई उच्च महत्त्व दिदै तीन वर्षभित्र विद्यालयहरूको पुनर्निर्माण सम्पन्न गर्ने रणनीति प्राधिकरणले लिएको छ।^{७०} क्षति भएका विद्यालयहरूको चरणबद्ध पुनर्निर्माण गरी चौधौं योजना अवधिमा ९,००० विद्यालयहरू पुनर्निर्माण गरिने उल्लेख छ।^{७१}

विद्यालय क्षेत्र विकास योजनाअन्तर्गत विपद् जोखिम न्यूनीकरणको जोड मुख्यतः सुरक्षित पुनर्निर्माण तथा भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूका विद्यालयको मर्मत-सम्भार र भूकम्पीय प्रभाव बाहिरका जिल्लामा सुरक्षित निर्माण तथा प्रबलीकरणमा केन्द्रित रहेको छ। सुरक्षित विद्यालयको अवधारणाले बृहत् विद्यालय सुरक्षा ढाँचाको तीन खम्बा सुरक्षित पूर्वाधार, विपद् जोखिम व्यवस्थापनको सुदृढीकरण र सरोकारवाला तथा समुदायको उत्थानशीलताको सुदृढीकरणलाई समेटेको छ। विद्यार्थीहरूलाई सिकाइको सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित गर्नका लागि सबै विद्यालयमा विद्यालय सुरक्षा तथा विपद् जोखिम न्यूनीकरण कार्यक्रमहरू

६६ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई। वि.सं. २०७३। विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यविधि, २०७३। काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय। अनुसूची-३, पृ. २०-२१।

६७ नेपाल सरकारको आ.व. २०७४/७५ को नीति तथा कार्यक्रम। बुँदा नं.१०। <http://himalkhabar.com/news/3803>।

६८ राष्ट्रिय योजना आयोग। २०७३। चौधौं योजना (आ.व. २०७३/७४-२०७५/७६)। काठमाडौं : नेपाल सरकार, पृ.१३

६९ उही, पृ.१३४-१३५।

७० उही, पृ.२५८।

७१ उही, पृ.२२१।

सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस्ता कार्यक्रमले समुदायबीच विपत् व्यवस्थापन तथा उत्थानशीलतालाई सुदृढ बनाउँछ।^{१२}

स्थलगत अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यहरू

प्रस्तुत विषयमा अध्ययन गर्नका लागि पाँचवटा सामुदायिक विद्यालय नमूना छनौटमा लिइएको थियो। भूकम्प अतिप्रभावित काठमाडौं, धादिङ, नुवाकोट र कभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाका विद्यालयहरूमा स्थलगत अध्ययन गरी शिक्षण सिकाई वातावरणमा भौतिक अवस्था बारेमा जानकारी लिइएको थियो। स्थलगत अध्ययन गरिएका विद्यालयहरूमा भानु माध्यमिक विद्यालय (दरबार हाइस्कूल), रानीपोखरी, काठमाडौं, संस्कृत माध्यमिक विद्यालय, रानीपोखरी, काठमाडौं, श्री लीलाकाली माध्यमिक विद्यालय, थारे गाउँपालिका वडा नं. २, धादिङ, श्री विज्ञान उच्च माध्यमिक विद्यालय, तादी गाउँपालिका वडा नं. ५, नुवाकोट र श्री शारदा उच्च माध्यमिक विद्यालय, भुम्लु गाउँपालिका वडा नं. ७, कभ्रेपलाञ्चोक रहेका छन्।

प्राप्त तथ्यहरू:

- अध्ययन गरिएका सबै विद्यालयहरूको भौतिक अवस्था विनाशकारी भूकम्पबाट पूर्ण क्षति भएको पाइयो।
- विद्यालय भवन भत्किएसँगै अभिलेख, पुस्तकालय, प्रयोगशाला, शैक्षिक एवं खेलकुद सामग्री नष्ट भएका थिए भने कक्षाकोठाको अभावमा तत्कालीन अवस्थामा शिक्षण सिकाई अवरूढ समेत भएको पाइयो।
- स्थानीय स्रोत सामग्री, सरकारी एवं गैसस तथा विभिन्न व्यक्तिहरूबाट प्राप्त अनुदान सहयोगपछि विद्यालयहरूमा भौतिक अवस्थाको पुनर्निर्माण कार्य अघि बढेको देखियो।
- अस्थायी टहरामा विद्यार्थीहरू भयरहित वातावरणमा विद्यालयमा सिकाई कार्यक्रममा सहभागी भैरहेका छन्।
- भूकम्पपश्चात विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको भर्नादर घटेको देखिएको छ।
- प्रत्येक कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई अलग-अलग कक्षाकोठामा शिक्षक/शिक्षिकाहरूले अध्यापन गराइरहेको भएपनि विद्यार्थीहरू खेलकुद सामग्रीको अभावमा खेल्न पाइरहेका छैनन्।
- विज्ञान र कम्प्युटर विषयका विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगशालाको अभाव रहेको पाइयो।
- विद्यालयहरूमा पुस्तकालय कक्ष बन्न नसक्दा शिक्षक, विद्यार्थी र सरोकारवाला व्यक्तिहरू थप अध्ययन गर्न नसकिरहेको विद्यमान अवस्था छ।
- विद्यालयहरू बालमैत्री, अपाङ्गमैत्री हुन नसकेको देखियो।

स्थलगत अध्ययन गरिएका विद्यालयको अवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

१. भानु माध्यमिक विद्यालय (दरबार हाइस्कूल), रानीपोखरी, काठमाडौं

वि.सं. १९१० सालमा स्थापना भएको दरवार हाइस्कूल वि.सं. २०३४ सालबाट भानु माध्यमिक १२ शिक्षा मन्त्रालय। २०७३। विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३)। काठमाडौं, पृ.ज।

विद्यालयमा परिणत भएको हो । यस विद्यालयमा नर्सरीदेखि कक्षा १० सम्म पठनपाठन हुने गरेको छ । भूकम्पअघि भोटाहिटीदेखि जमलसम्म एउटै भवनमा रहेको दोस्रो तलामा पठनपाठन हुने भानु मावि हाल टहरामा सञ्चालित छ । पहिलेको ऐतिहासिक भवनलाई जिल्ला शिक्षा कार्यालयले पूर्णरूपमा बस्न नहुने भनेर रातो स्टिकर टाँसेको विद्यालयका लेखापाल सुदीप वाग्लेले जानकारी दिनुभयो । भूकम्पपछि तत्काल पठनपाठन सुचारू गर्न बाँसको मान्द्राले घेराबारा गरेर जस्ताको छानो हाली अस्थायी टहरा निर्माण गरिएकोमा पछिल्ला समयमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय तथा विभिन्न गैससहरूको सहयोगमा अस्थायी सिकाई केन्द्र निर्माण गरिएको प्रधानाध्यापक हेमचन्द्र महतोले बताउनुभयो । सबै कक्षा सञ्चालन गर्नका लागि कोठा पर्याप्त नहुँदा एउटा कोठाक्षेत्रलाई बारेर दुईवटा बनाइ काम चलाइएको तथा छात्र-छात्रा र शिक्षकका लागि अलग-अलग शौचालयको व्यवस्था गरिएको पाइयो । शिक्षकका लागि एउटा अस्थायी साभना कोठा रहेको पाइयो । लेखापाल वाग्लेका अनुसार विद्यालयको अस्थायी टहरा निर्माणमा जिल्ला शिक्षा कार्यालय, भूकम्प प्रविधि राष्ट्रिय समाज नेपाल, इन्टरनेशनल बौद्ध चु चि संघ, अक्सफाम, लुमन्तीको सहयोग रहेको छ । भूकम्पले थिलथिलो रहेको ऐतिहासिक भवन हाताभित्र अस्थायी टहरामा पठनपाठन सञ्चालन हुँदा डरत्रासले विद्यार्थीको संख्या घट्दै गएको प्रअ महतोको भनाइ रहेको पाइयो । विद्यालयमा अपाङ्गमैत्री वातावरण नभएको पाइयो । विद्यालयको अभिलेख अनुसार भूकम्प अघिको शैक्षिक सत्र २०७१ मा करीव ३०० विद्यार्थी रहेकोमा शैक्षिक सत्र २०७४ मा करीव १८० विद्यार्थी रहेका छन् । विद्यालयमा सरकारी दरवन्दीका १८ र निजी स्रोतका ३ गरी २१ शिक्षक तथा निजी स्रोतका ५ जना कर्मचारी रहेका छन् । ऐतिहासिक भवनमा रहेको पुस्तकालय भूकम्पले क्षति पुऱ्याएपछि विद्यालयमा भौतिक संरचनाको अभावमा पुनर्स्थापित गर्न नसकिएको पाइयो । विद्यालय हाताभित्र विद्यार्थीहरूले सामान्य खेलकुद क्रियाकलापमा भाग लिइरहे पनि पर्याप्तता नरहेको पाइयो । विद्यालयको भाडामा रहेको सटर/कबलबाट मासिक करीव रू.२ लाख आम्दानी हुने गरेकोमा सो रकम निजी स्रोतका शिक्षक तथा कर्मचारी र विद्यालयको सामान्य मर्मत सम्भारमा खर्च हुने गरेको लेखापाल वाग्लेको भनाइ रहेको पाइयो । विद्यालयको स्वामित्वमा रहेको ९ रोपनी ३ आना १ पैसा २ दाम क्षेत्रफलको जग्गामा नयाँ भौतिक संरचना निर्माण भएको खण्डमा शैक्षिक वातावरण अनुकूल भई शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुने प्रअ महतोको भनाइ रहेको पाइयो । चीन सरकारले दरबार हाईस्कूलको पुनर्निर्माणका लागि कार्यक्रम अघि बढाइसकेको र चीनिया टोलीबाट फिजिविलिटी सर्भे भैसकेको छ ।^{१३}

२. संस्कृत माध्यमिक विद्यालय, रानीपोखरी, काठमाडौं

वि.सं. १९३४ सालमा स्थापना गरिएको संस्कृत माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा ६ देखि १० सम्म पठनपाठन हुन्छ । दरवार हाईस्कूलको हातामा सञ्चालित विद्यालयको आफ्नै स्वामित्वमा जग्गा नरहेको प्रधानाध्यापक बदीप्रसाद दाहालले जानकारी दिनुभयो । शिक्षक/शिक्षिका १७ र कर्मचारी संख्या ४ जना रहेको विद्यालयमा करीव १५० विद्यार्थी अध्ययनरत रहेका छन् । विद्यालयको प्रशासनिक तथा शिक्षक/शिक्षिकाहरूको कक्षा रातो स्टिकर टाँसिएको ऐतिहासिक भवनको भुईतलामा रहेको भएपनि कक्षा सञ्चालन स्कूल हाताभित्र निर्माण गरिएको अस्थायी टहरामा सञ्चालन गरिएको पाइयो । विद्यालय अपाङ्गमैत्री छैन । भूकम्प

१३ केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई । २०७४ असार ३१ । प्रगति प्रतिवेदन । काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ.५ ।

अधि र पछिल्ला शैक्षिक सत्रहरूमा विद्यार्थी भर्नाको अनुपात अवस्था एकैखालको रहेको छ । संस्कृत पढ्ने विद्यार्थीहरूका लागि तीनधारा छात्रावासमा ३५ सिट रहेपनि सो पर्याप्त नभएकोले बढाउनुपर्ने प्रअ दाहालको भनाइ रहेको पाइयो । उहाँका अनुसार सरकारी निकायबाट शैक्षिक गुणस्तरको नियन्त्रण र नियमित अनुगमन हुने गरेको छैन । राजनीतिक नियुक्तिले गर्दा पनि शैक्षिक गुणस्तर बढ्न सकेको छैन । पदोन्नतिका कुरा प्रणालीगत छैन । विज्ञापन खुल्दा संस्कृत विद्यालयमा रहेका दरवन्दीहरू कर्मकाण्ड, वेद, संस्कृत व्याकरण, ज्योतिष, न्यायशास्त्र विषयमा शिक्षक पूर्ति हुन सकेको छैन । संस्कृत विषयको पठनपाठन गर्ने हो भने सरकारले सम्मानजनक व्यवहार गर्नुपर्दछ ।

३. श्री लीलाकाली माध्यमिक विद्यालय, थारे २, धादिङ

श्री लीलाकाली माध्यमिक विद्यालय वि.सं. २०४६ सालमा स्थापना भएको हो । १३ रोपनी क्षेत्रफल जग्गा रहेको विद्यालयमा १ देखि १० कक्षासम्म पढाइ हुने गरेको छ । भूकम्पले विद्यालयको भौतिक संरचना पूर्ण रूपमा नष्ट भएको थियो । शिक्षक/शिक्षिका १६ जना र कर्मचारी समेत रहेको विद्यालयमा भूकम्पपश्चात् विद्यार्थीहरूको भर्ना दर घटेको पाइयो । शैक्षिक सत्र २०७१ मा ५२० विद्यार्थी रहेकोमा शैक्षिक सत्र २०७२ मा ४३०, २०७३ मा ४५० र २०७४ मा ४१६ विद्यार्थी अध्ययनरत रहेको विद्यालयको अभिलेख छ । वि.सं. २०७२ को भूकम्पले पूर्ण क्षति भएको विद्यालयको दुईतले २० कोठे नयाँ भवन जर्मनी संस्था र जाईका नेपालले निर्माण सम्पन्न गरेको छ । नयाँ भवन निर्माणपछि कोठा पर्याप्त हुँदा विद्यालयले पुस्तकालय सञ्चालन गरेको प्रधानाध्यापक राजन अर्यालले जानकारी दिनुभयो । छात्र/छात्राका लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय रहेको विद्यालय अपाङ्गमैत्री भने छैन । साथै विद्यालयमा खेलमैदान भएपनि खेलसामग्री पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध हुन सकेको छैन । प्रअ दाहालको भनाइ अनुसार शैक्षिक सामग्री, दक्ष शिक्षक र भौतिक पूर्वाधारको अझै समस्या रहेको छ ।

४. श्री विज्ञान उच्च माध्यमिक विद्यालय, तादी ५, नुवाकोट

आफ्नै स्वामित्वमा करीव एकसय रोपनी क्षेत्रफल रहेको श्री विज्ञान उच्च माध्यमिक विद्यालयमा कक्षा १ देखि १२ सम्म पठनपाठन हुन्छ । २०७२ को भूकम्पले विद्यालयको तत्कालीन भौतिक संरचना पूर्ण रूपमा क्षति भएको थियो । हाल जस्ता र प्लाईको टहरामा शिक्षण सिकाइ हुने गरेको पाइयो । पूर्व विद्यार्थी तथा राजनीतिक दलहरूको सहयोगमा ७ कोठे जस्ताको टहरा र गैससको सहयोगमा ७ कोठे प्लाईको टहरा निर्माण गरिएको छ । शिक्षक, छात्र-छात्राहरूका लागि छुट्टाछुट्टै पक्की शौचालय निर्माण गरी सञ्चालनमा रहेको छ । विद्यालय अपाङ्गमैत्री हुन सकेको छैन । भूकम्प अघि पुस्तकालय रहेको विद्यालयमा भौतिक संरचनाको अभावमा नयाँ पुस्तकालय खडा गर्न नसकिएको प्रधानाध्यापक जयनारायण साहले बताउनुभयो । विद्यालयमा खेलमैदान भएपनि खेलसामग्रीको पर्याप्तता छैन । विद्यालयमा खानेपानीको समस्या छ । भूकम्पपछि विद्यालयमा विद्यार्थीहरू घटेको पाइयो । विद्यालयको अभिलेख अनुसार भूकम्प अघिको शैक्षिक सत्र २०७१ मा करीव ७०० विद्यार्थी रहेकोमा भूकम्प पश्चातको शैक्षिक सत्र २०७२ मा करीव ६००, २०७३ मा करीव ५५० र २०७४ मा करीव ५९० विद्यार्थी भर्ना भएका छन् । १८ जना शिक्षक/शिक्षिका र २ जना कर्मचारी रहेको विद्यालयको नयाँ भवन निर्माणका लागि जाईकाले प्रक्रिया अघि बढाएको प्रअ साहको भनाइ रत्यो ।

५. श्री शारदा उच्च माध्यमिक विद्यालय, भुम्लु ७, फलौटे, काभ्रेपलाञ्चोक

वि.सं. २००४ सालमा स्व. गणेशभक्त खरेलको फलैचाबाट शुरू गरिएको यस विद्यालयले वैधानिक रूपमा वि.सं. २००८ असार ११ गते स्वीकृति पाएको हो। कक्षा १ देखि १२ सम्म पढाइ हुने विद्यालयको करीव २५ रोपनी जग्गा रहेको छ। २०७२ को भूकम्पले विद्यालयको दुई तले १२ कोठे भवन र ढुङ्गा माटोले बनेको १ तले ५ कोठे भवन पूर्ण रूपमा ध्वस्त भयो। भूकम्पपश्चात् तत्काल पठनपाठन प्रभावित भएपछि पुरानै काठ जस्ता, बासबाट अस्थायी टहरा निर्माण गरी कक्षा सञ्चालन गरिएको थियो। यसका लागि जिल्ला रेडक्रसबाट २० बण्डल जस्ता प्राप्त भएको थियो। विद्यालयको भौतिक संरचना निर्माणका लागि सरकारी तथा गैससबाट सहयोग भैरहेको पाइयो। जिविसको रू.४ लाख र गाविसको रू.१ लाख ५० हजार अनुदान रकममा ३ कोठे आरसीसी भवन निर्माण भएकोमा सोही भवनको पहिलो तलामा बेल्जियम नागरिक माइट डिकनको रू.१५ लाख सहयोगमा थप ३ कोठा निर्माण सम्पन्न भैसकेको छ। CLPIU बाट करीव रू.८२ लाख अनुदान सहयोग प्राप्त भई ६ कोठे दुई तले आरसीसी भवन निर्माणको क्रममा रहेको पाइयो। यसैगरी बौद्ध श्रीलङ्काली भिक्षु वती रवाना इमलाबाट ४ कोठे ट्रेष्ट भवन, खानेपानी ट्याङ्की सहितको धारा, युरेनिलसहितको शौचालय निर्माण भएको छ। एडा नेपालले फर्निचर र केही खेल सामग्री सहयोग गरिरहेको भएपनि विद्यालयमा शिक्षण सामग्री/पुस्तकालय, कम्प्यूटर/विज्ञान प्रयोगशाला नहुँदा विद्यार्थीहरूको सिकाइमा निकै बाधा पुगेको प्रधानाध्यापक गुणरत्न उप्रेतीले बताउनुभयो। भूकम्पबाट भौतिक संरचना ध्वस्त हुँदा १८ वटा कम्प्यूटर, प्रिन्टर, विज्ञान प्रयोगशाला, करीव ५ हजार पुस्तक तथा पत्रपत्रिका सहितको पुस्तकालय, कृषि औजार सामग्री, शैक्षिक सामग्री, करीव १८० जोर डेस्कवेञ्च, २५ कुर्सी, १० वटा टेबल, १४ वटा दराज, खेलसामग्रीहरू माटोमा मिलेका थिए। १५ जना शिक्षक/शिक्षिका तथा २ जना कर्मचारी रहेको विद्यालयमा भूकम्पपछि विद्यार्थीहरू केही घटेको विद्यालयको अभिलेखबाट पाइयो। शैक्षिक सत्र २०७१ मा १८८ विद्यार्थी रहेकोमा २०७२ मा १५८, २०७३ मा १६३ र २०७४ मा १६२ विद्यार्थी अध्ययनरत छन्।

चुनौती र समस्याहरू

नेपालमा अझै पनि सबैका लागि गुणस्तरीय शिक्षाको सहज पहुँच सुनिश्चित हुन सकेको छैन। कतिपय समुदायका बालबालिकाको विद्यालय शिक्षामा पहुँचको स्थिति कमजोर नै छ। कठिन अवस्थामा रहेका सीमान्तकृत समुदाय, दलित तथा अल्पसंख्यक सांस्कृतिक समुदायका बालबालिका पूर्णतः विद्यालय शिक्षाको मूलधारमा समाहित भइसकेका छैनन्। वि.सं. २०७२ मा आएको भूकम्पले विद्यालयहरूको शिक्षण सिकाइको अनुकूल वातावरण भन्नु दयनीय बनाइदिएको छ। पुराना तथा नयाँ विद्यालयहरूको भौतिक संरचनाहरूको सुदृढीकरण गरेर सबै बालबालिकाहरूका लागि सिकाइको सुरक्षित वातावरण सुनिश्चित गर्नु अहिलेको प्रमुख आवश्यकता देखिन्छ। नेपाल जस्तो बहुआयामिक प्राकृतिक प्रकोपको जोखिमयुक्त अवस्थितिमा बालबालिका तथा शिक्षकहरूलाई सुरक्षित राख्नका लागि पनि विद्यालय भवनहरूको भौतिक सुरक्षाका अतिरिक्त जोखिम व्यवस्थापन तथा न्यूनीकरण सम्बन्धी सीपको विकास आवश्यक छ।^{१४} वि.सं. २०७२ को भूकम्प तथा आर्थिक नाकाबन्दीले पनि शैक्षिक प्रगति हासिल हुन

१४ धनमाया वि.क. (खनाल)। २०७३ कार्तिक ८ गतेको कुराकानीमा आधारित।

बाधा पुगेको देखिन्छ । यी घटनाहरूले विद्यार्थी भर्ना दर, विद्यालयमा टिकाउ दर, पढाइका चक्र पूरा गर्ने दरमा लामै समयसम्म नकारात्मक प्रभाव छाड्न सक्दछन्, जसले शिक्षा क्षेत्रका उपलब्धि लगायत अन्य सकारात्मक प्रवृत्तिलाई निस्तेज गराउन सक्दछ । यस्तो प्रवृत्ति कायम रहेमा वि.सं. २०७९, सम्म नेपाललाई विकासशील मुलुकका दर्जामा उठाउने लक्ष्य प्राप्तमा कठिनाई हुन सक्दछ ।^{९५}

अधिकांश प्राथमिक विद्यालयहरूमा भवन, कक्षाकोठा, फर्निचर, खेल्नेचौर, खानेपानी, शौचालय, शिक्षण सामग्री आदिको अभाव छ ।^{९६} सरकारबाट विद्यालयहरूले प्राप्त गर्ने अनुदानको लगभग सबै रकम शिक्षक तलबमा खर्च हुन्छ । भौतिक सुविधा विस्तार र शैक्षणिक सामग्रीको व्यवस्थाका निमित्त विद्यालयहरूलाई सरकारी सहायता उपलब्ध छैन ।^{९७} विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षणिक स्रोत साधनका निमित्त स्थानीय सहभागितालाई परिचालन गर्ने भनिए तापनि हालका वर्षहरूमा उक्त सहभागिता घट्दै गएको छ । खासगरी निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाको घोषणापछि विद्यालयको आम्दानीका स्थानीय र परम्परागत स्रोतहरू सुक्दै गएका छन् । परिणामस्वरूप विद्यालयभित्रका गतिविधिको गुणस्तर वृद्धि गर्न आवश्यक खर्च अपर्याप्त हुन गएको छ । निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाले शिक्षकहरूलाई तलब भत्ताको चिन्ताबाट मुक्त गरे तापनि विद्यालयहरूलाई गुणात्मक शिक्षाका सन्दर्भमा अझ कमजोर बनाएको छ । सरकारले शिक्षामा सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिन्छ भन्ने भ्रम स्थानीय निकाय र जनसमुदायमा पर्न गएको छ ।^{९८} भौतिक पूर्वाधारसम्म पनि उपलब्ध नभएका निजी विद्यालयहरू घरघरमा खोल्न स्वीकृति दिइएको छ र अनुमति नलिई विद्यालय सञ्चालन गरिएका छन् । तल्लोस्तर सञ्चालन गर्ने अनुमति लिई माथिलो स्तरका कक्षाहरू सञ्चालन गरिएका छन् ।^{९९} कतिपय निजी विद्यालयहरू न्यूनतम भौतिक सुविधा नजुटाई जथाभावी ढङ्गले सञ्चालित छन् । कोठा, खेलमैदान, पुस्तकालय, प्रयोगशाला आदिको उचित व्यवस्थाका अभावमा पनि महंगो शुल्क लिइ सञ्चालन गर्ने प्रवृत्ति बढिरहेको देखिएको छ ।^{१००}

प्राविधिक जनशक्ति, बजेट, सीपमूलक कामदारको अभाव, निर्माण सामग्री सहज उपलब्ध नहुनु, सुपरीवेक्षण र अनुगमनका लागि साधन स्रोतको कमी, सरोकारवाला निकायहरूबीच समन्वय नहुनु, कार्यप्रक्रिया लामो र भ्रन्कटिलो हुनु जस्ता समस्याहरूले विद्यालय पुनर्निर्माण तोकिएको समयमा सम्पन्न हुन सकेको देखिएन । अर्कोतर्फ भौगोलिक विकटता, सडक अवस्था नाजुक हुनाले निर्माण सामग्री निर्माण स्थलमा पुऱ्याउन निकै अप्ठेरो भएको अध्ययनबाट देखिएको छ । एकातिर कहींकतै विद्यालय व्यवस्थापन समिति, गैसस र निर्माण व्यवसायीहरूबाट विद्यालय पुनर्निर्माणमा उदासिनता भएको समस्या छँदैछ भने अर्कोतिर केही स्थानहरूमा स्थानीय व्यक्तिहरूबाट निर्माण कार्य र सामग्री ढुवानी कार्यमा अवरोध समेत हुने गरेको छ । गैससहरूबाट सम्पादन हुने विद्यालय निर्माण कार्य

९५ शिक्षा मन्त्रालय । २०७३ । विद्यालय क्षेत्र विकास योजना वि.सं. २०७३/०७४-२०७९/०८० (सन् २०१६/०१७-२०२२/०२३) । काठमाडौं, पृ. ७ ।

९६ उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग । वि.सं. २०५५ । उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन । काठमाडौं, पृ. ४३ ।

९७ उही, पृ. ५१ ।

९८ उही, पृ. ६२ ।

९९ उही, पृ. ५१ ।

१०० उही, पृ. ६३ ।

एकद्वार प्रणाली कायम नहुनाले विद्यालय पुनर्निर्माण कार्यमा असर पुगेको छ।^{१०१} पुनर्निर्माणको लागि सामुदायिक (सरकारी) विद्यालयहरू मात्र नेपाल सरकारको योजना र कार्यक्रममा रहेको छ। निजी शिक्षण संस्थाहरू पुनर्निर्माणको प्राथमिकतामा परेका छैनन्। निजी विद्यालयहरूको भौतिक संरचनाको लेखाजोखा गरी पुनर्निर्माण कार्यमा समेत सरकारी निकायबाट पर्याप्त बजेट छुट्टयाउनु आवश्यक छ। सम्पूर्ण विद्यालयहरूको भौतिक संरचनाको पुनर्निर्माण हुन सकेको खण्डमा गुणस्तरीय शिक्षामा सामुदायिक र निजी विद्यालयहरूको हातेमालो अभियानले सार्थकता पाउने देखिन्छ।

भूकम्पबाट २३ प्रतिशत विद्यालय प्रभावित भएको तथ्याङ्कलाई केलाएर हेर्दा सुरक्षित वातावरणमा शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि भूकम्प प्रतिरोधी विद्यालय भवन निर्माण अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ। भूकम्पले विद्यालय शिक्षा सेवामा छिन्नभिन्न बनाइ शिक्षण सिकाई गतिविधिलाई नोक्सानी गरेको छ। सरकारी सेवा प्रवाहीकरण गर्ने स्थानीय मूल थलोको रूपमा रहने गरेका विद्यालयहरू भूकम्पले क्षतिग्रस्त बनाएपछि यसको पुनर्निर्माणमा जति प्राथमिकता दिनुपर्ने हो, त्यो देखिएको छैन। अबै पनि पाँच हजार भन्दा बढी विद्यालयहरू पुनर्निर्माणको पर्खाइमा रहेका छन्। विशेषतः शिक्षक तथा बालबालिकाहरूले भयरहित वातावरणमा सिकाई क्रियाकलाप गर्न सकिरहेका छैनन्। क्षतिग्रस्त सबै विद्यालयहरू एकसाथ पुनर्निर्माण हुन सकेका छैनन्। जोखिम न्यूनीकरणसम्बन्धी सचेतना तथा तयारीका उपायहरू विद्यालयमार्फत आम जनतामा प्रवाहीत गर्नमा पनि विद्यालय पुनर्निर्माणले गति लिन नसक्दा चुनौती थपिएको छ। विद्यालयको भौतिक अवस्थामा सुधार आउन नसक्दा बालबालिकाहरू शैक्षिक अधिकारबाट विमुख भएका छन् भने शैक्षिक सामग्री, विधि र प्रविधिहरूको अभावमा शैक्षिक गुणस्तरमा समेत दास आउने चिन्ताजनक स्थिति छ।

समस्या समाधानका उपायहरू

शिक्षाको उद्देश्य नागरिकमा सामान्य साक्षरताका सीप विकासमा मात्र सीमित नभई राष्ट्र निर्माणका साथै सामाजिकीकरण र सामुहिक पहिचान निर्माणमा समेत ठूलो प्रभाव रहने गर्दछ। यस अतिरिक्त शिक्षाले सामाजिक गतिशीलता बढाउन र समता प्रवर्द्धन गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। यस कुराले पनि विद्यालयमा प्रदान गरिने शिक्षा अनुकूल वातावरणमा हुनु अति जरूरी हुन्छ। विनाशकारी भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त सम्पूर्ण विद्यालयको भौतिक संरचनाहरू निर्धारित मापदण्ड अनुरूप निर्माण भएको खण्डमा विद्यार्थीहरू निर्धक्क भएर शिक्षण सिकाई क्रियाकलापमा सहभागी हुने अवस्था रहन्छ। बलियो भौतिक संरचना र कक्षाकोठा व्यवस्थापनले सुरक्षित रूपमा विद्यालयमा बसेर निर्धक्कताका साथ पठनपाठनमा सक्रिय सहभागी हुन विद्यार्थीहरूलाई उच्च मनोबल पैदा गर्दछ। पुस्तकालय कक्ष, प्रयोगशाला, कार्यशाला, प्रशासनिक कक्ष, खेल मैदान, प्रशिक्षण केन्द्र, चमेना गृह, लैङ्गिक मैत्री शौचालय, अपाङ्ग मैत्री संरचना, प्राथमिक उपचार कक्ष समेतको निर्माणले शैक्षिक वातावरण प्रफुल्लित गर्ने मात्र होइन कि शैक्षिक गुणस्तरसमेत अभिवृद्धि हुन जान्छ।

भविष्यका कर्णाधार भनिएका बालबालिकाहरूको मनोविज्ञान भूकम्पछि कमजोर भएको छ। भताभुङ्ग

^{१०१} केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन इकाई। २०७४ असार ३१। प्रगति प्रतिवेदन। काठमाडौं: शिक्षा मन्त्रालय, पृ. ७।

घर, बाँझो खेतबारी, सुनसान गाउँघर, धुमिल शैक्षिक वातावरणले बालबालिकाहरू निराश देखिन्छन् । यस्तो अवस्थामा भौलिका कर्णाधारहरू कसरी राष्ट्रनिर्माणमा होस्तेमा हैसे गर्न सकलान् भन्ने चिन्ता हुनु स्वभाविकै हो । बालबालिकाहरूको मनोबल वृद्धि गर्नका लागि पनि विशेषगरी भूकम्पबाट क्षति भएका विद्यालयहरूका भौतिक संरचनाहरू पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ । कतिपय विद्यालयको भौतिक संरचना अभै निर्माण हुन सकेका छैनन् । विद्यालयको इतिहास ढुङ्गा माटोमा पुरिएको छ । शैक्षिक संस्था पुरिनु भनेको स्थानीय मानिसहरूको रगत पसीना पुरिनु हो । विनाशकारी भूकम्पका कारण सबैको हृदयमा गहिरो चोट पुगेको छ । शैक्षिक सामग्री नष्ट भएका छन् । त्यसको पूर्तिका लागि ठोस कार्यक्रमहरू अवलम्बन गरिएका छैनन् । वि.सं. २००७ सालदेखिको मात्रै शैक्षिक क्रान्तिको गणना गर्ने हो भने राष्ट्र र जनताको झण्डै ६ दशकको लगानी वि.सं. २०७२ को भूकम्पले ध्वस्त गरिदिएको छ ।

कुनै पनि विनाशले पुनर्निर्माण मात्रै गराउँदैन, विकासका लागि प्रतिस्पर्धाको पाठ पनि सिकाउँछ । वि.सं. १९९० को भूकम्पपछि काठमाडौंको न्यूरोड क्षेत्र र जुद्ध सडक क्षेत्रले काँचुली फेरेको छ । पुनर्निर्माणका लागि दिइएका ऋणहरू पछि माफी भएका छन् । त्यसपछि पनि भूकम्प पीडितहरूलाई दिइएका ऋणहरू माफी भएका छन् । वि.सं. २०७२ को भूकम्पले नयाँ युग निर्माणको बाटो बनाइदिएको छ । राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगबाट भूकम्प प्रभावित विद्यालयहरूको भौतिक संरचना निर्माणका लागि विकास गर्ने सुनौलो मौका पनि हो । विनाशलाई विकासको अवसरमा परिणत गर्नुपर्दछ । विद्यालयको भौतिक संरचना शैक्षिक वातावरण अनुकूल हुनेगरी निर्माण र विकास हुन सकेको खण्डमा शैक्षिक अधिकार प्राप्तिमा थप सघाउ पुऱ्याउँछ ।

विद्यालय शिक्षामा बालबालिकाहरूको पहुँच र शैक्षिक गुणस्तर अभिवृद्धि तथा शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सुधार ल्याउन निम्न बुँदाहरूमा ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ :

१. शिक्षण सिकाइको अनुकूल र सुरक्षित वातावरणका लागि विद्यालयहरूको भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निर्माण र सुदृढीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
२. भूकम्पबाट क्षति पुगेका विद्यालयहरूको पुनर्निर्माणका लागि पर्याप्त बजेटको अभाव रहेकोले नेपाल सरकारले बजेट स्रोत जुटाउनेतर्फ तत्काल ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।
३. विपद्बाट हुने जोखिम र सुरक्षित हुने उपायहरूबारे सचेतनामूलक कार्यक्रम सरकारी तथा गैसस निकायहरूबाट विद्यालयहरूमा नियमित रूपमा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट शैक्षिक अधिकारमा केन्द्रित रही विद्यालयहरूमा प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
५. भूकम्पमा क्षतिग्रस्त निजी विद्यालयहरूको भौतिक संरचना पुनर्निर्माणसम्बन्धी योजना र कार्यक्रमहरू नेपाल सरकारले सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

नेपालमा स्वास्थ्य उपचारसम्बन्धमा जानकारी पाउने मौलिक हक र यसको प्रभावकारिता

- तेजमान श्रेष्ठ

सारसंक्षेप

चिकित्सक र बिरामीबीचको सम्बन्धमा बिरामीको पूर्व सूचना बिना र सहमति बिना गरिने उपचारले नागरिकको स्वास्थ्य हकसम्बन्धी मौलिक हकको उल्लंघन गर्दछ र यसबाट चिकित्सक र बिरामीको बीचमा बिरामीको उपचार गर्नु चिकित्सकको कर्म वा धर्म हुँदाहुँदै पनि चिकित्सकले बिरामीको पूर्व सुसूचित हुने हकलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै गएको छ । अध्ययनको क्रममा त्रियासी प्रतिशत उत्तरदाताले चिकित्सकले सहमति लिएको भन्ने जानकारी दिएबाट यो मान्यता नेपालको स्वास्थ्य सेवामा संस्थागत समेत भैसकेको देखाउँछ ।

तर, उत्तरदाताहरूको अवलोकनको क्रममा के पाइयो भने यो व्यवस्था बढी औपचारिक रहेको भन्ने देखिएकाले वास्तविक रूपमा सूचना पाउने अवस्था अझै पूर्ण रूपमा भैसकेको अवस्था छैन । लिंगको आधारमा आफ्नो उपचारको जानकारी वा सूचना पाउने कुरामा पुरुष र महिलाबीचमा विभेद नगरिनुलाई स्वास्थ्य हक उपभोगको क्रममा महत्त्वपूर्ण सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ ।

पृष्ठभूमि :

सबै मानव अधिकार उत्तिकै महत्त्वपूर्ण हुन्छन् भनी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा स्वीकार गरिसकेको छ । त्यसैगरी आर्थिक सामाजिक प्रकृतिका हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गर्ने चलन पनि बढ्दै गैरहेको छ तथापि यस्ता हकहरूलाई नागरिक, राजनीतिक हक सरह स्वीकार नगर्ने सैद्धान्तिक विमति अझसम्म पनि कायम छ । खासगरी बीसौं शताब्दीको अन्त्यतिर नब्बेको दशकबाट मात्रै विश्व समुदायले आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक अधिकारहरूको बारेमा ध्यान दिन थालेपछि स्वास्थ्य, शिक्षा, न्यूनतम आवास र खाद्य जस्ता अधिकारहरूले पनि महत्त्व पाउन थालेका हुन् ।^१ तर पनि सोही कालमा निर्मित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले भने यस्ता प्रकृतिका हकहरूलाई

१ तेजमान श्रेष्ठ । “नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार: संवैधानिक व्यवस्था कति पर्याप्त ?” कानून अंक ११९, पृ. २३ । Yamin, A., 2005. The future in the mirror: incorporating strategies for the defense and promotion of economic, social and cultural rights into the mainstream human rights agenda. Hum. Rights Q. 27, 1200-1244.

मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको थिएन । विक्रम सम्वत् २०६२/०६३ को जनआन्दोलनपछि बनेका संविधानले भने फरक बाटो अवलम्बन गर्‍यो । त्यसपछि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा स्वास्थ्य लगायतका सांस्कृतिक आर्थिक प्रकारका हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी यस्ता हकलाई पनि उत्तिकै महत्त्व दिने मुलुकको पंक्तिमा नेपाल पनि रहेको छ ।

नेपालको संविधान (२०७२) ले मौलिक हकको रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई समावेश गरेको छ । जसअन्तर्गत उपचारसम्बन्धी जानकारी पाउने मौलिक हक पनि सोही हकभित्र समाहित छ । नेपालको संविधानले स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा मात्र स्वीकार गरेको मात्र छैन कि सो हकसँग सम्बन्धित आफ्नो उपचारको सम्बन्धमा जानकारी वा सूचना पाउने कार्यलाई समेत मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यस अर्थमा स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था नेपालमा विस्तृत रूपमा स्वीकारिएको देखिन्छ । तर, मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिनु मात्र हक उपभोगको लागि पर्याप्त हुँदैन । सोको क्रियान्वयनको लागि कार्यविधिगत कानूनमा पनि स्पष्टता जरूरी छ । सूचना प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा हेर्दा नेपालमा विद्यमान सूचनासम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले अन्य सूचनाका जानकारी पाए जस्तै बिरामी वा आफन्तले जानकारी पाउने व्यवस्था गरेको छ कि छैन भन्ने तर्फ स्पष्ट व्यवस्था पनि गरेको छैन र सो को अवस्था के हो भनेर विस्तृत सोध पनि हुन सकेको छैन । अर्कोतिर चिकित्सक र बिरामीबीचको सम्बन्ध पूर्व सूचित सहमतिको आधारमा हुने भनेर सर्वोच्च अदालतबाट व्याख्या भई सकेको छ ।^२ यसै पृष्ठभूमिमा यो अध्ययन गरिएको छ ।

संविधानमा मौलिक हकको रूपमा मात्रै व्यवस्था गरेर ती हकहरू उपभोग गर्ने पर्याप्त आधार तय हुँदैन । अर्को तर्फ स्वास्थ्यसम्बन्धी हक आफैँमा छुट्टै मौलिक हक भए पनि यो हक उपभोग गर्न अन्य थुप्रै हकहरूसँग जोडिएर आउँदछ । जस्तो कि अविभेदको हक, समानताको हक, सूचनाको हक, मर्यादित जीवन जित्न पाउने हक समेत स्वास्थ्य हक उपभोग गर्नको लागि उपभोग गर्न सकेको हुनुपर्दछ । यसर्थ स्वास्थ्य हकको उपभोगको अवस्था मापनको लागि अन्य हकको उपभोगको अवस्थाको पनि मापनको जरूरी हुन्छ र यी सबै अवस्थालाई उजागर गर्ने भनेको सूचनाको हकको कार्यान्वयनले हो । तसर्थ : स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने विषयले स्वास्थ्य हकको उपभोगको अवस्था उजागर गर्दछ ।

अध्ययनको उद्देश्य

स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हकलाई नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरी सकेको र सोको जानकारी पनि पाउने मौलिक हक कायम भैसकेको अवस्थामा ती हकहरू पूर्ण रूपमा उपभोग गर्न सकिने अवस्था भए नभएको थाहा पाउनु यो अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनमा मूलतः निम्न उद्देश्यहरू तय गरिएको थियो :

२ काठमाडौँ जिल्ला, काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं. ११ त्रिपुरेश्वरस्थित ब्लूक्स क्लिनिकमा कार्यरत डा. दिनेशविक्रम शाह विरूद्ध काठमाडौँ जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. १४ कुलेश्वर बस्ने सिर्जना के.सी. तथा निजको आमा सरिता के.सी.को हकमा जनहित संरक्षण मन्त्रको तर्फबाट भोजराज ऐरा निर्णय नं. ८२६२ फैसला मिति: २०६६।७।२९। मुद्दा : क्षतिपूर्ति । सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी. माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला संवत् २०६३ सालको दे.पु.नं.०६३-CI-०१५८, ०१९३

१. के सबै नागरिकहरू आफ्ना चिकित्सकसँग आफ्ना उपचारको बारेमा उपचार पूर्व नै सोध्ने गर्दछन् वा त्यसको जानकारी राख्ने गर्दछन् ?

२. बिरामी र स्वास्थ्यकर्मीबीचको सम्बन्ध पूर्व सुसूचित रहेको छ वा छैन ?

यस्ता प्रश्नहरूको जवाफ यस अध्ययनमा खोजी नेपालको स्वास्थ्य अवस्थाको उत्खनन् गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन स्वास्थ्यसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको विश्लेषण तथा सरोकारवाला अर्थात बिरामी वा तिनका आफन्तजनको दृष्टिकोणको विश्लेषणको माध्ययबाट गरिएको छ । स्वास्थ्य अधिकारका सम्बन्धमा नेपालमा गरिएको संवैधानिक व्यवस्था, ऐनहरूको व्यवस्थाको समीक्षा समेटिएको छ । संवैधानिक व्यवस्थामा मूलतः नेपालको संविधान, यस पूर्वको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को व्यवस्था तथा स्वास्थ्यसम्बन्धी नीतिमा राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ मात्र समावेश गरिएको छ भने ऐनहरूमा मुलुकी ऐन, २०२०, नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ को अलावा औषधि ऐन (नियन्त्रण), तथा उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ उपभोक्ता ऐनहरूको संक्षिप्त समीक्षा गरिएको छ । स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको विषयवस्तुको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा गरिएका व्यवस्था तथा विज्ञ लेखकहरूको सामग्री समेतलाई साभार गरिएको छ । कानूनी व्यवस्थाको अतिरिक्त उपभोक्ता स्वयंको अनुभवलाई समेत विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । तसर्थ अवलम्बित विधि विश्लेषणात्मक, तुलनात्मक तथा विवरणात्मक अध्ययन विधि समेत रहेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सहभागितामुखी अध्ययन विधि समेत अवलम्बन गरिएको छ । अध्ययनमा उपचारमा आएका बिरामीले आफ्नो उपचार पूर्व स्वास्थ्यकर्मीले बिरामी वा निजका आफन्तको स्वीकृति (Informed Consent) लिएको नलिएको सम्बन्धमा उत्खनन् गर्न खोजिएको छ । जसका लागि अनुसन्धानमा गुणात्मक विधि (Qualitative Method) का साथै परिमाणात्मक विधि (Quantitative Method) अवलम्बन गरिएको छ । सूचनादाताहरूसँग अन्तर्वार्ता वा प्रश्नावली भराउने बाहेक केही सूचनादाताहरूको प्रस्तुतिको अवलोकन समेत गरिएको छ ।

सूचनादाताका रूपमा राजधानी बाहिरका सिरहा, जुम्ला, पाल्पा, काभ्रेपलाञ्चोक जिल्ला समेतका बिरामीहरू वा तिनका आफन्तजनहरूको समेत गरी जम्मा तीस जना सूचनादाताहरूबाट प्राप्त सूचना, जानकारी तथा तथ्याङ्कहरूको यस अध्ययनमा अर्ध नियन्त्रित अन्तर्वार्ता तथा उनीहरूको अवलोकनका आधारमा यो अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्ययनको सीमा

१. हरेक अध्ययनको आ-आफ्नै सीमितताहरू हुन्छन् । प्रस्तुत अध्ययनको पनि केही यस्ता सीमितताहरू रहेका थिए । प्रथमतः यस अध्ययनमा सूचनादाताको रूपमा निजी र सरकारी अस्पतालमा सेवा लिने सेवाग्राहीको समानुपातिक ढंगले छनोट गर्न सकिएको छैन । दोस्रो उपचार प्राप्त गरी फर्किसकेका

विरामी वा तिनका आफन्तजनबाट उपचार प्राप्तिको सम्बन्धमा सूचना संकलन गरिए पनि सम्बन्धित सबै चिकित्सक वा स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट ती सूचनाको पुनः जाँच (Cross-verification) गर्न सम्भव रहेन । तसर्थ यस अध्ययनको निष्कर्ष सिंगो मुलुकको स्वास्थ्य सेवा प्रदान र उपभोगको अवस्थाको निष्कर्ष हो भनेर भन्ने अवस्थामा पुग्न सकिएन । तथापि यस अध्ययनको खोजमार्फत प्राप्त निष्कर्ष नेपालको स्वास्थ्य अवस्थाको उत्खनन् गर्न सबैलाई सहायक सिद्ध हुनेछ, भन्ने विश्वास रहेको छ ।

स्वास्थ्यसम्बन्धी हक मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक व्यवस्था

मौलिक हकलाई हकहरूमा सबैभन्दा उच्चकोटीको हकको रूपमा मानिन्छ । मौलिक हक हनन भएको अवस्थामा सीधै सर्वोच्च अदालतमा रिटमार्फत कानूनी उपचार प्राप्त हुने व्यवस्था संविधानमा नै गरिएको हुनाले मौलिक हकलाई यसरी सबैभन्दा उच्चकोटीको हकका रूपमा राख्ने गरिएको हो ।^३ यदि हक अधिकार उल्लंघन भएको अवस्थामा शुरू अदालत (Trial Court) देखि नै कानूनी उपचार खोज्दै आउने हो भने यसबाट नागरिकले तत्कालै कानूनी उपचार प्राप्त गर्न नसक्दा हुन जाने अपूरणीय क्षतिले उसको जिन्दगी नै बरबाद हुन सक्ने हुनाले रिटमार्फत मौलिक हकको संरक्षण गर्न यस प्रकारको विशिष्ट व्यवस्था अपनाइएको हुन्छ ।^४ वर्तमान नेपालको संविधानले पनि यस पूर्वका संविधानहरूमा जस्तै मौलिक हकको रक्षा गर्न संवैधानिक उपचारको हकको^५ प्रत्याभूत गरेको छ, जसअनुसार धारा १३३ मा व्यवस्था भएबमोजिम संघीय सर्वोच्च अदालत तथा धारा १४४ मा व्यवस्था भएबमोजिम प्रदेश उच्च अदालतमा यो उपचार खोज्ने व्यवस्था छ । यस पूर्वको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ४० र १०७ मा संवैधानिक उपचारको हकको प्रत्याभूति गरिएको थियो ।^६ स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई नेपालले मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । मौलिक हकको रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई छुट्टै व्यवस्था गरिएको छ ।

मौलिक हकको रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हक

नेपालमा पहिलो पटक यस पूर्वको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १६(२) ले आधारभूत स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार प्रदान गरेको थियो । नेपालको संविधानको भाग ३ मा मौलिक हक खण्ड अन्तर्गत धारा ३५ मा “स्वास्थ्यसम्बन्धी हक”मा निम्न व्यवस्थाहरू गरिएको छ :

- (१) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुनेछ र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गरिने छैन ।
- (२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुनेछ ।
- (३) प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक हुनेछ ।
- (४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ, खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुनेछ ।

यसरी स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३५ (१) मा नागरिकले राज्यका तर्फबाट आधारभूत

३ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पुर्णांक ८९ बैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाण्डौं, पृ. ७ ।

४ उही, पृ. ७-८ ।

५ धारा ४६ ।

६ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पुर्णांक ८९ बैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाण्डौं, पृ. ७ ।

स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क पाउने, त्यस्तो सेवा प्राप्त गर्न वञ्चित नगरिने, उपधारा (२) मा त्यस्तो सेवा तथा उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक हुने तथा उपधारा (४) मा नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँच हुनेसम्मका हकहरू प्रदान गरिएको छ।^{१०} उपधारा (३) मा भने स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा समानतासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ।

स्वास्थ्यसम्बन्धी हकअन्तर्गत नागरिकले राज्यका तर्फबाट प्राप्त गर्ने हकहरू सबैले समान रूपमा प्राप्त गर्ने व्यवस्था उपधारा ३ मा व्यवस्था गरिएकाले यस हकलाई धारा १८ को समानतासम्बन्धी हकलाई समेत जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। हालसम्मको प्रयासमा व्यक्तिगत रूपमा स्वास्थ्यकर्मी स्वयम् तथा निज आबद्ध संस्थाले बिरामी तथा परिवारले आफूले प्राप्त गर्ने उपचारको सम्बन्धमा जानकारी दिन जरूरी नठान्ने मनोवृत्तिले यस उपधारा (२) को “प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक” को कार्यान्वयन भने चुनौतीपूर्ण छ। यस हकको कार्यान्वयन हुन सकेमात्र जवाफदेहिता वहनमा समेत वृद्धि हुनेछ।^{११} विद्यमान संवैधानिक व्यवस्थाले स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्ने मौलिक हकको व्यवस्था गरे पनि सूचनासम्बन्धी हकमा भने केही अपर्याप्तता रहेको छ जसको सम्बन्धमा सोही खण्डमा तल चर्चा गरिएको छ।

स्वास्थ्य हकसँग जोडिएका अन्य मौलिक हकहरू

स्वास्थ्यसम्बन्धी हक आफैँमा मात्र छुट्टै हक नभएर अन्य हकहरूसँग पनि जोडिएर आउँछ। स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकारलाई जीवनको अधिकारदेखि लिएर आत्मसम्मान तथा सामाजिक सुरक्षाको हकसम्म जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ। मौलिक हकको उपभोग राज्यले अवलम्बन गर्ने नीतिसँग पनि जोडिएर आएको हुन्छ। राज्यले कस्तो नीति अवलम्बन गर्ने भनेर संविधानका निर्माताहरूले संविधानमा नै राज्यका नीतिको खाका प्रदान गरेका हुन्छन्। सोहीअनुसार नेपालको संविधानको भाग ४ मा “राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व” को व्यवस्था गरिएको छ। धारा ५१ (ज) मा “नागरिकका आधारभुत आवश्यकतासम्बन्धी नीति” मा स्वास्थ्य हक उपभोग गर्नका लागि राज्यले अवलम्बन गर्ने नीतिहरूको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ।

सामान्यतः राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरू कुनै अदालतबाट लागू हुने विषय हैनन्। यी त राज्यले आफ्ना नीति निर्माण तय गर्दा, स्रोत साधन परिचालन गर्नका लागि निर्देशक सिद्धान्त मात्र हुन। तर, यस प्रकारको मान्यता कमजोर हुँदै गएको छ।^{१२} यी सिद्धान्तहरूलाई मौलिक हककै एक अभिन्न रूपमा उच्चस्थान दिइएको छ।^{१३} यसरी भारतीय अनुभवमा यी यस्ता निर्देशक सिद्धान्तलाई यसरी औपचारिक रूपमा मात्र बुझे यसको आत्मा नै मर्छ भन्ने भारतीय न्यायालयले व्याख्या गरेको छ र नेपालमा पनि सामाजिक आर्थिक प्रकारका मौलिक हकहरू कार्यान्वयनका लागि राज्यका निर्देशक सिद्धान्तको पनि

७ तेजमान श्रेष्ठ। “नेपालमा स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार: संवैधानिक व्यवस्था कति पर्याप्त?” कानून अंक ११९, पृ. २६।

८ उही।

९ Mahendra P. Singh. 2010. *VN Shukla's Constitution of India*. Delhi: Eastern Book Company, p. 342.

१० D. J. De. 2000. *Interpretation and Enforcement of Fundamental Rights*. Delhi: Eastern Law House, p. 9.

मर्मअनुरूप नेपालको अदालतले भारतीय न्यायलयले गरे जस्तै बृहत अर्थमा व्याख्या गरिनु पर्छ।^{११} यसर्थ हकै पिच्छे कानूनबमोजिम भन्ने वाक्यांश थपिदिदा ती हक मौलिक हक नभएर कानूनबमोजिमका हक जस्ता भएका छन्। अझ भनौं राज्यका निर्देशक सिद्धान्त जस्ता भएका छन्। भारतीय अदालत र केही सामाजिक अधिकारहरूमा नेपालकै न्यायालयले समेत राज्यका निर्देशक सिद्धान्तलाई निरपेक्ष हेर्दा त्यसको आत्मा नै मर्दछ, भनी बृहत रूपमा व्याख्या भइसकेको अवस्थामा मौलिक हकलाई संकुचित गर्दै लगिनु राम्रो संवैधानिक अभ्यास हैन। तसर्थ, स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको उपभोगका अवस्थाका लागि यससँग जोडिएर आउने अन्य मौलिक हकका साथै राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूलाई समेत एकसाथ राखेर हेर्न जरूरी छ। त्यस्ता हकहरू निम्न छन् :

१ सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक

संविधानको मौलिक हक खण्डअन्तर्गत धारा १६ को उपधारा (१) मा, “प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था छ। प्रत्येक व्यक्तिको, “सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक”लाई बृहत अर्थमा व्याख्या गरिएमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको उपभोग गर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन जान्छ। यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले पनि प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने (जीवन रक्षाको) अधिकार प्रदान गरेको थियो।

२ अविभेदसम्बन्धी हक

जाति, धर्म, आस्था वा विचार, कुनै प्रकारको शारीरिक अथवा स्वास्थ्य अवस्थाका कारण कोही कसैलाई विभेद गर्न नपाइने गरी धारा १८ मा समानताको हकको व्यवस्था गरिएको छ। जुनसुकै अधिकारको उपभोग गर्दा पनि विभेदविरुद्धको अधिकारलाई सँगै जोडेर हेर्नुपर्दछ।^{१२} तर राज्यले “सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका वर्ग लगायत नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेर पिछडिएका वर्गको लागि विशेष कार्यक्रम गर्न सक्ने व्यवस्था समेत गरेको छ। यस्ता वर्गको सूचना माग्ने हैसियत निर्माणका लागि उनीहरूको चेतना, राजनीतिक तथा आर्थिक अवस्था सबैको सशक्तीकरणको जरूरी हुन्छ।

३ सूचनाको हक

संविधानको धारा २७ मा “सूचनाको हक” अन्तर्गत “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ। तर कानूनबमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई बाध्य पारिने छैन।” यसरी आफ्नो मात्र नभएर सार्वजनिक सरोकारको विषयमा समेत सूचना माग्ने र पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ।^{१३} आफ्नो उपचारको क्रममा आफूलाई भएको स्वास्थ्य समस्या कस्तो प्रकारको हो ? सोका उपलब्ध उपचार के के हुन् ?

११ Tejman Shrestha. 2012. Right to Food and Its Justiciability with Reference to Nepal, LLM Thesis Tribhuvan University, p. 42.

१२ तेजमान श्रेष्ठ। नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता त्रैमासिक पुर्णांक ८९, वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाण्डौं, पृ. ८।

१३ उही, पृ. ९।

सिफारिश गरिएका औषधिहरूले कुनै असर गर्ने नगर्ने, अथवा सोको लागि कुन स्वास्थ्य संस्थाको सेवा उत्कृष्ट छ भनी सबै जानकारी माग्न पाउने र सोको जानकारी पाउने हरेक नागरिको मौलिक हक हो । धारा ३५ (२) मा गरिएको आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा पूर्ण जानकारी पाउने विस्तृत व्यवस्था र यस धारा २७ मा गरिएको व्यवस्थालाई सँगै राखेर हेर्न जरूरी छ ।

४ स्वच्छ वातावरण तथा क्षतिपूर्तिको हक

धारा ३० मा स्वच्छ वातावरण तथा सो हनन भएमा क्षतिपूर्तिको हक समेत प्रदान गरिएको छ । सोही धाराको उपधारा (२) मा “वातावरणीय प्रदूषण वा ह्रासबाट हुने क्षतिबाट पीडितलाई प्रदूषकबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने” भन्ने छ । यसले वातावरण प्रदूषणकर्तालाई जवाफदेही तुल्याए पनि प्रदूषकले कति हानि पुऱ्याएका छन् भनेर मापन गर्ने कुरा वस्तुपरक ढङ्गले सहज छैन ।^{१४} साथै सो सम्बन्धमा कार्यविधिगत कानूनको स्पष्टताको अभावमा समेत पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने कार्य सहज छैन ।

५ बालबालिका तथा महिलाको स्वास्थ्यसम्बन्धी हक

संविधानले बालबालिका तथा महिलाहरूको शारीरिक कारणले यी वर्गसँग सम्बन्धित थप विशेष स्वास्थ्य हकहरूलाई पहिचान गरेको छ । संविधानको धारा ३९ (२) मा बालबालिकालाई स्वास्थ्य, तथा पालन पोषण, उचित स्याहारलगायतका हकको व्यवस्था गरिएको छ भने धारा ३८ (२) मा “प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक हुने” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस पूर्वको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २०(२) ले महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार र धारा २२(२) ले प्रत्येक बालबालिकालाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको हक प्रदान गरेको थियो । प्रजननसम्बन्धी समस्याका कारण महिलाले अनाहकमा ज्यान गुमाउने, उनीहरूको गर्भमा रहेको भ्रुण खेर गई अपूरणीय क्षति हुन गई मानसिक रूपमा महिला तथा परिवारका सदस्य प्रताडित हुँदा पनि स्वास्थ्यकर्मीले सो सम्बन्धमा चित्तबुझ्दो जवाफ र जानकारी दिएको अवस्था छैन ।^{१५} त्यसैले उपचार पाउने हकसँगै उनीहरूलाई जानकारी पाउने हक पनि भएकाले यी दुवैलाई उपभोग गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्नु सबैभन्दा ठूलो चुनौती हो ।^{१६} स्वास्थ्यसम्बन्धी हक उपभोगका लागि जति उपचार पाउने हक (Claim) हुन्छ त्यति नै बिरामी वा उनीहरूका आफन्तजनलाई सोको जानकारी पाउने हक (Entitlement) को उपभोग गर्ने अवस्थाको प्रत्याभूति गर्न जरूरी हुन्छ ।

६ उपभोक्ताको हक

धारा ४४ (२) मा “उपभोक्ताको हक” अन्तर्गत “गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ” भन्ने व्यवस्था गरेकाले कुनै गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाको उपभोगबाट हानि पुग्न गई क्षति पुगेमा सो क्षति वापतको क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने मौलिक हकसमेत संविधानमा सुरक्षित गरिएको छ ।

१४ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पुर्णांक ८९ वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. १० ।

१५ Based on the observation of the respondents.

१६ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पुर्णांक ८९ वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. २४ ।

७ संवैधानिक उपचारको हक

कानूनी उपचार बिना हक हक हुन सक्दैनन् । त्यसैले संविधानको धारा ४६ मा “संवैधानिक उपचारको हक” अन्तर्गत, “यस भागद्वारा प्रदत्त हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४ मा लेखिएबमोजिम संवैधानिक उपचार पाउने हक हुनेछ” भन्ने छ । यसरी मौलिक हक खण्डमा प्रदान गरिएका हकहरू उल्लङ्घन भएमा पीडितले तल्ला अदालतहरूबाट कानूनी उपचार शुरू नगरी सिधै सर्वोच्च वा उच्च अदालतहरूमा रिट उपचारमार्फत कानूनी उपचार प्राप्त गर्न सक्दछन् । तर, धारा ४७ मा “मौलिक हकको कार्यान्वयन” को व्यवस्थाअन्तर्गत “यस भागद्वारा प्रदत्त हकहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकताअनुसार राज्यले यो संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र कानूनी व्यवस्था गर्नेछ” भन्ने व्यवस्थाले सरकारलाई यी हक कार्यान्वयन गर्न थप उदासीन बनाउन बल पुऱ्याउँछ ।^{१७} यस प्रकारको प्रावधानले राज्य संयन्त्र इमान्दार नभएका मौलिक हकलाई मौलिक हकको कोटीमा नराखी कानूनी हैसियतको हकको रूपमा पनि व्यवहार गर्न राज्यलाई आधार प्रदान गर्न सक्दछ ।

“कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम” भन्ने प्रावधान राखिँदा छुट्टै कानून नबन्दासम्म के स्वास्थ्य अधिकार उपभोग गर्न नपाउने नै हुने हो त भन्ने दुविधा उत्पन्न भएको छ । साथै आधारभूत स्वास्थ्य सेवा बाहेक अरू स्वास्थ्य सेवाको बारेमा के हुने भन्ने अन्योलता पनि रहन सक्दछ । यस सम्बन्धमा नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को दफा ९ मा नेपाल पक्ष भएका सन्धि सम्झौता नेपाल कानून सरह नै लागू हुने व्यवस्था छ ।^{१८} सोही व्यवस्थाअनुसार नेपाल पक्ष रहेको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताले सिर्जना गर्ने दायित्व पालनाबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने देखिँदैन भन्ने अ. नारायण वहादुर खड्का वि. गृह मन्त्रालय समेतको मुद्दामा नेपालको सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय भएको छ ।^{१९} यसर्थ स्वास्थ्यसम्बन्धी अधिकार नेपाली घरेलु कानूनमा व्यवस्था नभए पनि नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका महासन्धिहरूमा व्यवस्था भएबमोजिका ती अधिकार उपभोग गर्ने हक नेपाली नागरिकमा रहन्छ^{२०} र त्यसको उपभोगको लागि वातावरण बनाउनु राज्यको दायित्व हुन आउछ । अन्यथा यी व्यवस्थाहरू केवल सजावटका लागि राखिएका भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

यसरी नेपालले स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई २०६३ सालको अन्तरिम संविधानमा पहिलो पल्ट मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरी संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गर्‍यो भने नेपालको संविधानले त्यस संवैधानिक प्रत्याभूतिलाई निरन्तरता दिएको छ । वर्तमान संविधानले खासगरी “स्वास्थ्यसम्बन्धी हक” छुट्टै मौलिक हकबाहेक सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक तथा समानता र अविभेदसम्बन्धी हक, स्वच्छ वातावरणको हक तथा क्षतिपूर्तिको हक, बालबालिका तथा महिलाहरूसँग सम्बन्धित स्वास्थ्य हकहरू, सामाजिक न्यायको हक तथा सामाजिक सुरक्षाको हकको समेत व्यवस्था गरेको छ । जुन हकहरू स्वास्थ्य हकको उपभोगको लागि पनि अपरिहार्य हुन जान्छन् ।^{२१} ती बाहेक यस मौलिक हक खण्डमा प्रदत्त हकको हनन

१७ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता त्रैमासिक पूर्णांक ८९ वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. १० ।

१८ उही, पृ. २८ ।

१९ अ. नारायण वहादुर खड्का वि. गृह मन्त्रालय समेत नि न ७३९६ ने का प २०६१ अंक ६ पृ ४७८ (संयक्त ईजलाश) ।

२० तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता त्रैमासिक पूर्णांक ८९ वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. २८ ।

२१ उही ।

भएमा सीधै रिट उपचार मार्फत संवैधानिक उपचारको हकसमेत प्रदान गरेको छ । तर संवैधानिक प्रत्याभूति मात्रले यस्ता हक उपभोग गर्ने वातावरण तय गर्दैनन् ।

ऐनहरूको व्यवस्था

नेपालले स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हकको रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बाट मात्र शुरू गरेको हो । सो पूर्व यस हकको उपभोगको वातावरण सिर्जना गर्नु राज्यको दायित्वको रूपमा स्वीकार गरी ऐनहरूमा समेत व्यवस्था गरिएको छ । नेपालमा स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विशिष्टकृत छुट्टै ऐन नभएर विभिन्न ऐनहरूमा छरिएर रहेको छ ।

१. मुलुकी ऐन, २०२० को ईलाज गर्नेको महल

मुलुकी ऐन इलाज गर्नेको महलको १ नं. मा चिकित्सकको पेशागत दायित्वबारे निम्नबमोजिमको व्यवस्था छ :

“जोखिमी ठूलो चिरफार औषधि गर्दा र व्यथा जाँची खुवाउनु पर्ने औषधिको लिखत गरी दिँदा समेत सो कुराको इलम पढी पास दिई त्यसको निस्सा पाएका पासवाला डाक्टर वैद्यले चिरफार गर्न, औषधि लगाउनु र खुवाउने औषधिको लिखत गर्न हुन्छ । व्यथाको परीक्षा गर्न वा औषधि गर्न जान्ने वा अनुभवले गरिआएका मानिसले समेत सानोतिनो घाउ खटिरा चिर्नु, फोर्नु, मलम पट्टी औषधि लगाउने काम गर्नलाई भने पास नभए पनि गर्न गराउन हुन्छ ।”

त्यसै गरी सोही महलको २ नं. मा यस्तो व्यवस्था रहेको छ :

“जीउमा केही भएको चिर्नु फोर्नु भिक्तु काट्नु नगरी नहुने भएमा बिरामी जानकार र होसहवाशमा भए त्यससँग समेत र बालक वा होसहवाशमा नभएको रहेछ भने उसको संरक्षण गर्ने वारिसवालाको मञ्जुरी लिई वा वारिसवाला कोही नभएको बेवारिसी मानिसको चिर्नु फोर्नु आवश्यक देखियो भने अस्पतालबाट रोगीको फाइदाको निमित्त मञ्जुरी नलिक्न पनि पासवाला डाक्टर वैद्य आफैले सो काम गर्नुहुन्छ ।”

महलको २ नं. मा दुईवटा व्यवस्था छ । पहिलो व्यवस्थाले अनिवार्य पूर्व स्वीकृतिको व्यवस्था गर्दछ भने वारीसवाला नभएको बेलामा चिकित्सकले आफ्नो स्वविवेकको प्रयोग गरी पनि उपचार गर्न हुन्छ भन्ने आशयको छ ।

२. मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४

मुलुकी ऐन, २०२० लाई प्रतिस्थापन गर्नका लागि २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि प्रारम्भ हुने गरी मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ संसदबाट पारीत भई राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण समेत भैसकेको छ ।^{२२} उक्त ऐनमा इलाजसम्बन्धी कसूर भनी छुट्टै परिच्छेद १९ मा व्यवस्था गरेको छ । सो परिच्छेदको दफा २३३ मा चिकित्सकले बिरामी वा निजको संरक्षकको मञ्जुरी बिना निजको शरीरको परीक्षण गर्न नहुने

२२ २०७४ सालको ऐन नं. ३६, प्रमाणीकरण मिति २०७४।६।३०, (२) यो ऐन संवत् २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि प्रारम्भ हुनेछ । -दफा १ (२)

व्यवस्था स्पष्ट गरेको छ । दफा २३३ (१) मा “... मञ्जूरी नलिई र त्यस्तो व्यक्ति वा बाबु आमा वा संरक्षकलाई त्यस कुराको जानकारी नदिई त्यस्तो काम गर्नु वा गराउनु हुँदैन ।” भन्ने व्यवस्था छ । सो दफाको उपदफा (४) मा मञ्जूरी नलिई र सोको जानकारी नदिई त्यस्तो काम गरे गराएमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना हुने व्यवस्था छ । यसर्थ बिरामी वा निज आफैँ मञ्जूरी दिन नसक्ने अवस्था भए निजको संरक्षकको मञ्जूरी नलिई र सो जानकारी नदिई उपचार गर्न नपाइने कानूनी व्यवस्था भैसकेको छ ।

अन्य ऐनहरूको व्यवस्था

मुलुकि ऐन बाहेक अन्य विशिष्ट ऐनहरूमा सो सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था त छैन । तथापि ती व्यवस्थाहरू सम्बन्धित भने रहेका छन् । त्यसैले ती ऐनहरूको व्यवस्थाका बारेमा तल चर्चा गरिएको छ ।

१ उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४

ऐनको दफा २(क) मा उपभोक्ता भन्नाले कुनै उपभोग्य बस्तु वा सेवा उपभोग गर्ने वा प्रयोग गर्ने व्यक्ति भनी परिभाषा गरिएअनुसार बिरामी पनि सेवाको उपभोक्ताभित्र पर्ने गरी परिभाषित गरेको छ भने दफा २(ड) मा सेवा भन्नाले कुनै पनि किसिमको सेवा शुल्क वा प्रतिफल लिई प्रदान गरिएको श्रम, सुविधा र परामर्श सम्भन्तुपर्दछ भन्ने छ । यस परिभाषाअनुसार डाक्टर, अस्पताल वा क्लिनिकबाट प्राप्त गर्ने सेवा ऐनले परिभाषा गरेको सेवाभित्र पर्ने नै देखिन्छ ।^{२३} ऐनको दफा ६(१) (क) मा जीउ ज्यान स्वास्थ्यमा हानि पुऱ्याउने सेवाको विक्रीबाट संरक्षित हुन पाउने अधिकार, दफा ६(१) (ख) मा सुसूचित हुन पाउने अधिकार र दफा ६(१)(घ) मा सुनुवाई हुने बारेमा अधिकार प्राप्त भएको देखिन्छ । दफा २४ मा क्षतिपूर्ति दिलाउने व्यवस्था भएको देखिन्छ । सोही दफामा हानि नोक्सानीका आधारमा क्षतिपूर्ति बापतको रकम दिलाउनुपर्ने व्यवस्था पाइन्छ । तसर्थ : सूचना पाउने हिसाबले उपभोक्ता ऐनका यी प्रावधानहरू महत्त्वपूर्ण छन् ।

२ नेपाल स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३

प्रस्तुत ऐनमा मूलतः सरकारी स्वास्थ्य सेवामा कार्यरत जनशक्तिलाई वृत्ति विकासमा उचित अवसर पनि दिने तथा सेवा प्रदानमा पनि सेवामुखी बनाउने उद्देश्यले यो ऐन जारी भएको भनी ऐनको प्रस्तावनामा उल्लेख छ । प्रस्तावनाको पछिल्लो उद्देश्य सेवालाई सेवामुखी बनाउने भन्ने उद्देश्य जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नेतर्फ लक्षित देखिन्छ । ऐनको दफा ५९ ले नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति नलिई सरकारी स्वास्थ्य कर्मचारीले कम्पनीको स्थापना र सञ्चालन, व्यापार व्यवसाय तथा निजी प्राक्टिस गर्न नहुने भन्ने व्यवस्था गरेको छ । तर, व्यवहारमा ऐनको यो दफालाई सम्मान गरेको अवस्था छैन ।^{२४} त्यसैगरी ऐनको दफा ६३ मा लापरवाही वा बदनियतले काम गर्न नहुने भन्ने छ जसअनुसार यसरी बिरामीलाई स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउँदा बिरामीको जिउज्यानमा हानि नोक्सानी पुग्न सक्ने गरी लापरवाही गर्न नहुने भने पनि लापरवाही भएको खण्डमा जवाफदेही तुल्याउन चुनौतीपूर्ण छ । ऐनको दफा ६७ मा

२३ सिर्जना के.सी.को मुद्दामा विस्तृत छलफल गरिएको छ ।

२४ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको सविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पूर्णांक ८९ बैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. २९ ।

कर्मचारीले आफ्नो सेवा र पदअनुसारको आचरण पालन गर्नुपर्ने भन्ने छ । ऐनका व्यवस्थाहरू प्रशंसनीय भए तापनि यसको कार्यान्वयन पक्ष भने सफल छैन ।^{२५} यसरी जनसाधारणको लागि अत्यावश्यक स्वास्थ्य सेवालाई बढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र जनउत्तरदायी ऐनले परिकल्पना गरे पनि स्वास्थ्य सेवा ऐनले कल्पना गरेजस्तो जनसाधारणका लागि हुन सकेको छैन ।

यस ऐनको व्यवस्थाअनुसार स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई आफ्नो पेशाप्रति इमान्दार र जवाफदेही तुल्याउन बिरामीको भलाई नै सर्वोपरि आत्मसात् गर्न अभै सकिएको छैन । यस सन्दर्भमा अमेरिकन कलेज अफ फिजिसियन्सको “स्वास्थ्यकर्मीहरूको पेशाधर्मिता: बिरामीको भलाई नै सर्वोपरि”^{२६} हो भन्ने चिकित्सा शिक्षा प्रदानका क्रममा पनि शिक्षार्थीको मानस पटलमा जगाउन अत्यन्त जरूरी छ । बिरामीको भलाई स्वास्थ्यकर्मीहरूका नै सर्वोपरि पेशाधर्मिता हो भन्ने कुरा नेपाली समाजमा कार्यरत केही स्वास्थ्यकर्मी तथा स्वास्थ्य क्षेत्रका लगानीकर्ताबाट उपेक्षा हुन जानु भविष्यमा स्वास्थ्य हक उपभोगका लागि अत्यन्तै खतराजनक हुन सक्दछ । चिकित्सकीय पेशालाई सम्मानित तथा जवाफदेही तुल्याउन यस मर्मलाई आत्मसात गर्न जरूरी छ ।^{२७} अनि मात्र स्वास्थ्य सेवा उपभोक्ताको पहुँचमा हुन सक्दछ ।

३ नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५३

स्वास्थ्य सेवालाई समयअनुकूल प्रभावकारी बनाउन मेडिकल काउन्सिल ऐनमा दर्ता हुन योग्य चिकित्सक, नर्स बाहेकका स्वास्थ्य व्यवसायीहरूको सेवालाई व्यवस्थित गर्ने यो ऐनको उद्देश्य हो।^{२८} यस ऐनअनुसार स्वास्थ्यकर्मी बाहेक अन्य सबै स्वास्थ्य व्यवसायीहरूको सेवालाई पनि नियमन गरी स्वास्थ्य सेवालाई अनुशासित बनाउन यो ऐन उपयोगी छ । यस ऐनका व्यवस्थाहरू जवाफदेहिता वहनमा महत्त्वपूर्ण रहेका छन् ।

४ औषधि ऐन (नियन्त्रण), २०३५

लामो समय अगाडि नै क्रियान्वयनमा आएको हुनाले यो ऐनका व्यवस्थाहरू अद्यावधिक छन् । तथापि जवाफदेहिताका व्यवस्थाहरू यसमा नभएका होइनन् । ऐनको दफा १२ ले प्रत्येक औषधि जनस्तरयुक्त, असरयुक्त र गुणयुक्त हुनुपर्ने प्रत्याभूत गरेको छ भने दफा १३ ले तोकिएको स्तर नभएको जनस्तरयुक्त, असरयुक्त र गुणयुक्त नभएको औषधि उत्पादन, बिक्री वितरण, निकासी पैठारी, सञ्चय गर्न गराउन वा सेवन गराउन नहुने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी दफा १६ ले उत्पादित औषधिस्तरयुक्त छ भनी प्रत्याभूतिको लिखत औषधि उत्पादक वा उसको प्रतिनिधि वा पैठारीकर्ताले औषधि विभागमा पेश गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ भने औषधिको वितरण प्रणाली, भण्डारण, औषधिको स्तरको समेत नियमित नियमन गर्न सक्ने व्यवस्था दफा २० ले गरेको छ । सोही ऐनको दफा १४ ले बजारमा

२५ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पूर्णांक ८९ बैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. २९ ।

२६ American College of Physician (ACP) Ethics Manual 2012 (6th Ed) <https://www.acponline.org/clinical-information/ethics-and-professionalism/acp-ethics-manual-sixth-edition-a-comprehensive-medical-ethics-resource/acp-ethics-manual-sixth-edition>.

२७ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पूर्णांक ८९ बैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. २९ ।

२८ प्रस्तावना, नेपाल स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् ऐन, २०५३ ।

आइसकेको त्यस्तो स्तर नभएको औषधि उत्पादक वा निजको प्रतिनिधिले फिर्ता लिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरेको छ भने दफा १५ ले त्यस्तो औषधिको सेवनबाट हुन गएको हानिको लागि औषधि उत्पादक जिम्मेवार हुनुपर्ने र क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने कुराको प्रत्याभूति गरेको छ ।

त्यसैगरी सोही ऐनको दफा ८.क.(२) अनुसार विदेशी औषधि नेपालमा पैठारी गर्न चाहेको व्यक्तिले आफूले पैठारी गर्न चाहेको अनुज्ञापत्र प्राप्त कम्पनीको प्रत्येक औषधि पैठारी गर्नुभन्दा अघि तोकिएको दस्तूर तिरी तोकिएबमोजिम विभागमा दर्ता गराई प्रमाणपत्र लिनुपर्ने छ । त्यसैगरी सोही ऐनको दफा ८.क.(२) अनुसार विदेशी औषधि नेपालमा पैठारी गर्न चाहेको व्यक्तिले आफूले पैठारी गर्न चाहेको अनुज्ञापत्र प्राप्त कम्पनीको प्रत्येक औषधि पैठारी गर्नुभन्दा अघि तोकिएको दस्तूर तिरी तोकिएबमोजिम विभागमा दर्ता गराई प्रमाणपत्र लिनुपर्ने छ ।

औषधि बिक्री तथा वितरणको हिसावले त्यस्ता वितरकलाई बढी जिम्मेवार बनाउन यो ऐनको व्यवस्था र कम्पनी ऐन, २०६३ को व्यवस्थामा केही भिन्नता भएकाले कम्पनी ऐन, २०६३ को व्यवस्था बढी प्रभावकारी देखिन्छ ।^{२९} कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १५४ ले विदेशी कम्पनीले नेपालमा कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा शाखा कार्यालय दर्ता नगराई कुनै व्यवसाय वा कारोबार गर्दासमेत नेपालमा कुनै कार्यालय दर्ता नगराई औषधि पैठारी गर्न चाहने व्यक्तिलाई केवल औषधिमात्र दर्ता गराई कारोबार गर्ने अनुमति प्रदान गरिँदा उक्त औषधि ऐनको दफा १५ ले कल्पना गरेजस्तो औषधिको सेवनबाट पुग्न गएको हानिको लागि औषधि उत्पादकलाई जिम्मेवार बनाउन पर्याप्त देखिएको छैन । त्यसका लागि कम्पनी ऐन, २०६३ को दफा १५४ को बाध्यात्मक व्यवस्था अनुकूल औषधि ऐनको व्यवस्था बनाउन पनि आवश्यक छ ।^{३०} लामो समयअगाडि नै जारी भएको हुनाले यो ऐनका व्यवस्थाहरू औषधिको उत्पादन, बिक्री वितरणका सरोकार राख्ने सबै पक्षलाई जिम्मेवार तुल्याउन सक्ने गरी अध्यावधिक छैनन् ।^{३१}

५ कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२

ऐनको प्रस्तावनामा “सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य, सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न कालोबजार, नाफाखोरी, जम्माखोरी, मिसावट र केही अन्य सामाजिक अपराध नियन्त्रण गर्न वा वाञ्छनीय भएकोले” यो ऐन जारी गरिएको भन्ने उल्लेख छ । ऐनको दफा ७ मा औषधिमा हुने मिसावट रोक्नेसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको व्यवस्था यस प्रकार छ :

७. औषधिमा मिसावट र मिसावट भएको औषधिको बिक्री :

(१) शुद्ध औषधि सरह बिक्री वा प्रयोग गराउने नियतले वा त्यसरी बिक्री वा प्रयोग गरिने सम्भव छ भन्ने जानी जानी औषधिको प्रभाव शून्य हुने, घटी हुने वा बदलिने वा हानिकारक हुने गरी कसैले कुनै औषधिमा मिसावट गरेमा वा त्यस्तो मिसावट भएको वा म्याद नाघेको

२९ तेजमान श्रेष्ठ । नेपालको संविधान र मौलिक हकहरू प्राची सचेता द्वैमासिक पूर्णांक ८९ वैशाख २०७३, ईन्सेक काठमाडौं, पृ. ३० ।

३० सो ऐनको व्यवस्थालाई समय सापेक्ष बनाउन परेको रीट निवेदन सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ । अधिवक्ता तेजमान श्रेष्ठ वि. व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, सिंहदरवार, काठमाण्डौ समेत, रिट नं ०६८७० ०९५, निर्णय मिति: २०७१ साल जेठ २१ गते, (संयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठ, माननीय न्यायाधीश श्री सुशीला कार्की ।

३१ सो सम्बन्धमा केही नेपाल कानूनलाई संशोधन, एकीकरण, समायोजन र खारेज गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक, २०७१ मा प्रस्ताव गरीएको थियो ।

औषधि हो भन्ने जानी जानी बिक्री गरेमा वा बिक्री गर्न उद्योग गरेमा वा बिक्री गर्न राखेमा वा उपचारको निमित्त कसैलाई दिएमा वा मिसावटको सम्बन्धमा जानकारी नभएका कुनै व्यक्तिलाई त्यस्तो औषधि सेवन गर्न लगाएमा निजलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :-

यसरी यो ऐनले औषधिमा मिसावट गराई सूचना लुकाउने कार्यलाई अपराधीकरण गरेको छ। औषधिमा मिसावट गरी सूचना लुकाई बेचबिखन गर्ने कार्यलाई गम्भीर प्रकृतिको अपराधको रूपमा स्वीकार गरी सोही बमोजिमको सजायको व्यवस्था समेत गरिएको छ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१

नेपालले स्वास्थ्यसम्बन्धी विषयहरूलाई विस्तृत रूपमा समेटेर राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७१ लागू गरेको छ, जसमा उल्लेख नीतिहरू निम्न छन् :

१. मौलिक हकका रूपमा रहेको गुणस्तरीय स्वास्थ्यसेवा सबै नागरिकहरूको सहज पहुँचमा पुग्ने गरी (Universal Health Coverage) प्रभावकारी रूपमा उपलब्ध गराउने एवम् आधारभूत स्वास्थ्यसेवा निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउने।
२. स्वास्थ्य सेवाहरू सर्वसुलभ एवम् प्रभावकारी रूपमा प्रवाह गर्न आवश्यक दक्ष जनशक्तिको योजना उत्पादन, प्राप्ति, विकास तथा उपयोग गर्ने।
६. स्वास्थ्यसम्बन्धी सन्देश एवम् सूचना सुलभ रूपमा प्राप्त गर्ने सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारलाई कार्य रूपमा परिणत गर्न शिक्षा, सूचना र सञ्चार कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकता दिई जनस्वास्थ्य प्रवर्द्धन गर्ने।
८. सक्षम एवम् जवाफदेही समन्वय, अनुगमन तथा नियमन संयन्त्र एवम् प्रक्रियाद्वारा गुणस्तरीय स्वास्थ्यसेवा प्रवाह सुनिश्चित गर्ने।
९. स्वास्थ्य सेवासँग सम्बन्धित व्यवसायिक परिषद्हरूलाई सक्षम, व्यवसायिक एवम् जवाफदेही बनाई पेसागत स्तरीयता एवम् सेवाको गुणस्तर सुनिश्चित गर्ने।
१०. स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित बहुपक्षीय सरोकारवाला निकायहरूको सहकार्यलाई थप सुदृढ गर्दै राज्यको प्रत्येक नीतिमा स्वास्थ्यलाई मूलप्रवाहिकरण गर्दै जाने।
१२. गुणस्तरीय स्वास्थ्यसेवा प्रवाह गर्न आवश्यक नीतिगत, संस्थागत र व्यवस्थापकीय माध्यमद्वारा स्वास्थ्य क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने।
१३. स्वास्थ्य क्षेत्रको व्यवस्थित तथा गुणस्तरीय विकासका लागि सार्वजनिक तथा निजी क्षेत्रको सहकार्यलाई प्रवर्द्धन गर्ने।
१४. गुणस्तरीय एवम् सर्वसुलभ स्वास्थ्य सेवाको सुनिश्चितता गर्न र उपचार खर्चमा नागरिकलाई वित्तीय सुरक्षा प्रदान गर्न राज्यबाट स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी बढाउँदै लैजाने र निजी एवम् गैरसरकारी क्षेत्रबाट प्राप्त वित्तीय स्रोतहरूको प्रभावकारी उपयोग एवम् व्यवस्थापन गर्ने।

यस नीतिमा राज्यले मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूत गरेको स्वास्थ्यसेवा सबै नागरिकहरूको सहज पहुँचमा पुग्ने गरी (Universal Health Coverage) प्रभावकारी रूपमा उपलब्ध गराउन, आधारभूत स्वास्थ्यसेवा

निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउने, आवश्यक दक्ष जनशक्तिको योजना उत्पादन, प्राप्ति, विकास तथा उपयोग गर्ने, गुणस्तरीय औषधि र स्वास्थ्य सामग्रीको सहज तथा प्रभावकारी आपूर्ति एवम् उपयोगलाई सुनिश्चित गर्दै आन्तरिक उत्पादनलाई बढावा दिँदै आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मुख हुने, गुणस्तरीय एवम् स्वास्थ्यवर्द्धक खाद्य पदार्थको प्रवर्द्धन र प्रयोगमार्फत कुपोषणलाई न्यूनीकरण गर्नेजस्ता नीति अवलम्बन गरेको छ। यसको अलावा नीति ८ मा जवाफदेहीता वहन गर्न लगाउने उल्लेख छ। भने नीति ११ मा स्वास्थ्य संरक्षण तथा प्रवर्द्धनका लागि वातावरण प्रदूषणलाई समेत सम्बोधन गर्ने उल्लेख छ।

चिकित्सक बिरामीबीचको सम्बन्धको पुनर्परिभाषा

परम्परागत रूपमा चिकित्सकले बिरामीको भलो चिताई चिकित्सकीय विज्ञानको आदर्शमा रही उपचार गर्दछन् भन्ने मान्यता रहिआएको थियो। तर नागरिकका अधिकारमा व्यापकता साथै चिकित्सकीय पेशालाई मर्यादित बनाउने क्रममा यो मान्यतालाई नै पुनर्परिभाषित गर्नुपर्ने अवस्था आइसकेको छ।

हंगेरीकी एक रोमा महिलालाई निजको आफ्नो सहमति बिना परिवार नियोजन गरिएको^{३२} कार्यले निजको देश हंगेरीले निजको मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको 'CEDAW' कमिटीको निष्कर्ष रहेको थियो र निजलाई क्षतिपूर्ति दिन तथा हंगेरीको घरेलु कानूनको पुनरावलोकन गर्न समेत भनेको थियो। निज महिलालाई चिकित्सकले एक कागजमा सही गर्न भने अनुसार निजले सही गरेको र सो कागज सत्यक्रियाको प्रक्रियासँग सम्बन्धित भएको र आफूले सो कुरा नबुझेकाले आफ्नो सहमति वेगरा जबरजस्ती बन्ध्याकरण गराइएको भन्ने उनको दावी थियो। तसर्थ जस्तोसुकै अवस्थामा पनि बिरामीले बुझ्ने भाषा वा शैलीमा निजको सहमति चाहिन्छ भन्ने यस घटनाले स्थापित गरेको छ।

आँखाको उपचारको क्रममा काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. १४ कुलेश्वर बस्ने सिर्जना के.सी.को उपचारको क्रममा चिकित्सकको लापरवाही रहेको, निजले सबै जानकारी नदिएकाले सेवाग्राही उपभोक्ताको रूपमा हक हनन भएको भन्ने मुद्दामा^{३३} सर्वोच्च अदालतले बिरामी र चिकित्सकको सम्बन्धको बारेमा यस्तो व्याख्या गरेको छ, “बिरामी र डाक्टरबीचको सम्बन्ध भनेको संवेदनशील सम्बन्ध हो। डाक्टरले आफूकहाँ उपचारको लागि आएको बिरामीको रोग पत्ता लगाई निको पारी बिरामीलाई बचाउने हरसंभव प्रयत्न गर्दछ, यो डाक्टर पेशाको धर्म र सर्वमान्य सिद्धान्त हो।”^{३४} सो मुद्दामा अदालतको व्याख्या तल उद्धरण गरिएको छ:

३२ Ms. Andrea Szijjarto v Hungary, CEDAW, Communication No. 4/2004, UN Doc. CEDAW/C/36/D/4/2004 (29 August 2006). On 29 August 2006, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (Committee) issued a view finding Hungary in violation of Articles 10(h), 12 and 16(1)(e) of the *Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women* (Convention), for its failure to protect the reproductive rights of Ms. Andrea Szijjarto (A.S.).

३३ काठमाडौं जिल्ला, काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. ११ त्रिपुरेश्वरस्थित ब्लूक्स क्लिनिकमा कार्यरत डा. दिनेश विक्रम शाह विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला का.म.न.पा. वडा नं. १४ कुलेश्वर बस्ने सिर्जना के.सी. तथा निजको आमा सरिता के.सी.को हकमा जनहित संरक्षण मन्त्रको तर्फबाट भोजराज ऐरा निर्णय नं. ८२६२ फैसला मिति: २०६६।७.२९।१। मुद्दा : क्षतिपूर्ति। सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास माननीय न्यायाधीश श्री बलराम के.सी. माननीय न्यायाधीश श्री मोहनप्रकाश सिटौला संवत् २०६३ सालको दे.पु.नं.०६३-CI-०१५८, ०१९३।

३४ प्रकरण नं ८, पृ. १८३०।

३५. डाक्टर र बिरामीको सम्बन्धमा दुई मान्यताहरू रहेको देखिन्छ। पहिलो मान्यताअनुसार पढाई र पेशाले नै डाक्टर बिरामीको उपचारप्रति कटिबद्ध हुन्छ। उसले पढेको विद्या, पेशा, ज्ञान सीपका आधारमा डाक्टरले बिरामीको सर्वोत्तम हित चिताई उपचार गर्दछ। तसर्थ उसले उपचार गर्दा जहिले पनि बिरामीको सर्वोत्तम हित चिताई उपचार गर्ने हुँदा डाक्टरले बिरामीलाई उसको रोग र उपचार बारे जानकारी दिइरहन पर्दैन भन्ने मान्यता कुनै बेला रहेको देखिन्छ। पुरानो मान्यताअनुसार डाक्टरले बिरामीलाई जाँच गरी पत्ता लागेको रोगको उपचार मेहनत र इमानदारीका साथ गर्दछ। डाक्टरले जे गर्छ, बिरामीको हितको लागि गर्छ भन्ने मानिन्छ। अर्थात् पुरानो मान्यताअनुसार डाक्टर र बिरामीको सम्बन्ध Professional Standard या care मा आधारित रहेको हुन्छ। Professional Standard या care को मान्यतामा आधारित डाक्टर र बिरामीको सम्बन्धमा बिरामीको उपचारमा बिरामीको मञ्जुरी सहमति आदि आवश्यक नपरी बिरामीको हितमा बिरामीलाई उपचार गर्न डाक्टरलाई अधिकार प्राप्त हुन्छ भनी सन् १९७७ को University या Pittsburg को Law Review को पृ. १३७ मा "Under the Standard care doctrine earlier decisions seemed to perpetuate medical paternalism by giving the profession sweeping authority to decide unilaterally what is in the patient's best interest" भनिएको देखिन्छ।
३६. तर सन् १९६० को दशकमा आएर डाक्टर र बिरामीबीच Professional Standard of Care को मान्यतामा आधारित उपचार पद्धतिमा केही परिवर्तन आएको देखिन्छ। डाक्टरले बिरामीको उपचार गर्ने भनेको डाक्टरले आफ्नो सीप र ज्ञान लगाएर बिरामीको सेवा गर्ने हो। बिरामीले आफ्नो शरीरमा के कसो भएको हो? के रोग लागेको हो? के उपचार गर्नुपर्ने हुन्छ, ? उपचार गर्दा के हुने? उपचार नगर्दा के हुने? भन्ने सबै कुरा जसको शरीर हो उसलाई थाहा नपाउने भन्ने हुँदैन। डाक्टरले उपचार गराउन आउने बिरामीलाई उपचार गर्नु अगाडि माथि उल्लेख भएका कुराहरूको बारेमा जानकारी दिएर मात्र उपचार गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताको विकास भएको देखिन्छ।
३७. प्रत्येक मानव आफ्नो शरीरको मालिक आफैँ हो त्यसैले आफ्नो बारेमा आफैँले निर्णय गर्न पाउनुपर्दछ भन्ने Anglo-American कानूनको मान्यतामा लिइन्छ। उपचारको लागि बिरामीको पनि सहमति चाहिन्छ, आवश्यकता पर्दछ। बिरामी डाक्टरकहाँ आएपछि डाक्टरले बिरामीलाई उसको रोग, त्यसको उपचार, विकल्प, उपचार गर्दा र नगर्दा दुबैको जोखिम र खतराका बारेमा जानकारी गराई बिरामीको सहमति प्राप्त गरी उपचार गरेमा डाक्टर जवाफदेही हुँदैन भन्ने मान्यताको विकास भएको देखिन्छ।

यसरी यस मुद्दामा नेपालको सर्वोच्च अदालत चिकित्सकले आफूकहाँ आएको बिरामीलाई उसको रोग, त्यसको उपचार, विकल्प, उपचार गर्दा र नगर्दा दुबैको जोखिम र खतराका बारेमा जानकारी गराई

बिरामीको सहमति प्राप्त गरी उपचार प्रदान गर्नु पर्ने चिकित्सकको दायित्व हो भन्ने मान्यताको विकास भएको छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ ।

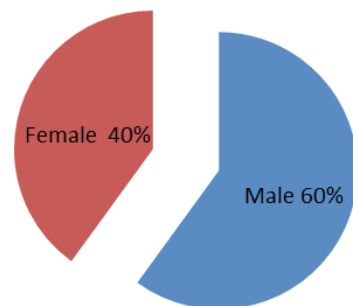
उक्त अदालतले इलाज गर्नेको महलको नं. २ को व्याख्या^{३५} गर्दै भनेको छ कि उक्त व्यवस्थाले चिरफार गर्नुपर्दा भने संरक्षण गर्ने वा वारिसवालाको मञ्जूरी लिएर मात्र गर्नुपर्ने र वेवारिसे मानिसको हो भने मञ्जूरी नलिए पनि रोगीको फाइदाको निमित्त चिरफार गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यतिबेला बनेको मुलुकि ऐनको इलाज गर्नेको २ नं. को व्यवस्था Surgery को हकमा Informed Consent Theory मा आधारित व्यवस्था हो ।^{३६} यो व्याख्या केवल चिरफार गर्ने हकमा मात्र लागू हुने भनी स्पष्ट गरी अन्य हकमा चाहिँ कानूनी अभाव रहेको अदालतको ठहर थियो । तथर्स पूर्व सूचना बिना र सहमति बिना गरिने उपचारले नागरिकको स्वास्थ्य हकसम्बन्धी मौलिक हकको उल्लंघन गर्दछ र यसबाट चिकित्सक र बिरामीको बीचमा बिरामीको उपचार गर्नु चिकित्सकको कर्म वा धर्म हुँदाहुँदै पनि चिकित्सकले बिरामीको पूर्व सुसूचित हुने हकलाई पनि सम्बोधन गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै गएको छ ।

तथ्याङ्कको विश्लेषण

सरकारी अस्पताल तथा सरकारी स्वास्थ्य संस्थामा नियमित चेकजाँच वा आकस्मिक चेकजाँचका लागि आएका वा ल्याइएका बिरामीहरूको त्यहाँ उपचारपश्चात् घर फर्केको वा त्यहाँ उपचार हुन नसकी अन्यत्र “रिफर” गरिएका बिरामीहरू तथा तिनका कुरुवा वा आफन्तको अर्धनियन्त्रित अन्तर्वार्ता तथा उनीहरूको अवलोकनका आधारमा प्राप्त तथ्यांकको आधारमा अध्ययनका लागि तय गरिएको उद्देश्य अनुसार तथ्यांकहरूको विश्लेषण गरिएको छ । सोधिएका उत्तरदाताहरूमध्ये काठमाण्डौं बाहिर उपचारका लागि सदरमुकाम वा अन्य क्षेत्रमा आउने बिरामीहरूलाई थप उपचारको लागि सुविधा सम्पन्न अस्पतालमा पठाउने चलन जस्तै रहेको पाइयो । यसका लागि त्यहाँ उपकरणको अभाव वा दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको पाइयो । उदाहरणका लागि जुम्लामा उपचारका लागि सम्भव नभएर अन्यत्र पठाइएको पाइयो । अन्तर्वार्ता गरिएका व्यक्तिहरूको प्रकृति निम्न छ :

१ लैङ्गिक अनुपात

अध्ययनका क्रममा सोधिएका उत्तरदाताहरूमध्ये चालीस प्रतिशत महिला र साठी प्रतिशत पुरुष थिए । उनीहरू कसैको पनि लिंगकै आधारमा उपचारसम्बन्धी जानकारी वा सूचना पाउने कुरामा वञ्चित नभएको पाइयो । लिंगको आधारमा आफ्नो उपचारको जानकारी वा सूचना पाउने कुरामा विभेद नगरिनुलाई स्वास्थ्य हक उपभोगको क्रममा महत्त्वपूर्ण सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ ।

३५ पृ. १८४१ ।

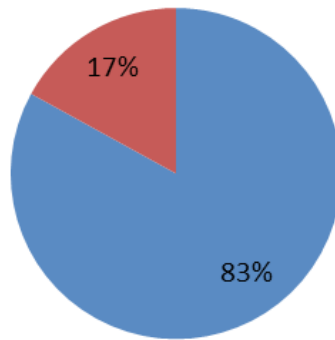
३६ पृ. १८४३ ।

२ उपचार गर्नु पूर्व स्वीकृति वा सहमति लिइएको सम्बन्धमा

उपचार पूर्व अर्थात उपचारको लागि चिकित्सकको बिरामी आएपछि अधिकांश बिरामीलाई चिकित्सकले सोको सम्बन्धमा आफूसँग सोधेका अर्थात स्वीकृति लिएको भन्ने प्रतिक्रिया दिए ।

Did the doctor seek your consent for treatment?

- Did the doctor seek your consent for treatment? Yes
- Did the doctor seek your consent for treatment? No

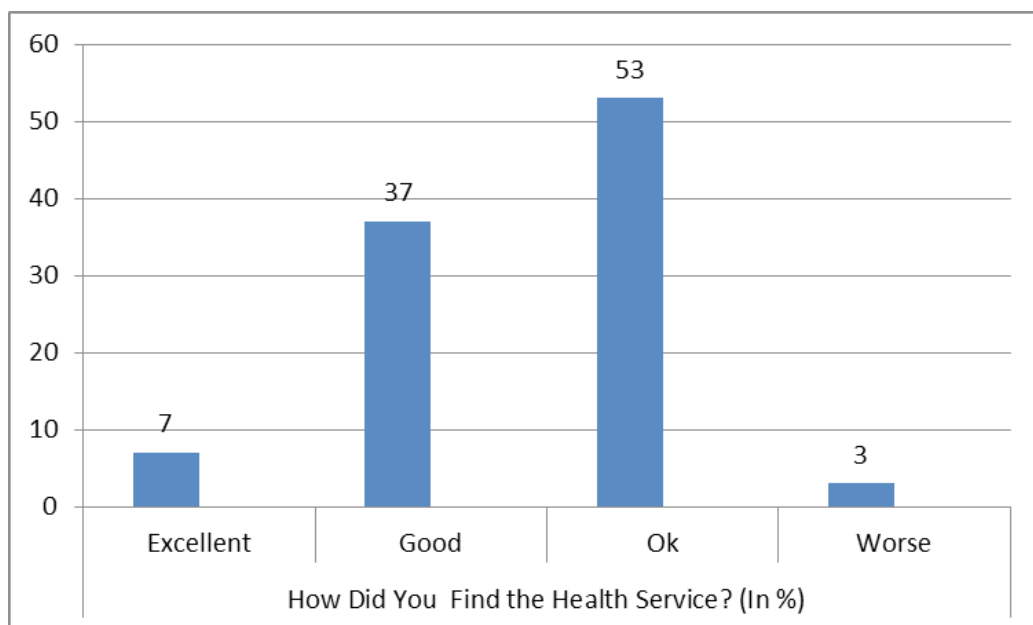
चिकित्सक र बिरामीको बीचको सम्बन्ध मापन गर्नलाई यो महत्वपूर्ण प्रश्न थियो । बिरामीको पूर्व सूचना बिना र सहमति बिना गरिने उपचारले नागरिकको स्वास्थ्य हकसम्बन्धी मौलिक हकको उल्लंघन गर्दछ भन्ने मान्यता छ । अध्ययनको क्रममा त्रिआसी प्रतिशत उत्तरदाताले चिकित्सकले सहमति लिएको भन्ने जानकारी दिएबाट यो मान्यता नेपालको स्वास्थ्य सेवामा संस्थागत समेत भैसकेको देखाउँछ । बिरामीको उपचार गर्नु चिकित्सकको कर्म वा धर्म हुँदाहुँदै पनि चिकित्सकले बिरामीको पूर्व सुसूचित हुने हकलाई पनि सम्बोधन गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यताको विकास हुँदै गएको छ ।

यो प्रतिक्रियाका लागि प्रश्न सोध्दा स्वीकृति लिए वा लिएनको जति सहज जवाफ पाइयो, अवलोकनको क्रममा यो नितान्त भिन्न थियो । सहभागितामुलक अवलोकनमा के पाइयो भने यो सोध्दा केवल औपचारिकता मात्र थियो । पहिलो त सरकारी अस्पतालमा यति विध्न बिरामीको चाप हुन्थ्यो कि चिकित्सकसँग कुरा गर्ने पर्याप्त समय नै हुँदैनथ्यो । दोस्रो कुरा गर्न वा जानकारी लिन पाए पनि त्यसको विकल्प सोच्ने उनीहरूसँग अवस्था नै हुँदैनथ्यो वा अन्यत्र गए पनि सो भन्दा राम्रो हुन्छ भन्ने विश्वास कमै थियो । तसर्थ कानूनतः बिरामीको स्वीकृति लिनु पर्ने अनिवार्य भयो र यो व्यवहारमा लागू भएको पनि पाइयो । तर यसले सेवा उपभोगमा गुणस्तरता वृद्धि भएको भने संकेत गरेन । तसर्थ उत्तरदाताहरूको अवलोकनको क्रममा के पाइयो भने यो व्यवस्था बढी औपचारिक रहेको भन्ने देखिएकाले वास्तविक रूपमा सूचना पाउने अवस्था अबै पूर्ण रूपमा भैसकेको अवस्था छैन । अधिकांशमा बिरामीको हकमा

चिकित्सकले आफूलाई जानकारी दिने गरेको पाइएता पनि त्यो जानकारी पछि कस्तो प्रकारको उपचार लिने, कोसँग लिने भन्ने विषयहरू आफ्नो बस (अवस्था वा काबु) भन्दा बाहिरको रहेको भन्ने जवाफ पाइयो ।

स्वास्थ्य सेवा प्राप्तिको सन्तुष्टि

सूचना दातालाई उनीहरूले प्राप्त गरेको स्तर उत्कृष्ट, राम्रो, ठीकै र खराव गरी चार वटा स्तरमा मापन गर्न भनिएको थियो । उपभोक्ताको रूपमा बिरामी वा तिनका संरक्षकको प्रतिक्रिया तलको ग्राफमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

उपचारको क्रममा आफूले स्वास्थ्य सेवलाई कस्तो रूपमा लिनु हुन्छ भनी सोधिएको प्रश्नमा सात प्रतिशतले मात्र स्वास्थ्य सेवा उत्कृष्ट रहेको प्रतिक्रिया दिए भने सैतिस प्रतिशतले उत्तम, त्रिपन्न प्रतिशतले त्यस्तो सेवा ठीकै रहेको प्रतिक्रिया दिए । अन्तिम तीन प्रतिशतले भने त्यस्तो सेवा एकदमै नराम्रो रहेको बताए । यसले के देखाउँछ भने केवल दश भागको एक भाग भन्दा कम सेवाग्राहीले मात्र स्वास्थ्य सेवा उत्कृष्ट रहेको अनुभव गरेको पाइयो ।

अध्ययनको क्रममा सोधिएका उत्तरदाताहरू सबैको एकै प्रकारको जवाफ रहेको पाइएन । उपचारमा सहजता नभएर केवल आर्थिक फाइदाको लागि हो भन्ने निजको ठम्याई थियो । एकजना सरकारी कर्मचारीको अनुभव अत्यन्तै कटु अनुभव रहेछ । मुलुककै सुविधा सम्पन्न सरकारी वाल अस्पतालमा भर्ना गरिएको आफ्ना छोरालाई सो अस्पतालसँगै रहेको महंगो निजी अस्पतालमा “रिफर” गरिएको र सोको उद्देश्य उपचारमा सहजता नभएर केवल आर्थिक फाइदाको लागि हो भन्ने निजको ठम्याई थियो ।

त्यसैगरी एक विश्व विद्यालयकी शिक्षिकाको अनुभव त्यो भन्दा पनि अझ खराब रहेको पाइयो । निजलाई गर्भाअवस्थामा केही असहज हुने गरेकोमा निजकि चिकित्सकले एकदमै विश्वासका साथ साथ यो गर्भवतीको बढी उमेरका कारणले हो भनी प्रत्येक पटक जवाफ दिएको र जर्वजस्ती गर्भपतन गर्न लगाइएको र सो कारण आफू मानसिक रूपमा विक्षिप्त जस्तो भएको अवस्थामा मृत बच्चा जन्मेको भनी कागजमा सही गर्न लगाएकोले सो व्यवहारबाट आफूलाई आघात पुगेको बताउनु भयो । यसले के पनि ईंगित गर्दछ, भने चिकित्सक र बिरामीबीच उपचार पूर्वको संवादमा सुधार ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । सो सम्बन्धमा चिकित्सकको भनाई चिकित्सक र बिरामीको अनुपात एकदमै धेरै भएर हो भन्ने जिकीर रहयो ।

यी मामला अध्ययनले के देखाउँछ भने कानूनी रूपमा व्यवस्था हुँदाैमा स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हकको उपभोग सन्तोषजनक हुन सक्दैन । त्यसमा जीवनको हक, मर्यादित जीवन जिउने हक, सूचनाको हक जस्ता हकहरूलाई समेत स्वास्थ्यसम्बन्धी हकसँग जोडेर हेर्नु पर्ने हुन्छ । अझ उपचारको सम्बन्धमा विस्तृत जानकारी पाउने त भन परको कुरा हो ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधान (२०७२) ले मौलिक हकको रूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकलाई मौलिक हक मौलिक हकको रूपमा मात्र स्वीकार गरेको छैन कि सो हकसँग सम्बन्धित आफ्नो उपचारको सम्बन्धमा जानकारी वा सूचना पाउनु समेत मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यस अर्थमा स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था नेपालमा विस्तृत रूपमा स्वीकार गरेको छ । तर, मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिनु मात्र हक उपभोगको लागि पर्याप्त हुँदैन । सोको कार्यन्वयनको लागि कार्यविधिगत कानून अस्पष्ट जरूर छ । नेपालमा विद्यमान सूचनासम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले बिरामी वा आफन्तले जानकारी पाउने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छैन ।

नेपालले स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको सम्बन्धमा एउटै विशिष्ट ऐनमा नभएर विभिन्न ऐनहरूमा व्यवस्था गरेको छ । सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण व्यवस्था भनेको मुलुकी ऐनको इलाज गर्नेको महल र उपभोक्ता ऐन, २०५४ मा उपभोक्ताले जानकारी पाउने र क्षति पुग्न गएमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने व्यवस्था हो । मुलुकी ऐन, २०२० को इलाजको महलमा उपचार वा इलाज गर्दा बिरामी वा निजका संरक्षकको अनिवार्य स्वीकृतिको व्यवस्थासम्बन्धमा भएको अपर्याप्तता उक्त ऐनलाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी आएको मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ मा भने सम्बोधन गरिएको छ । जसले उपचारको क्रममा जानकारी प्राप्त गर्ने मौलिक हकको कार्यन्वयनको लागि स्पष्ट कार्यविधि प्रदान गरेको छ । तर, सो लागू हुने मिति २०७५ भाद्र १ गतेसम्म चाहिँ के हुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था छैन ।

चिकित्सक र बिरामीबीचको सम्बन्धमा बिरामीको पूर्व सूचना बिना र सहमति बिना गरिने उपचारले नागरिकको स्वास्थ्य हकसम्बन्धी मौलिक हकको उल्लंघन गर्दछ, र यसबाट चिकित्सक र बिरामीको बीचमा बिरामीको उपचार गर्नु चिकित्सकको कर्म वा धर्म हुँदाहुँदै पनि चिकित्सकले बिरामीको पूर्व सुसूचित हुने हकलाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्दछ, भन्ने मान्यताको विकास हुँदै

गएको छ । अध्ययनको क्रममा त्रियासी प्रतिशत उत्तरदाताले चिकित्सकले सहमति लिएको भन्ने जानकारी दिएबाट यो मान्यता नेपालको स्वास्थ्य सेवामा संस्थागत समेत भैसकेको देखाउँछ । तर, उत्तरदाताहरूको अवलोकनको क्रममा के पाइयो भने यो व्यवस्था बढी औपचारिक रहेको भन्ने देखिएकाले वास्तविक रूपमा सूचना पाउने अवस्था अभै पूर्ण रूपमा भैसकेको अवस्था छैन । लिंगको आधारमा आफ्नो उपचारको जानकारी वा सूचना पाउने कुरामा पुरुष र महिलाबीचमा विभेद नगरिनुलाई स्वास्थ्य हक उपभोगको क्रममा महत्त्वपूर्ण सूचकको रूपमा लिन सकिन्छ । समग्रमा स्वास्थ्यसम्बन्धी मौलिक हकको व्यवस्था गरिनु, सो जानकारी प्राप्त गर्ने पनि मौलिक हकका रूपमा नै व्यवस्था गरिनु, लैङ्गिक आधारमा आफ्नो उपचारको जानकारी पाउने विषयमा विभेद नरहनु, उपचारका क्रममा चिकित्सकले अधिकांश बिरामी वा निजका संरक्षकको पूर्व स्वीकृति लिने अभ्यासले स्वास्थ्य हक उपभोग गर्ने क्रममा नेपालमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको छ र यसले उपचारको पुरातन मान्यता चिकित्सकले आफ्नो धर्मले बिरामी सहमति वा स्वीकृति बिना पनि उपचार गर्न सक्दछ भन्ने मान्यतामा परिवर्तन आएको छ ।

अध्ययनको क्रममा सभै प्रश्नावली भराउन सहयोग गर्नुहुने डा सुमित रौनियार, अधिवक्ता, मानज ज्याक्खा, कपिल रोका, उज्वल पौडेल, सुनिता न्यौपाने लगायत सबैप्रति आभारी छु ।

यातना, यातनाविरुद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व

- श्यामबाबु काफ्ले

सारसंक्षेप

सरकारले यातनाविरुद्धका प्रावधानहरूको घरेलु कार्यान्वयनको लागि निश्चित कार्ययोजना तयार गरी सर्वोच्च अदालतको फैसला, यातनाविरुद्धको समिति, यातनाविरुद्धको अधिकार विषयक विशेष समाधिकक्षक, मानव अधिकार समिति र मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट प्राप्त सुभावहरूको कार्यान्वयनमा उल्लेख्य ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ ।

विश्वसामु नेपालको मानव अधिकारको प्रतिबद्धताप्रति समय-समयमा प्रश्न उठ्ने गरेका छन् । त्यसको अन्त्य गरी नेपाललाई यातनारहित देश बनाउन सरकारको अग्रसरता अति महत्त्वपूर्ण छ । सरकारको वास्तविक अग्रसरताले नै नेपाल यातनारहित देश बन्नेछ । त्यसको लागि सरकारको गम्भीरतासहितको अग्रसरता, मानव अधिकार आयोगको संवेदनशीलता र नागरिक समाजको रचनात्मक सुभावसहितको गहनता आवश्यक छ ।

यातनाको परिचय

यातना संस्कृतबाट आएको तत्सम शब्द हो । प्राचीन फौजदारी न्याय प्रणालीमा दण्ड वा सजाय हो । सामान्य अर्थमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै पनि बाहनामा दिइने कठोर पीडा हो । शाब्दिक अर्थमा रोगव्याधबाट वा कूटपीटबाट हुने पीडा; सास्ती हो ।^१ कुनै दण्ड वा सजायको कारणले भएको संक्रमित गम्भीर पीडा हो । वैधानिक अर्थमा मानवता विरुद्धको अपराध हो ।^२ कानूनसंगत सजायमा अन्तर्निहित वा सोबाट निःसृत पीडा वा कष्टबाहेक अभियुक्तको हिरासत वा भौतिक नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिउपर कठोर शारीरिक वा मानसिक पीडा पुऱ्याउन जानाजान गरिएको कार्य हो ।^३ कुनै सार्वजनिक अधिकारीको

१ नेपाली बृहत् शब्दकोश, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं, २०५२, पृ. ११०८ ।

२ ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT 1998, Article 7.1(f); available at http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm.

३ Ibid 7.2(e) : "Torture" means the intentional infliction of severe pain or suffering, whether physical or mental, upon a person in the custody or under the control of the accused; except that torture shall not include pain or suffering arising

क्षमताको हैसियतले काम गर्ने कुनै व्यक्तिबाट वा निजको सहमति वा मौन सहमतिबाट कुनै व्यक्ति वा तेस्रो व्यक्तिबाट जानकारी वा साविती लिने वा तेस्रो व्यक्तिले गरेको भनी शंका गरिएको कार्यको लागि दण्ड दिने वा तेस्रो व्यक्तिलाई त्रास देखाउनेजस्ता उद्देश्यहरूको लागि सो व्यक्तिलाई जानी-जानी दिइएको शारीरिक वा मानसिक कठोर पीडा वा कष्ट दिने कार्य हो।^४ यातना सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा गरिएका यी प्रमुख परिभाषाहरू हुन्।

नेपाल कानूनमा अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरु कुनै किसिमले थुनामा रहेको व्यक्तिलाई दिएको शारीरिक वा मानसिक यातना र निजसँग गरिएको निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार समेत हो।^५ सर्वोच्च अदालतका अनुसार हिरासतको अवस्थामा, कानून कार्यान्वयन र जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्ने काम कर्तव्य भएको अधिकारीबाट आफैँले हिरासतमा लिएको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक पीडा दिने जुनसुकै कार्य हो, यातना, निर्मम र अमानवीय व्यवहार विरुद्धको अधिकार मौलिक हक एवं मानव अधिकार दुवै हो^६ भनी व्याख्या गरिएको छ। यसै आदेशमा यातना दिने कार्य मानव अधिकारको ठाडो उल्लंघन हो र यसको कुनै औचित्य नै हुन सक्दैन भनी व्याख्या गरिएको छ।

यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को खारेज गर्ने समेतको प्रस्ताव गरेको यातना तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार (नियन्त्रण) विधेयक, २०७१ को दफा २(६) ले सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले वा निजको सहमति वा उक्साहटमा अन्य कसैले थुनामा रहेका वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई पीडित वा अन्य कुनै व्यक्तिबाट कुनै विषयमा कुनै जानकारी लिने, कुनै कसूरमा साबित गराउने, पीडित वा कुनै व्यक्तिले गरेका, गरेको भनी शंका लागेको वा गर्ने तयारी गरिरहेको कुनै कार्यका लागि दण्ड दिने, कुनै व्यक्तिलाई कुनै कार्य गर्न वा नगर्न बाध्य पार्ने वा जोर जुलुम गर्ने वा डरत्रास वा धम्की दिने र प्रचलित कानूनबमोजिम दण्डनीय मानिने भेदभावमा आधारित कुनै कार्य गर्ने कुनै उद्देश्यले जानी-जानी कुनै कार्य गरी वा नगरी गम्भीर चोट, कष्ट वा पीडा हुने गरी दिएको शारीरिक वा मानसिक यातनालाई सम्झनु पर्दछ भनी उल्लेख गरेको छ।^७

माथि उल्लिखित शाब्दिक व्याख्याले यातनालाई पीडासँग जोडेको देखिन्छ। तर, वैधानिक रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय दस्तावेजमा गरिएको परिभाषा, नेपाल कानूनमा गरिएको परिभाषा र सर्वोच्च अदालतबाट गरिएको परिभाषाले सार्वजनिक अधिकारी वा कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी आफैँ वा उनीहरूको सहमतिमा उनीहरूको नियन्त्रणमा रहेको व्यक्तिमाथि हुने निर्मम एवं अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारलाई यातना भनेको छ। यस्तो कार्य अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायालयको रोम विधानबमोजिम मानवता विरुद्धको अपराध हुने देखिन्छ। यातना तथा अन्य निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायविरुद्धको महासन्धि १९८४ (यसपछि यातनाविरुद्धको महासन्धि भनिएको) मा गरिएको

only from, inherent in or incidental to, lawful sanctions.

४ Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984 Article (1); Available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CAT.aspx>.

५ यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ को दफा २(क)।

६ राजेन्द्र घिमिरे समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रपरिषदको कार्यालय समेत, सम्वत २०६२ सालको रिट नं. ३२१९ (परमादेश) मा मिति २०६४ पौष २ गते भएको आदेश, पृ. ११।

७ विधेयक संख्या ५, व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, संसदभवन, सिंहदरवार।

परिभाषाको सूक्ष्म विश्लेषणले विशेषतः जानीजानी शारीरिक वा मानसिक कठोर पीडा दिइएको, त्यसमा सार्वजनिक अधिकारीको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष संलग्नता भएको र त्यसको पछाडि खास उद्देश्य रहेको अवस्थामा दिइएको गम्भीर पीडा यातना हुने देखिन्छ। तर महासन्धि कार्यान्वयनमा आउनु पहिले सन् १९७५ मा जारी यातना तथा अन्य निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायबाट सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्रले यातना हुनलाई निर्मम, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार वा गम्भीर र स्वेच्छाचारीपूर्ण स्वरूप भएको हुनुपर्ने तर्फ ईंगित गरेको थियो।^{१५} यसै घोषणापत्रमा उल्लेख भएको व्यहोरालाई समर्थन गर्दै म्यानफ्रेड र एलिजावेथ नामक लेखकले यातना हुन निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार भएको हुनुपर्ने उल्लेख गरेका पाइन्छ।^{१६} तर यातनाविरुद्धको महासन्धिले यातना हुन गम्भीर पीडा हुनुपर्ने र त्यस्तो पीडा सार्वजनिक अधिकारी वा सुरक्षा अधिकारीबाट निश्चित उद्देश्य प्राप्तिको लागि दिएको हुनुपर्ने देखिन्छ।

निर्मम, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार

यातनाविरुद्धको महासन्धिले यातनाको परिभाषा गरेको भएपनि अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारको परिभाषा गरेको छैन। तर यातनासँगै व्यक्ति विरुद्ध हुने निर्मम, अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार अन्त्य गर्ने लक्ष्य राखेको महासन्धिको नामबाट नै स्पष्ट हुन्छ। महासन्धिको धारा १६ ले अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार निषेध गरिनु पर्ने बारेमा उल्लेख गरेको छ। महासन्धिले प्रत्येक राज्यपक्षले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्रको कुनै भागभित्र सार्वजनिक अधिकारी वा आधिकारीक हैसियतमा काम गर्ने व्यक्तिबाट हुने महासन्धिको धारा १ बमोजिमको यातना बाहेकका अन्य निर्मम, अपमानजनक र अमानवीय व्यवहार वा सजायहरूलाई सम्बोधन गर्न खोजेको छ। यसअर्थमा अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारलाई महासन्धिको धारा १ मा परिभाषित गरिए बाहेकका अन्य निर्मम व्यवहारको रूपमा लिन सकिन्छ। यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार हुन मनसायपूर्वक गम्भीर मानसिक वा शारीरिक कष्ट वा पीडा पुऱ्याउने कार्य भएको र त्यस्तो कार्य राज्य प्रशासनको सहमति वा मौन सहमतिबाट भएको हुनुपर्ने व्याख्या गरेको पाइन्छ।^{१७} नेपाल कानूनमा यस महासन्धिको आसयअनुरूप स्पष्ट परिभाषाको भइसकेको छैन। यद्यपि प्रस्तावित यातना तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार (नियन्त्रण) विधेयक, २०७१ को दफा २(च) ले यसलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ।^{१८} प्रस्तावित विधेयकमा सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले वा निजको सहमतिमा वा उक्साहटमा अन्य कसैले थुनामा रहेको वा अन्य कुनै व्यक्तिलाई यातना दिने कार्य बाहेक निजको मानवीय मर्यादा, इज्जत वा प्रतिष्ठा प्रतिकूल हुने गरी जानीजानी गरेको कुनै कार्य वा व्यवहारलाई निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार भनी परिभाषा प्रस्ताव गरेको छ।

^{१५} Declaration on the Protection of All Persons from Being Subjected to Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 1975, Article 1(2); available at: [http://www.ohchr.org/ EN/ Professional Interest/Pages/DeclarationTorture.aspx](http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/DeclarationTorture.aspx).

^{१६} Manfred Nowake & Elizabeth McArthur, *The United Nations Convention against Torture: A commentary*, Oxford University, press, 2008, page 558.

^{१७} United Nations Committee against Torture, General Comment No. 2, CAT/C/GC/2, 24 Jan 2008.

^{१८} विधेयक संख्या ५, व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, संसदभवन, सिंहदरबार, विधेयक संख्या ५।

अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारको बारेमा अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयहरूले पनि परिभाषित गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ। यातनाको तहमा नपुग्ने अन्य प्रकारका अभद्र व्यवहारबाट हुने कष्ट, खचाखच भीड, सरसफाइ र शौचालयको अभाव, अपार्याप्त खाना, पानी र स्वास्थ्य स्याहारको अभावबाट व्यक्तिको मर्यादामा पर्ने असर^{१२}, पटक-पटक नाङ्गै पारेर खानतलास गर्ने जस्ता अरु थुनासँग सम्बन्धित व्यवहार थुनुवालाई कसैसँग भेट्न नदिई एकान्तवासमा राख्ने कार्य,^{१३} लामो समय एकान्तवास थुनामा राखिने जस्ता कार्यहरूलाई^{१४} अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार भनी परिभाषित गरिएको छ। जुन कार्य चरम भएमा यातना हुने भनी व्याख्या भएको छ। अपमानजनक तथा अमानवीय व्यवहारको सम्बन्धमा उजुरीहरूको निर्णय गर्ने सन्दर्भमा अन्य परिभाषाहरू पनि गरिएको पाइन्छ। पूर्व युगोस्लाभियाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले बाबु र छोरालाई एक अर्कालाई पिट्न बाध्य पार्ने, तथा कैदीहरूलाई अरु बन्दीको सामुनै यौन सम्पर्क गर्न बाध्य पार्ने कार्य,^{१५} र गाइवस्तु चराउने लठ्ठीले कैदीहरूलाई घोच्नु तथा डरका कारण उनीहरूलाई दयाको भीखका लागि गिडगिडाउन लगाउनु मानव मर्यादाको अपमान हो भनी व्याख्या भएको पाइन्छ।^{१६} अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहारमा यातनाको तहसम्म नपुग्ने मानसिक वा शारीरिक पीडा, कष्ट, हीनताबोध, डर वा मानमर्दन गर्ने कार्य पर्दछन् भनी उल्लेख भएको छ।^{१७} माथि उल्लिखित व्याख्याहरूको आधारमा व्यक्ति र निजको मर्यादाको वेवास्ता गरी निजमाथि गरिने अमानवीय र अमर्यादित व्यवहारहरू अपमानजनक तथा अमानवीय व्यवहार हुन सक्ने देखिन्छ। यस्तो अवस्था सार्वजनिक अधिकारी वा आधिकारिक हैसियतमा काम गर्ने व्यक्तिबाट कुनै पनि व्यक्तिमाथि गरिएको कार्यबाट त्यस्तो व्यक्तिलाई पीडा हुने, तर चरम पीडाको अवस्था भन्दा केही कमी हुने अवस्थालाई बुझ्नु पर्ने देखिन्छ। प्रस्तावित परिभाषाले पनि यसै विषयलाई समर्थन गर्दै मानवीय मर्यादा, इज्जत वा प्रतिष्ठा प्रतिकूल हुने गरी जानीजानी गरिएको व्यवहारलाई निर्मम, अमानवीय एवं अपमानजनक व्यवहार भनी सम्बोधन गर्न खोजेको देखिन्छ।

यातना समर्थित अवधारणा

यातना दिने कार्यको शुरूवात कहाँ र कहिले भयो भनी उल्लेख गर्न सकिने अवस्था छैन। यसको शुरूवात सम्भवतः आरोपी वा अपराधीलाई सजाय दिने नाममा भएको मान्न सकिन्छ। तत्कालीन

१२ Prosecutor Vs. MIROSLAV KVO^KA, ICTY Trial Chamber case no. IT-98/30, 2Nov. 2001; available at: <http://www.icty.org/x/cases/kvocka/tjug/en/kvo-tj011002e.pdf>.

१३ VAN DER VAN Vs. The Netherland, Council of Europe, European Court of Human Rights APP no. 50901/99, Judgement 4 Feb. 2003; available at: http://ec.europa.eu/justice/newsroom/criminal/opinion/files/110510/aire_centre_advice_on_individual_right.

१४ El-Megreisi v. Libyan Arab Jamahiriya, HR Committee, Communication No. 440/1990, U.N Doc. CCPR/C/50/D/440/1990 (1994). Available at: <http://hrlibrary.umn.edu/undocs/html/vws440.htm>.

१५ PROSECUTOR Vs. DRAGOLJUB KUNARAC RADOMIR KOVAC AND ZORAN VUKOVIC, ICTY Trial Chamber, (2001) para772, Prosecutor Vs. Aleksovski, ICTY Trial Chamber, case no. IT-95-14/1-T, 25 June 1999, para229; available at: <https://casebook.icrc.org/case-study/icty-prosecutor-v-kunarac-kovac-and-vukovic>.

१६ The Prosecutor v. Delalic et al. ("Celebici") Case, ICTY Trial Chamber (1998); available at: <http://opil.ouplaw.com/view/10.1093/law/icl/95icty98.case.1/law-icl-95icty98>.

१७ Columbia Center for New Media Teaching and Learning, available at: http://ccnmtl.columbia.edu/projects/mmt/udhr/article_5/meaning.html.

समयमा कानूनको रूपमा रहेका धर्मग्रन्थहरूमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार दण्डसजायको रूपमा यातनाको प्रयोग भएको पाइन्छ। हिन्दू सम्प्रदायले विश्वास गर्ने त्रेतायुगको अन्त्यतिर दण्डसजायको रूपमा यातनाको चरम अवस्था रहेको बुझ्न सकिन्छ। सो समयमा लेखिएको भनी विश्वास गरिएका कौटिल्यको अर्थशास्त्र, मनुस्मृति लगायतका ग्रन्थहरूले दण्ड सजाय सम्बन्धी ६ दण्ड, ७ कासा, २ उपरबिन्द, उदक तालिका, वृश्चिकबन्द, हस्तसूची, यवाम्बुपान, स्नेहपित, कन्धराधव, कुम्भिकम्पाक जस्ता नीतिहरू प्रयोग गरेका थिए। तीमध्ये ६ दण्डमा ६ पटक लौराले पिट्ने, ७ कासामा सात पटक कोरा लगाउने, २ उपरबिन्दमा दुवै हात ठड्याई पछ्याडि फर्काएर बाँधी टाउको छिराउने, उदक तालिकामा नाकभित्र नुन, खुर्सानीसहितको पानी हालिदिने, वृश्चिकबन्धमा दायाँबायाँ हातगोडा अथवा बायाँ हात दायाँ गोडा पछ्याडि फर्काएर बाँध्ने, हस्तसूचीमा नडमा सियोले रोप्ने, यावाम्बुपानमा जौ को खोले पेटभरि खुवाई दिशा पिसाब गर्न नदिई राख्ने, स्नेहपितमा पेटभरी घिउको भोल खुवाई घाम वा आगोमा सेकाउने, कन्धराधवमा कुर्कुच्चासँग जोडिएको नसा काटी बेकम्मा पारिदिने, कुम्भिकपाकमा ठुलो भाँडामा उम्लिएको तेलमा भुटेर मार्ने सम्मका सजाय दिइन्थ्यो भनी उल्लेख भएको पाइन्छ।^{१८} इस्लाम ग्रन्थ कुरआनमा पनि सजायका यस्ता रूपहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। कुरआनले पनि यातनालाई दण्डसजायको रूपमा प्रयोग गरेको छ। कुरआन मजीदको सुरह ४ अन्-निसामा अल्लाह र उनका रसूलको अवज्ञा गर्नेलाई अल्लाहले नरकमा होमिदिने र उसको लागि अपमानजनक यातना हुने उल्लेख भएको छ।^{१९} मजीदको अध्ययन गर्दा काफिरहरूलाई कठोर यातनाको शुभ सूचना देऊ^{२०} अल्लाहले आफ्ना रसूल तथा आस्थावानहरूका लागि निश्चिन्तता र यस्ता सैनिकहरू पठाइ काफिरहरूलाई यातना दिएको^{२१} कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। यस बाहेक पनि यस ग्रन्थमा सजायको रूपमा यातनालाई लिईएका थुप्रै दृष्टान्तहरू पाउन सकिन्छ। यस्तै इशाइ धर्मको प्रमुख ग्रन्थ बाइबलले पनि यातनालाई दण्ड सजायको रूपमा मान्यता दिएको अवस्था छ। बाइबलको अध्ययनबाट ऋण नतिर्ने ऋणिलाई यातना दिन सुम्पिएको,^{२२} हे येशू, तपाईंको म सँग के सरोकार ? म परमेश्वरलाई सपथ खाएर तपाईंलाई बिनित गर्दछु, मलाई यातना नदिनुस्^{२३} भनी यशूसँग प्रार्थना गरिएका तथ्यबाट यस विषयको नजिक पुग्न सकिन्छ। यसै ग्रन्थमा अर्को एक प्रसंगमा भूत लागेको भनिएको व्यक्तिले यशूसँग मलाई यातना नदिनुहोस् भनी गरेको बिनित^{२४} समेतका विषयहरूले इशाई धर्मका न्यायाधीशको भूमिकामा समेत यशू नै भएका र त्यहाँ पनि यातनालाई दण्ड सजायको रूपमा प्रयोग गरिएको थियो भनी उल्लेख गर्न सकिन्छ। यसरी हिन्दू, इस्लाम र इसाई ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका तथ्यहरूबाट के निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ, भने यातनाको उत्पत्ति दण्डको रूपमा भएको र त्यसलाई हिन्दू, इस्लाम र इसाई ग्रन्थहरूले

१८ श्यामबाबु काफ्ले, यातनाविरुद्धको महासन्धि र नेपालमा यसको कार्यान्वयन; शोधपत्र, राजनीतिशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय २०६१, पृ.१३।

१९ कुरआन मजीदको अर्थको नेपाली अनुवाद, अनुवादक/प्रकाशक, इश्लामी संघ नेपाल, पाँचौ संस्करण (वि.सं. २०७२/१४३६ हि.) पृ. १५९।

२० उही, पृ.३७४।

२१ उही, पृ.३८०।

२२ Holy Bible New International Version, Page 1349; <http://www.turnbacktoGod.com/wp-content/uploads/2011/02/NIV-Bible-PDF.pdf>.

२३ Ibid, p.1380.

२४ Ibid, p.1427.

मान्यता दिएका थिए । पछि जुन जुन देशमा जुन धर्मको प्रभाव रथ्यो ती सम्बन्धित देशहरूले आफ्नो आस्था रहेको धर्म अनुसार कानून निर्माण गरे र त्यस्ता कानूनमा यातनालाई दण्ड सजायको रूपमा मान्यता दिए । जसको प्रभाव आजसम्म पनि कायम छ । यातना र दण्ड सजायबीचको अन्तरको बारेमा अवधारणागत स्पष्टता हुन नसक्दा आजको विश्वमा पनि यातना अन्त्य हुन सकेको छैन ।

माथि उल्लिखित तथ्यहरूले यातनालाई दण्डको सिद्धान्तको रूपमा प्रयोग गरेको मान्न सकिन्छ । प्राचीन समकालीन समाजको दृष्टिकोणको आधारमा यातनाले जसरी मान्यता पाएको थियो, वर्तमान कालमा त्यसको ठीक विपरीत अवस्था छ । वर्तमान समयमा यातनालाई दण्डको सिद्धान्तको आधारमा हैन मानवताविरुद्धको अपराधको सिद्धान्तमा रहेर हेरिन्छ । तर प्राचीन समयमा कुनै पनि आरोपी वा अपराधीलाई दण्ड दिने सन्दर्भमा अपनाइएको प्रक्रियाको कारण यातना दण्ड सजायको रूपमा विकसित भएको मान्न सकिन्छ । यसको प्रयोग दण्डका सिद्धान्तको आधारमा भएको मान्न सकिन्छ । दण्डका प्रतिकारात्मक र हतोत्साहसम्बन्धी सिद्धान्तको आधारमा यातनाजन्य कार्यले प्रश्रय पाएको सहज अनुमान गर्न सकिन्छ । प्रतिकारात्मक सिद्धान्तमा दण्डको लागि दण्ड दिने अर्थात कसैले कुनै व्यक्तिको हात काटिदिएको छ भने त्यसको बदलामा हातै काटिदिने कार्य हुन्थ्यो । जसले यातनाजन्य कार्यलाई प्रश्रय दिन्छ । त्यस्तै हतोत्साहसम्बन्धी सिद्धान्त भनेको एक व्यक्तिलाई कडा दण्ड दिएर अर्को व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्य गर्नबाट रोक्नु वा जुन व्यक्तिले कसूर गरेको छ, उसैलाई कडा सजाय दिएर फेरी त्यस्तो कार्य नगरोस् भनी उसलाई हतोत्साही बनाउने प्रक्रिया हो । यस सिद्धान्तमा कडा सजायको डरले पुनः अपराध नहोस भन्ने मान्यता रहेको हुन्छ । जसको लागि यातनाजन्य कार्य हुने भएकोले यस सिद्धान्तको आधारमा पनि यातनाले प्रश्रय पाएको हुनसक्ने देखिन्छ । अर्थात समाजमा हुने आपराधिक घटनाहरूलाई रोक्ने सन्दर्भमा यातना समर्थित अवधारणाको विकास भएको हुनसक्ने देखिन्छ ।

यातनाविरुद्धको अवधारणा

माथिको परिच्छेदमा उल्लेख भएबमोजिमको यातनाजन्य प्रक्रियाबाट मात्र अपराधको नियन्त्रण हुन नसकेपछि यसको विकल्प खोज्न थालियो । विकल्पको रूपमा दण्डात्मक प्रक्रियाबाट मात्र होइन सुधारात्मक प्रक्रियाबाट पनि अपराधको नियन्त्रण गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणाको विकास भयो । जसबाट यातनाविरुद्धको अवधारणाको विकास शुरू भएको मान्न सकिन्छ । अपराध व्यक्ति जन्मँदा ऊ सँगै आउने नभई समाजबाट जन्मने निष्कर्षका साथ यो अवधारणा अगाडि आएको हो । दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्ति पछि विश्वव्यापी रूपमा जारी संयुक्त राष्ट्रसंघको बडापत्र, १९४५ ले मानव मर्यादाको विषयलाई उच्च प्राथमिकता दिएको थियो । सन् १९४८ मा जारी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा ५ ले यातनाविरुद्धको व्यवस्था गरेको छ । जसको आधारमा विश्वव्यापी रूपमा यातना विरुद्धका व्यवस्थाहरू जोडदार रूपमा स्थापित हुँदै गएका छन् । राष्ट्रियस्तरमा वेलायतमा यातनाविरुद्धको प्रत्यक्ष व्यवस्था भएको फौजदारी न्याय ऐन, १९८८, अमेरिकामा यातना पीडित संरक्षण ऐन, १९९१, फिलिपिन्सको संविधान, १९८७, न्युजिल्याण्डमा यातना अपराध ऐन, १९८९, क्यानडामा क्यानडियन बडापत्र, १९८२ र नेपालमा यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन १९९६ (२०५३) जारी भएको अवस्था छ । यी केही उदाहरणहरूले

यातनाविरुद्धको अवधारणाको विकासको प्रभाव घरेलु कानूनहरूमा पनि पर्दै गएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

यातनाविरुद्धको मापदण्डहरू

यातनाविरुद्धको कार्यलाई संयुक्त राष्ट्रसंघीय संयन्त्रहरूले निषेध गरेका छन् । यातनालाई निषेधको शंखघोष गर्ने पहिलो संयुक्त राष्ट्रसंघीय दस्तावेज मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ हो ।^{२५} घोषणापत्रको व्यवस्थालाई बाध्यात्मक कानूनी व्यवस्थाको रूपमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक अनुबन्ध, १९६६ ले सम्बोधन गरेको छ ।^{२६} त्यसपछि विशिष्टीकृत महासन्धिको रूपमा यातनाविरुद्धको महासन्धि, १९८४ ले यस अधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनको विषयमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ । संक्षिप्त रूपमा प्रमुख नौ महासन्धिहरूमध्ये बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९^{२७}, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६^{२८} र सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी महासन्धि, १९९०^{२९} ले पनि यस विषयलाई सम्बोधन गरेका छन् । यसबाहेक अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनबाट परिचित जेनेभा महासन्धिहरू १९४९^{३०} ले पनि यातना तथा अपमानजनक व्यवहारलाई निषेध गरेका छन् ।^{३१}

संयुक्त राष्ट्रसंघको कुटनैतिक सम्मेलनबाट ग्रहण गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८ ले पनि यातनाविरुद्धका व्यवस्थाहरूलाई उच्च प्राथमिकताका साथ प्रस्तुत गरेको छ ।^{३२} तर नेपालले यस महासन्धिको अनुमोदन गरेको छैन ।^{३३} क्षेत्रीय रूपमा अफ्रिकामा मानव अधिकार तथा जनअधिकारसम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र, १९८१, अमेरिकामा मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि १९६९, युरोपमा मानव अधिकार सम्बन्धी युरोपेली महासन्धि, १९५०, यातना र अमानवीय तथा अपमानजनक व्यवहार रोक्ने र सजाय गर्ने युरोपेली महासन्धि, १९८७ जारी भई तत्तत् क्षेत्रमा

२५ Universal Declaration of Human Rights, 1948, Article, 5, available at: http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/eng.pdf.

२६ International Covenant on Civil and Political Rights 1966, Article 7, available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CCPR.aspx>.

२७ Convention on the Rights of the Child 1989, Article 37(a); available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>.

२८ Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006, Article 15; available at: <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.

२९ Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 2006, Article 10; Available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CMW.aspx>

३० युद्ध मैदानमा घाइते तथा विरामी भएका सैनिकहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी महासन्धि, १९४९, समुद्रमा घाइते, विरामी र संकटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी महासन्धि, १९४९, युद्धबन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धी महासन्धि, १९४९ र युद्धको समयमा गैर सैनिक व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी महासन्धि, १९४९ ।

३१ जेनेभा महासन्धिहरू, १९४९ का साभ्ना धारा ३(१) का खण्ड (क) र (ग) ।

३२ ROME STATUTE OF THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT, 1998, Article 7(1)(f), 7(2)(5); 89(2)(a)(2); available at: http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm.

३३ यस महासन्धिको अनुमोदनको लागि राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले मिति २०६५।४।२२ गते निर्णय गरी अध्ययन प्रतिवेदन समेत संलग्न गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिश गरेको थियो भने पुनःस्थापित प्रतिनीधि सभाले २०६५।४।३ गते यो विधान अनुमोदन गर्न संकल्प प्रस्ताव पारीत गरी नेपाल सरकारलाई निर्देशन दिएको थियो ।

कार्यान्वयनमा रहेका छन्। एशियाली क्षेत्रमा भने यस किसिमका क्षेत्रीय महासन्धिहरूको विकास भई नसकेको सन्दर्भमा ती महासन्धिहरू नेपालको हकमा लागू हुन सक्दैनन्।

उल्लिखित सन्दर्भका कानूनी व्यवस्थाको अतिरिक्त नरम कानूनको रूपमा परिचित संयुक्त राष्ट्रसंघीय संयन्त्रमा यातनाविरुद्ध नेल्सन मण्डेला नियमले परिचित बन्दीप्रति गरिनुपर्ने व्यवहारको न्युनतम मापदण्ड सम्बन्धी नियमावली, २०१५^{३४}, बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका आधारभूत सिद्धान्त १९९०^{३५}, जुनसुकै स्वरूपको थुनछेक वा कैद सजाय अन्तर्गतका सबै व्यक्तिको संरक्षणसम्बन्धी सिद्धान्त, १९८८^{३६}, बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्युनतम मापदण्डको नियमावली, १९५५^{३७}, यातना विरुद्धको राष्ट्रसंघिय घोषणापत्र, १९७५, कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीका लागि आचार संहिता, १९७९, यातना तथा अन्य निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्डका विरुद्ध बन्दी र थुनुवाहरूको सुरक्षामा स्वास्थ्य कर्मचारी खासगरी औषधि चिकित्सकहरूको भूमिका सम्बन्धी चिकित्सकीय आचारका सिद्धान्त, १९८२, बन्दीप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारका आधारभूत सिद्धान्त, १९९०, कानून व्यवसायीको भूमिकासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त, १९९०, विश्व मानव अधिकार सम्मेलन, १९९३ को घोषणापत्र, यातना तथा क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २००२ लगायतका दस्तावेजहरू पनि रहेका छन्। यस्ता नरम कानून तथा पक्ष राष्ट्र नभएका कानूनमा भएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनमा संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्य राष्ट्रको हैसियतले नैतिक दायित्व रहन्छ। तर, यस लेखमा नेपाल पक्ष भएका महासन्धिहरू र तिनीहरूमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयनको विषयलाई मात्र उल्लेख गरिएको छ।

यातनाविरुद्धको मापदण्डमा समाविष्ट गरिएका व्यवस्थाहरू

यातना, निर्मम तथा अमानवीय एवं अपमानजनक व्यवहार विरुद्धका व्यवस्थाहरूको बारेमा यातनाविरुद्धको महासन्धिमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ। नागरीक तथा राजनीतिक अधिकारविषयक अनुबन्ध, बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, र सबै आप्रवासी कामदारहरू र तिनीहरूको परिवारका सदस्यहरूको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी महासन्धिहरूमा संक्षिप्त व्यवस्था भएका छन्। यी महासन्धिहरूले विशेषतः कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध हुने यातना र निर्मम, अमानवीय एवं अपमानजनक व्यवहारलाई निषेध गरेको अवस्था छ।

यातनाविरुद्धको विशिष्ट महासन्धिको रूपमा रहेको यातनाविरुद्धको महासन्धिले भने यातनालाई पूर्णतः निषेध गर्दै राज्यलाई मुख्य रूपमा तल उल्लेख गरिएबमोजिका दायित्वहरू पूरा गर्ने कर्तव्य तोकेको छ।

३४ United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), Rule 1, 8(d), 32(1)(d), 34, 43, 57(3), 71(2), 76(1)(b), available at: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/GA-RESOLUTION/E_ebook.pdf.

३५ Basic Principles for the Treatment of Prisoners 1990, available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/BasicPrinciplesTreatmentOfPrisoners.aspx>.

३६ Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment, 1988, principle 6.3; available at: http://www.un.org/documents/ga/res/43/a_43r173.htm.

३७ Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, available at: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/UN_Standard_Minimum_Rules_for_the_Treatment_of_Prisoners.pdf.

- यातनाको परिभाषा गर्दै यातनालाई फौजदारी अपराध घोषणा गर्ने,
- यातना तथा निर्मम, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहारविरुद्ध कानूनी, प्रशासनिक र अन्य उपाय अपनाउनु पर्ने,
- लडाईं, संकटकाल वा राजनीतिक अस्थिरतामा पनि यातना अमान्य हुने कानूनी सुनिश्चितता,
- यातनाविरुद्धको अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार,
- यातनाविरुद्धको अपराधलाई सुपुर्दगि गर्ने सम्बन्धी कानूनमा स्पष्ट उल्लेख हुनु पर्ने र आफुसँग भएका प्रमाण सम्बन्धित देशलाई उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुपर्ने,
- निजामति वा जङ्गी वा कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी, चिकित्साकर्मी, सार्वजनिक अधिकारी तथा अन्य व्यक्तिलाई दिइने तालिममा यातनाविरुद्धको यवस्थाको बारेमा पाठ्यक्रम तयार गरी सोही बमोजिम तालिम दिनुपर्ने,
- अनुसन्धान, तहकीकातको सन्दर्भमा गरिने सोधपुछको नियम, निर्देशन, विधि, व्यवहार र प्रबन्धको व्यवस्थित रूपमा पुनरावलोकन गरिनु पर्ने,
- यातनाविरुद्धको घटनाको उपचारको लागि छिटो छरितो तथा निष्पक्ष अनुसन्धान एवम् पीडित, उजुरवाला, वा साक्षीको संरक्षणको सुनिश्चितता,
- यातना पीडितको पुनर्स्थापना, उचित र पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउने कानूनी सुनिश्चितता,
- यातना दिई गराइएको बयानको कानूनी मान्यता नहुने कानूनी सुनिश्चितता
- यातनाको परिभाषाले नसमेटिएका अन्य निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार निषेधसम्बन्धी व्यवस्था गरिनु पर्ने र
- महासन्धिको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा भएका प्रगतिहरूको बारेमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिमा आवधिक प्रतिवेदन पेश गर्ने आदि ।

यातनाविरुद्धको अधिकार प्रचलनको अवस्था

यातनाविरुद्धको अधिकार प्रचलनको सन्दर्भमा नेपालमा सो सम्बन्धी ऐन जारी भएको छ । महासन्धि अनुकूलको नयाँ ऐन जारी गर्ने पहल भइरहेको छ । हालसालै मात्र मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ बाट यातनालाई दण्डनीय बनाई सवैधानिक व्यवस्थाको सम्बोधनको प्रयास भएको छ । न्यायालय र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी दर्ता हुने र क्षतिपूर्ति भराउने केही कार्यहरू भएका छन् । केही सुरक्षाकर्मीहरूलाई कारवाही पनि भएको छ । आवधिक प्रतिवेदन बुझाउने प्रयास भएको छ । यातना विरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिका १० जना विज्ञहरू मध्ये एक जना नेपालबाट निर्वाचित हुनु भएको छ । सुरक्षाकर्मीको पाठ्यक्रममा मानव अधिकारको विषयले स्थान प्राप्त गर्न थालेको छ ।

उल्लिखित सकारात्मक पहलहरूका बाबजुद नियमित रूपमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय यातनाविरुद्धको समितिमा बुझाउनु पर्ने प्रतिवेदन समयमा नै बुझाउन सकेको छैन । हालसम्म ७ पटक गरिसक्नु पर्ने प्रतिवेदन

केवल दुइ पटकमात्र पेश भएको छ।^{३८} महासन्धिको धारा १ र यातनाविरुद्धको समितिको सिफारिश पछि महासन्धि अनुकूल यातनाको परिभाषाले कानूनीरूप ग्रहण गरेको छैन। महासन्धिको अनुमोदन पछि पनि प्रहरी ऐन, २०१२ र सैनिक ऐन, २०६३ ले यातनालाई प्रश्रय दिने व्यवस्थाहरू कायमै छन्। प्रहरी ऐन र नियमावलीमा^{३९} शारीरिक थकाइ हुने (फटिक) सजायको व्यवस्था कायमै राखेको छ। सैनिक ऐन^{४०} मा रणभूमि सजाय दिने भन्ने व्यवस्था कायमै छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ देखि वर्तमान नेपालको संविधानले समेत यातनालाई दण्डनीय भनी उल्लेख गर्दै आएका पनि त्यस अनुरूपमा विशेष कानून बन्न सकिरहेको छैन। यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन कार्यान्वयनमा छ तर उक्त ऐन महासन्धिको भावना अनुकूल छैन। अनुसन्धाका क्रममा यातना दिने कार्यमा कमी त आएको छ तर यातना, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार अझै रोकिएको छैन। पीडितहरूले समयमा नै सहज रूपमा क्षतिपूर्ति पाउन सकेका छैनन्। त्यसमा पनि सशस्त्र द्वन्दको क्रममा यातना पाएका पीडितहरू राहत पाउने समूहमा प्राथमिकतामा पर्न सकेनन्।^{४१} संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको कार्य यस सन्दर्भमा प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन।

यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिले यातनाको परिभाषालाई यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ बमोजिम संशोधन गर्न र यातनादिने कार्यमा संलग्न हुने, यातनाको उद्योग गर्ने र यातना दिने कार्यमा सहयोग गरिने कार्यलाई फौजदारी अपराध घोषणा गरी दण्डनीय बनाउन सिफारिश गरेको थियो। तर उक्त सिफारिश कानूनतः लागू हुन सकेको छैन। यातनाविरुद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका सिफारिशहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्। विशेषगरी मानव अधिकार उल्लंघनका घटनामा सुरक्षा निकायहरूबाट अनिवार्य रूपमा अदालतको आदेश पालना हुने कार्यले पूर्णता पाउन सकेन। थुनामा रहेका व्यक्तिहरूको बारेमा कतिपय अवस्थामा आफन्तहरूले जानकारी पाउने, आफूले रोजेको कानून व्यवसायी र चिकित्सक सँगको व्यवहारिक पहुँचको पूर्ण सुनिश्चितता हुन सकेको छैन। यातनाविरुद्धको शिक्षा र तालिम सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा पनि थप प्रभावकारीताको खाँचो छ।

यातनाका आरोपीलाई अनुसन्धानको क्रममा निलम्बनमा राख्ने कार्य शुरुवात हुन सकेका छैन। यातनाविरुद्धको उजुरीमा अनुसन्धान अदालत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भइरहेको भएपनि महासन्धि र समितिको सिफारिश बमोजिम छुट्टै स्वतन्त्र निकायको घोषणा गरिएको छैन। साक्षी र पीडितको सुरक्षाको लागि पनि आधारभूत कार्य हुन बाँकी छ। थुना केन्द्रहरूको सुधारको लागि केही कार्यहरू भएपनि त्यसको परिणाम प्राप्त हुन सकेन। नेपालले यातनाविरुद्धको स्वेच्छिक आलेख र अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधानको पक्ष बन्न अस्वीकार गरेको छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ७ मा भएको शारीरिक सजायविरुद्ध सर्वोच्च अदालतबाट भएको आदेश कार्यान्वयन

३८ महासन्धिको पक्ष राष्ट्र बन्सकेपछि १२ जुन १९९२ मा पेश गरिनु पर्ने प्रारम्भिक प्रतिवेदन नेपालले यातनाविरुद्धको संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिमा ६ अक्टोबर १९९३ मा मात्र पेश गरेको थियो भने त्यसपछि प्रत्येक ४ वर्षमा पेश गरिनु पर्ने आवधिक प्रतिवेदन, सन् १९९६ मा बुझाउनु पर्नेमा सन् ५ मे २००४ मा मात्र पेश गरेको थियो। त्यसपछिको प्रतिवेदन सन् २००८ मा पेश गर्नुपर्नेमा यो लेख तयार हुँदासम्म बुझाउन सकेको छैन।

३९ प्रहरी ऐन २०१२ को दफा ९ (४) (ख) र प्रहरी नियमावली, २०४९ को नियम ८४ (छ)।

४० सैनिक ऐन, २०६३ को दफा १०४ र १०५ को उपदफा (१) खण्ड (क) (११)।

४१ सशस्त्र द्वन्दपीडितलाई सरकारले राहत उपलब्ध गराउँदा हत्या तथा बलपूर्वक वेपत्तालगायतका घटनाहरूलाई प्राथमिकता दिएको छ।

भएको छैन।^{४२} समितिका प्रतिवेदनहरू स्थानीय भाषामा अनुवाद गरी प्रचार-प्रसार भएका छैनन्। समितिको सिफारिश बमोजिम राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका सिफारिशहरूको कार्यान्वयनमा समेत प्रगति हुन सकेन। पक्राऊ गर्दा र थुनाबाट रिहाइ गर्दा सबै बन्दीहरूको उचित स्वास्थ्य परिक्षण गरिनु पर्ने सिफारिशलाई औपचारिकता दिने कार्य भएपनि त्यसमा प्रभावकारीता आउन नसकेको आयोगबाट भएका अनुगमनहरूबाट देखिएका छन्। थुना केन्द्रहरूको सुधारमा राज्यको सक्रियता प्रभावकारी हुन सकेको छैन। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक प्रतिज्ञापत्रको स्वेच्छिक आलेख, १९६६ बमोजिम मानव अधिकार समितिमा परेका व्यक्तिगत उजुरीहरूमा मानव अधिकार समितिले दिएका निर्णयबमोजिम पीडितले पूर्ण न्याय प्राप्त गर्न नसकेको अवस्था छ। समितिको निर्णय बमोजिम पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने सम्बन्धमा केही पहल भएतापनि दोषीलाई कारवाही गर्नेतर्फ कुनै कानूनी प्रगति हुन सकेको छैन।

मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (UPR) सम्बन्धी प्रतिवेदनले सिफारिश गरेका दण्डसंहिता तथा दण्डप्रक्रिया संहितामा गरिने सुधारको खाकामा यातनाविरुद्धको महासन्धिमा रहेका प्रावधानहरूको व्यवस्था भएको देखिन्छ। तर, यातना र दण्डहीनताको अन्त्य गर्न कानूनी तथा प्रशासनिक कदम चाल्ने कार्य हुन सकेको छैन। सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा यातनाविरुद्धको राष्ट्रसंघीय विशेष समाधिकक्षक म्यान्फ्रेड नवाकलाई^{४३} नेपाल सरकारले निमन्त्रणा गरेको थियो। विशेष समाधिकक्षकले नेपालको स्थलगत भ्रमण गरी यातनाविरुद्धको अवस्था सन्तोषजनक नरहेको भन्दै १८ बुँदे सुझाव प्रस्तुत गरेका थिए। उनले दण्डहीनताको प्रवृत्तिको अन्त्य, यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ बमोजिम यातनाको परिभाषा, लामो समयसम्म थुनामा राख्ने कार्यलाई गैर न्यायिक घोषणा, हिरासतमा राखिएका व्यक्तिहरूको विस्तृत विवरण खुलेको अभिलेख राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने, कानून व्यवसायीको उपस्थिति नभई हिरासत र न्यायाधीश अगाडि प्रमाणित नगरिएको बयानलाई प्रमाणमा नलिइने व्यवस्था, म्याद थपको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गरिएको बन्दीसँग हिरासतमा गरिएको व्यवहार तथा स्वास्थ्य जाँचको बारेमा समेत न्यायाधीश र कानून व्यवसायीबाट सोधिनु पर्ने, यातनाको आरोपमा स्वतन्त्र निकायबाट छिटो छरितो अनुसन्धान गरिनु पर्ने, यातनामा संलग्न भएको वा प्रमाणलाई वेवास्ता गर्ने अधिकारी, न्यायाधीशलाई तुरन्त कारवाही गर्न, पीडितको उपयुक्त स्वास्थ्य उपचार र पुनर्लाभको साथै शारीरिक र मानसिक क्षतिको आधारमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन सुझाव दिएका थिए। विशेष समाधिकक्षकले यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा २२ बमोजिम समितिको क्षेत्राधिकार स्वीकार गरेको घोषणा गर्न, यातनाविरुद्धको महासन्धिको स्वेच्छिक उपलेखलाई अनुमोदन गर्न, फौजदारी अदालतको रोम विधानको अनुमोदन गर्न, सुरक्षाकर्मीहरूलाई भर्नापश्चात् र भर्ना भइसकेकाहरूलाई मानव अधिकार शिक्षा र केरकारसम्बन्धी पाठ्यक्रम समावेश भएको तालिम समय-समयमा उपलब्ध गराइरहने लगायतका सुझावहरू दिएका थिए। तर, सन् २००५ मा दिएका ती सुझावहरू मध्ये अहिले पनि दण्डहीनताको

४२ देवेन्द्र आलेसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबार, काठमाडौं समेत, सम्वत २०६१ सालको रिट नं. ५७, आदेश मिति २०६१।१।२२।

४३ यातनाविरुद्धका संयुक्त राष्ट्रसंघीय विशेष समाधिकक्षक म्यान्फ्रेड नवाकले नेपालमा यातनाको अवस्थाको बारेमा सन् २००५ (२०६२ साल भदौ २५ देखि ३१ गतेसम्म) मा भ्रमण गरी विभिन्न सुझावहरू प्रस्तुत गरेका थिए।

प्रवृत्तिको अन्त्य, यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा १ बमोजिम यातनाको परिभाषा, कानून व्यवसायीको उपस्थिति नभई हिरासत र न्यायाधीश अगाडि प्रमाणित नगरिएको बयानलाई प्रमाणमा नलिइने व्यवस्था, म्याद थपको लागि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गरिएको बन्दीसँग हिरासतमा गरिएको व्यवहार तथा स्वास्थ्य जाँचको बारेमा समेत न्यायाधीश र कानून व्यवसायीबाट सोधिनु पर्ने, यातनाको आरोपमा स्वतन्त्र निकायबाट छिटो छिटो अनुसन्धान गरिनुपर्ने विषय, पीडितको उपयुक्त स्वास्थ्य उपचार र पुनर्लाभ साथै शारीरिक र मानसिक क्षतिको आधारमा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयन अवस्थामा १२ वर्षपछि पनि सुधार हुन सकेको छैन । यातनाविरुद्धको महासन्धिको धारा २२ बमोजिम यातना पीडित व्यक्तिले व्यक्तिगत रूपमा उजुरी गर्ने सम्बन्धी यातनाविरुद्धको समितिको क्षेत्राधिकार स्वीकार गरेको घोषणा पनि हुन सकेको पाईदैन ।

यातनाविरुद्धको अधिकार र राज्यका दायित्वहरू

मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा राज्यका मुख्य रूपमा सम्मान गर्ने, संरक्षण गर्ने र सम्बर्द्धन गर्ने तीन दायित्वहरू रहेका हुन्छन्।^{४४} यातनाविरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थाहरूको सन्दर्भमा पनि राज्यका दायित्वहरू यीनै हुन् । राज्यले मानव अधिकारको उल्लंघन हुने कुनै पनि कार्य नगरेमा त्यसबाट राज्यले मानव अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको सम्मान गरेको मानिन्छ।^{४५} जसमा मानव अधिकारका विश्वव्यापी मान्यताहरूलाई आफ्ना घरेलु कानूनहरूमा मान्यता दिई त्यसको कार्यान्वयन गर्नु तथा त्यसको प्रचार-प्रसार गर्ने कार्य पनि पर्दछ । संरक्षण कुनै व्यक्ति वा समुदायको मानव अधिकार उल्लंघन हुनबाट रोक्ने^{४६} वा उल्लंघन भइसकेको अवस्थामा पीडित व्यक्तिलाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति र दोषीलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याई उल्लंघन भएको अधिकार बहाली गराउनु हो । परिपूर्ति आधारभूत मानव अधिकारको उपभोगको लागि राज्यले लिन सकारात्मक कार्य^{४७} वा मानव अधिकारको उपभोग वा प्रचलनको लागि आवश्यक पर्ने सेवा वा साधन उपलब्ध गराउने वा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गर्ने कार्य हो ।

(क) यातनाविरुद्धको अधिकारको सम्मान

उल्लिखित सन्दर्भमा आधार मानेर विश्लेषण गर्दा यातनाविरुद्धको अधिकार प्राप्तिको लागि राज्यले यातना, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार हुने कुनै पनि कार्य गर्न नहुने स्पष्ट हुन्छ । साथै यातनाविरुद्धका विश्वव्यापी मान्यताहरूलाई आत्मसात गर्दै घरेलु कानूनको निर्माण गरिएको हुनु पर्दछ । नेपाल यस महासन्धिको पक्ष बनिस्केपछि यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ जारी भएको थियो । तर यातनाविरुद्धको कार्यलाई दण्डात्मक घोषणा गरेको कानून भने भरखरै मात्र जारी भएको छ ।

^{४४} Available at: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Pages/WhatareHumanRights.aspx>.

^{४५} The obligation to respect means that States must refrain from interfering with or curtailing the enjoyment of human right.; available at: <http://humanrightshistory.umich.edu/accountability/obligationr-of-governments>.

^{४६} The obligation to protect requires States to protect individuals and groups against human rights abuses; available at: <http://humanrightshistory.umich.edu/accountability/obligationr-of-governments>.

^{४७} The obligation to fulfill means that States must take positive action to facilitate the enjoyment of basic human rights; available at: <http://humanrightshistory.umich.edu/accountability/obligationr-of-governments>.

व्यवस्थापिका संसदबाट २०७४ असोज ३० गते जारी भई २०७५ भदौ १ गतेबाट लागू हुने कानूनले^{४८} कसैलाई निर्मम यातना, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गरेमा त्यसबाट कसूरको गम्भीरता बढ्ने, कसैलाई निर्मम यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेमा जन्मकैद हुने, प्रचलित कानूनबमोजिम कसूरको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने, कानूनको कार्यान्वयन गर्ने वा कानूनबमोजिम नियन्त्रण, हिरासत वा थुनामा राख्ने अधिकार प्राप्त अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन वा दिन लगाउन वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा गराउन नहुने र त्यस्तो कार्य गरेमा गम्भीरता हेरी कम्तिमा पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुने र कसूर गर्ने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई पुगेको क्षति वा पीडा बापत मनासिव क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था गरिएको छ ।

अन्य नेपाल कानूनमा यातना दिने कार्य गरेमा यातनाको कसूर हुने^{४९} कर्मचारीले कसैलाई पनि यातना दिन नहुने^{५०} यातनाविरुद्धको व्यवस्था गरेको देखिन्छ । यस्तै घरेलु हिंसाको सन्दर्भमा यातनालाई शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य र आर्थिक भनी चार भागमा विभाजन गरी यातनाको छुट्टा छुट्टै परिभाषा गरेको छ ।^{५१} ऐनले कुटपिट गर्ने, गैर कानूनी थुनामा राख्ने, शारीरिक चोट पुऱ्याउने, तेजाव वा त्यस्तै प्रकारका अन्य पदार्थ छर्किई वा सो पदार्थले पोली, दली, घसी जीउमा पीडा गराउने वा अनुहार वा शरीरको कुनै अंग कुरूप पारिदिने वा यस्तै अन्य कुनै काम गर्ने वा गराउने कार्यलाई “शारीरिक यातना” भनी परिभाषा गर्दै यस्तो अपराधमा प्रचलित कानून बमोजिम र अन्य अपराधहरूमा कम्तिमा दुई हजार रुपैयाँदेखि पन्ध्र हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा चार महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय देखि बढिमा तीन हजार रुपैयाँदेखि पच्चीस हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{५२}

नेपाल यातनाविरुद्धको महासन्धिको पक्ष भएपछि^{५३} विशेष ऐनको रूपमा जारी भएको यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन कार्यान्वयनमा रहेपनि ऐनले महासन्धिको आसय अनुरूप यातनाको परिभाषा गर्न, सुपुर्दगी तथा शरणार्थीसम्बन्धी कानूनहरू निर्माण गर्न सकेका छैनन् । यातनासम्बन्धी ऐनले यातना जस्तो जघन्य अपराधमा केवल विभागीय कारवाहीमा टुंग्याउने र पीडितलाई क्षतिपूर्तिको मात्र व्यवस्था गरेको छ । व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरिएको तर पारीत हुन नसकेको प्रस्तावित यातना तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार (नियन्त्रण) विधेयक, २०७१ ले भने यस सम्बन्धमा महासन्धि अनुकूलका थुप्रै व्यवस्थाहरू गरी यातनाविरुद्धको अपराध नियन्त्रण सम्बन्धमा सकारात्मक पहल गरेको देखिन्छ ।^{५४} तर वि.सं. २०६९ सालदेखि २०७४ सालसम्म पनि व्यवस्थापिका संसदबाट पारीत हुन नसकेको सन्दर्भले

४८ मूलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ दफा ३८(ड), ४१(क), १६७, १६९ ।

४९ सैनिक ऐन, २०६३ का दफा ६२ ।

५० नेपाल स्वास्थ्य ऐन, २०५३ दफा ६५क ।

५१ घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन २०६६ को दफा २(ग), (घ), (ड) र (च) ।

५२ उही, दफा १३ ।

५३ नेपाल यातनाविरुद्धको महासन्धिको सन् १९९१ मे १४ मा पक्ष राष्ट्र भएको थियो ।

५४ विस्तृत अध्ययनको लागि हेर्नुहोस् : यातना तथा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार (नियन्त्रण) विधेयक, २०७१, विधेयक संख्या ५, व्यवस्थापिका संसद सचिवालय, संसदभवन, सिंहदरबार ।

भने यातनाविरुद्धको महासन्धिको सम्मानको गुण वा दोष व्यवस्थापिका संसदले लिनुपर्ने अवस्थाको सिर्जना हुँदै गएको देखिन्छ ।

यातनाविरुद्धको अधिकारको सम्मानको सन्दर्भमा अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष यातनाविरुद्धको व्यवस्थाहरूको प्रचार-प्रसार र कार्यान्वयन हो । यस सन्दर्भमा नेपाल सरकारले यातनाविरुद्धको महासन्धि र अन्य महासन्धिहरूलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरि सार्वजनिक गरेको छ ।^{५५} सुरक्षा निकायका प्रशिक्षण पाठ्यक्रममा सीमित रूपमा यस विषयलाई स्थान दिने कार्यको शुरुवात भएको छ ।^{५६} सुरक्षाकर्मीहरूको लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका पनि प्रकाशन तथा वितरण भएको छ ।^{५७} तर यसका प्रतिहरू सीमित हुँदा सर्वसाधारण र सरोकारवालाहरूको पर्याप्त पहुँच पुग्न सकेको छैन । समग्रमा राज्यको यातनाविरुद्धको अधिकारको सम्मानको अवस्थालाई धिमा गतिमा अगाडि बढिरहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

(ख) यातनाविरुद्धको अधिकारको संरक्षण

कुनै व्यक्ति वा समुदायको मानव अधिकार उल्लंघन हुनबाट रोक्ने वा उल्लंघन भइसकेको अवस्थामा पीडित व्यक्तिलाई पर्याप्त क्षतिपूर्ति र दोषीलाई कानूनी कारवाहीको दायरामा ल्याई उल्लंघन भएको अधिकार बहाली गराउने कार्य संरक्षण हो । युद्धको स्थिति वा युद्धको धम्की वा आन्तरिक राजनीतिक अस्थिरता वा अन्य कुनै सार्वजनिक संकटकालजस्ता कुनै पनि अपवादजनक अवस्थाहरूलाई यातनाको औचित्य पुष्टि गर्न उपयोग गर्न नसकिने भएपनि^{५८} सशस्त्र द्वन्द्वको नाममा असंख्य व्यक्तिहरू यातना पीडित भए । तर उनीहरूको आधिकारिक तथ्याङ्क समेत संकलन हुन सकेन । एक अध्ययनले^{५९} नेपाल महासन्धिको पक्ष भइसकेपछि पनि सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा यातनाको अनुपात ६७ प्रतिशत पुगेको र त्यसमध्ये ५० प्रतिशत थुनुवाले आफूसँग शारीरिक दुर्व्यवहार गरेको उल्लेख गरेका छन् । सोही अध्ययनमा सन् २०१३ मा महान्यायाधिवक्ताले १५ प्रतिशत थुनुवाहरू माथि यातना सरहको व्यवहार भएको उल्लेख गरेको देखिन्छ । एक गैरसरकारी संस्थाले^{६०} पनि सन् २०१४ मा १६.२ प्रतिशत थुनुवाले आफु थुनामा रहँदा आफूमाथि निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार भएको दावी गरेको उल्लेख छ । पछिल्लो समयमा यातना दिने कार्यमा न्यूनिकरण आएतापनि यसको अन्त्य हुन सकेको देखिदैन । यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ कार्यान्वयनमा आएपछि मात्र करीव ५०० को संख्यामा अदालतमा यातना क्षतिपूर्ति माग गर्दै उजूरी दर्ता भए । एक अर्को अध्ययनले पक्राऊ परिसकेपछि बयान लिने क्रममा ४५ प्रतिशतलाई शारीरिक र १५ प्रतिशतलाई मानसिक यातना दिएको तथा प्रहरी

५५ मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो, कानून, न्याय तथा सविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, २०७२ ।

५६ मानव अधिकार प्रशिक्षण पुस्तिका, मानव अधिकार इकाई, प्रहरी प्रधान कार्यालय, नक्साल, काठमाडौं, २०५६ ।

५७ सुरक्षाकर्मीहरूको लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल, २०७० ।

५८ यातना विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २(२) ।

५९ नेपालमा यातना तथा बलको अनुचित प्रयोगसम्बन्धी स्थितिगत विश्लेषण सहितको प्रारम्भिक अध्ययन प्रतिवेदन, २०७४, काठमाण्डु स्कुल अफ ल र The Danish Institute for Human Rights, पृ.१० ।

६० एड्भोकेसी फोरम ।

हिरासतमा हुँदा ४६.७ प्रतिशतले यातना पाएको उल्लेख हुनुले^{६१} पनि राज्यले यातनाविरुद्ध संरक्षण प्रदान गर्ने दायित्व पूरा गर्न सकेको देखिदैन। अर्को तर्फ ३६६२ जनामा गरेको अध्ययन सर्भेक्षणमा १६.७ प्रतिशत^{६२} र नेपाल प्रहरीले सन् २०१२-०१३ मा गरेको सर्भेक्षणले ११.४५ प्रतिशतले हिरासतमा यातना पाएको^{६३} देखिनुले पनि यातनाविरुद्धको संरक्षणको दायित्व पालनामा राज्यले अभै धेरै मिहिनेत गर्नुपर्ने अवस्था छ।

सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा यातना तथा यातनाजन्य कार्यको तथ्यांक समेत दुरुस्त नहुनु र तथ्यांक भएका पीडितहरूको लागि पनि राहत तथा क्षतिपूर्ति विषय प्राथमिकतामा नपर्नुले यस तथ्यलाई थप पुष्टि गर्दछ। तरपनि सन् २००५ देखि २०१३ सम्म यातना दिएको आरोपमा दोषी देखिएका ६२ जना प्रहरी कर्मचारीहरू माथि कारवाही हुनु^{६४} र केही पीडितले केही हदसम्म भएपनि क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नुले यातनाविरुद्धको अधिकार बहालीमा प्रयास गरेको देखिन्छ। तर यस्तो प्रयास अपर्याप्त हुँदा सरकारले यातनाविरुद्धको अधिकार संरक्षणको अवस्थामा सुधार ल्याउन उल्लेख्य कार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ।

(ग) यातनाविरुद्धको अधिकारको परिपूर्ति

आधारभूत मानव अधिकारको उपभोगको लागि राज्यले लिने सकारात्मक कार्य वा मानव अधिकारको उपभोग वा प्रचलनको लागि आवश्यक पर्ने सेवा वा साधन उपलब्ध गराउने वा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने कार्य मानव अधिकारको परिपूर्ति हो। परिपूर्ति राज्यले मानव अधिकार बहाली गराउने प्रमुख तिन मध्ये एक दायित्व हो। यातनाविरुद्धको अधिकार उपभोग प्रचलनको लागि सरकारबाट आवश्यक कुनै ठोस सेवा उपलब्ध गराउने व्यवस्था भइ सकेको छैन। महासन्धिको भावनाअनुरूप यातना तथा निर्मम, अमानवीय र अपमानजनक व्यवहार विरुद्ध राज्यले कानूनी, प्रशासनिक र अन्य उपायहरू क्रियान्वित रूपमा अवलम्बन गर्न सकेको छैन। यद्यपी आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको अवस्थामा कानूनी सहायता सम्बन्धी ऐन, २०५४ ले तोकिएको वार्षिक आयभन्दा कम आय भएको यातना पीडित व्यक्तिले पनि कानूनी सहायता प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ।^{६५} वर्तमान अवस्थामा वार्षिक ४० हजार भन्दा कम आय भएका व्यक्तिले मात्र यो सेवा पाउने सन्दर्भमा यसलाई प्रभावकारी व्यवस्था मान्न सकिने अवस्था छैन। यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनले यातनाविरुद्धको उजुरीहरू अदालतबाट निरोपण हुने व्यवस्था गरेपनि दण्डात्मक कानूनको क्षेत्राधिकार भित्र प्रवेश हुन बाँकी छ। महासन्धिले यातनाविरुद्धको घटनामा सुनुवाई प्रक्रिया छिटो छरितो र निष्पक्ष हुनुपर्ने उल्लेख गरेपनि समयमा नै यातना पीडितहरूले छिटो छरितो सेवा प्राप्त गर्न नसकेका उदाहरणहरू छन्।^{६६} उल्लेखित तथ्यहरूबाट राज्यले पीडितलाई

६१ स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अनुसन्धानमूलक अध्ययन, २०६९, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, पृ. १५९ र १६१।

६२ Promising Developments Persistent Problem: Trends and Patterns in Torture in Nepal During 2013; Advocacy Forum, June 2014.

६३ नेपाल प्रहरी, मानव अधिकार इकाई, प्रधान कार्यालय, सन् २०१५ मार्च ३।

६४ उही।

६५ दफा ३(१)।

६६ उदाहरणको लागि थामसेर राई विरुद्ध प्र.नि. दिवसेस लोहनी समेत भएको यातनाबाट हत्या मुद्दा काठमाडौं जिल्ला अदालतमा ११ नोभेम्बर १९९८ मा दर्ता भएकोमा सात वर्षपछि ११ सेप्टेम्बर २००४, आश्विन कुमार दाहाल विरुद्ध प्र.उ. रामचन्द्र खनाल समेत भएको मुद्दामा ललितपुर जिल्ला अदालतमा ९ मार्च १९९९ मा दर्ता भएको मुद्दा पाँच वर्षपछि ९ जुन २००३ फैसला भएका थिए भने नेत्रबहादुर राई वि. वडा प्रहरी कार्यालय दरबार मार्ग, काठमाडौं भएको मुद्दा पनि १२ अप्रिल १९९९ मा दर्ता २००५ मार्च सम्म पनि फैसला हुन सकेको थिएन।

उपलब्ध गराउनु पर्ने सेवाको अवस्था सन्तोषजनक रहन सकेको देखिँदैन । देशभरिका कारागारहरूको क्षमता १० हजार जनाको भएपनि २०७४ कार्तिक महिनाको तथ्यांकले भण्डै ९० प्रतिशत बढी १८ हजार आठ सय ८ जना कैदी बन्दीहरू कारागारमा रहेको^{६७} अवस्थाले कारागारको अवस्था समेत सुधार हुन नसकेको देखिन्छ ।

मानव अधिकारको उपभोग र प्रचलनको परिपूर्तिको लागि अर्को महत्त्वपूर्ण पक्ष स्रोत र साधन पनि हो । तर त्यसको पनि उचित प्रबन्ध हुन सकेको छैन । महासन्धि अनुसार यातनालाई निषेध गर्न प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक र न्यायिक लगायतका उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने^{६८} भएपनि अझै यातनाको परिभाषाले वैधानिकता पाएको छैन । विशेष गरी महासन्धिको धारा १ देखि १६ सम्म राज्यलाई तोकिएका जिम्मेवारी पूरा गर्ने सम्बन्धी यातनाको सम्भावना भएको देशमा फिर्ता नगर्ने, विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार, अन्तरेशीय प्रमाण आदान प्रदान, कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायलाई यातनाविरुद्धको अनिवार्य तालिम, अनुसन्धान र अभियोजनसम्बन्धी नियम कानूनहरूको पुनरावलोकन, पुनर्स्थापना, क्षतिपूर्ति, सुपुर्दगी, शरणार्थी लगायतका विषयहरूको कार्यान्वयन सुनिश्चित भएको कानून बन्न सकेको छैन । यस्तै “पहिले थुन र पछि सुन्न” भन्ने प्रणालीबाट विकास भएको हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीको अनुसन्धानमुलक कार्य वैज्ञानिक हुन सकेको छैन । जसले महासन्धिका व्यवस्थाहरूलाई प्रचलनमा ल्याउन अवरोध भइरहेको अवस्था छ ।

परिपूर्तिका दायित्व अन्तर्गत महासन्धिको कार्यान्वयन गर्नको लागि संस्थागत व्यवस्था पनि हुन आवश्यक मानिन्छ । महासन्धि र त्यसको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा यातनाविरुद्ध उजुरी सुन्ने तथा छिटो र निष्पक्ष गरि उपचार पाउने अधिकार हुने उल्लेख छ ।^{६९} सो अनुरूप न्यायालय र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट यातनाविरुद्धका उजुरीहरू ग्रहण गर्ने र अनुसन्धान गरी निर्णयमा पुग्ने कार्य हुँदै आएको छ । तरपनि प्रभावकारी रूपमा पीडितहरूले न्यायप्राप्त गरेको अनुभूति गर्न नसकेको गुनासो यथावत छ । सोही अवस्था समितिले दिएका सुझावहरूको कार्यान्वयनमा पनि रहेको छ ।

उल्लिखित अवस्थामा यातनाविरुद्धका अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्तिको पूर्णताबाट मात्र यातना विरुद्धको अधिकार कार्यान्वयन सुनिश्चित छ । त्यसको लागि राष्ट्रिय स्तरमा यातनाविरुद्धको अधिकार उपभोगमा सुनिश्चितता प्रदान गर्ने, आवश्यक व्यवस्थापकीय वा अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्ने, सबै किसिमका भेदभाव वा दण्ड सजायबाट संरक्षण र सुरक्षित गर्न सबै समुचित उपाय अवलम्बन गर्ने तथा आफ्नो भूभागको कुनै पनि क्षेत्रमा यातनाका कार्यहरूमा रोक लगाउन प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक र अन्य उपाय अवलम्बन गरिनु अति जरूरी छ । साथै अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा आवधिक रूपमा प्रतिवेदन पेश गर्ने, मानव अधिकार समिति, यातनाविरुद्धको समिति र अन्य संयुक्त राष्ट्रसंघीय संयन्त्रहरूबाट प्राप्त सुझाव तथा सिफारिशहरूको कार्यान्वयन गरिनु पनि त्यति कै जरूरी छ ।

६७ कारागार तथा हिरासतमा मानव अधिकार अवस्था, अनुगमन प्रतिवेदन, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, २०७४ पृ. १ ।

६८ यातना विरुद्धको महासन्धि, १९८४ को धारा २(१) ।

६९ उही, धारा १३ ।

यातनामुक्त समाजको लागि राज्यले कार्यान्वयन गरेको नीति (policy), नियम (rule), कार्यान्वयन अवस्था (implementation), अनुगमन (monitoring) र मुल्याङ्कन (evaluation) को माध्यमबाट यसको मापन गर्न सकिन्छ। यस विधिलाई छोटकरीमा PRIME विधि पनि भनिन्छ। जसले यातना विरूद्धको मात्र नभएर राज्यको मानव अधिकार प्रतिको दायित्व पूरा भए नभएको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्दछ।

विश्लेषण तथा निष्कर्ष

यातना, यातनाविरूद्धको अधिकार र राज्यको दायित्व सम्बन्धमा माथि उल्लिखित अवस्थाले केही सकारात्मक संदेशहरू प्रवाह गरेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। नेपाल यातनाविरूद्धको महासन्धिको पक्ष राष्ट्र हुनु, यातना विरूद्धको समितिमा दुई पटक आवधिक प्रतिवेदन पेश हुनु, यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ जारी हुनु, जारी ऐनले यातनाविरूद्धका घटनाको सन्तुवाई सक्षिप्त कार्यविधि अनुसार हुने व्यवस्था गर्नु, यातनाविरूद्धको उपचार न्यायालय र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगजस्ता निकायबाट प्राप्त हुने कानूनी व्यवस्था हुनु, ती निकायको फैसला तथा सिफारिशबमोजिम यातना पीडितहरूले क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने र यातना दिने कार्यमा संलग्न अधिकारीहरूमाथि कारवाहीको शुरुवात हुनुलगायतका विषयहरू महासन्धि कार्यान्वयनका सकारात्मक सूचकहरू हुन्। सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिसँग तुलना गर्दा चरम अवस्थामा रहेको यातना दिने कार्यमा उल्लेख्य सुधार भएको छ। उक्त अवधिमा देखिएको ६७ प्रतिशत यातनाजन्य कार्य सन् २०१४ मा आउँदा करीव १५ प्रतिशतमा भरेको छ। अनुसन्धान प्रक्रियासम्बन्धी कानूनहरूमा सुधारहरू हुँदै गएका छन्। लामो समयदेखि यातनाजन्य कार्यलाई दण्डनीय बनाउन आवाज उठिरहेको समयमा मुलुकी फौजदारी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४ ले त्यसलाई केही हदसम्म सम्बोधन गरेको छ। जुन यातना विरूद्धको अभियानमा राज्यको अर्को सफलता हो। सरकारको तर्फबाट मस्यौदा गरी तत्कालीन व्यवस्थापिका संसदसमक्ष यातनाविरूद्धको महासन्धि अनुकूलको विधेयक पेश हुनुपनि अर्को सकारात्मक पहल हो। सशस्त्र द्वन्द्वपीडित व्यक्तिहरूको उजुरी संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रमार्फत ग्रहण भएको कार्यले पनि पीडितहरूमा न्याय प्राप्तिको भिनो आशा प्रस्फुटित गराएको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। सुरक्षा निकाय तथा सरकारी सेवामा यातनाविरूद्धको विषयले प्रवेश पाई तालिम कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका विषयहरूबाट राज्य यातना विरूद्धका दायित्वहरू पूरा गर्नेतर्फ सकारात्मकरूपमा अगाडि बढिरहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिने आधार तय भएको छ। यी सूचकहरूले नेपाल यातनाविरूद्धको अभियानमा सकारात्मक रूपमा अगाडि बढेको सन्देश प्रवाह गरेको छ।

उल्लिखित सकारात्मक संकेतहरूका बाबजुद पनि यातनाविरूद्धको अधिकार कार्यान्वयनको लागि राज्यले थुप्रै दायित्वहरू पूरा गर्न थप सक्रिय हुनुपर्ने अवस्था छ। नेपालको सर्वोच्च अदालत, संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समिति र यातनाविरूद्धको समिति, मानव अधिकार परिषद्, यातनाविरूद्धको समाधिषक समेतका आदेश, सुन्भाव तथा सिफारिश अनुकूल अभै पनि महासन्धि अनुकूल यातनाको परिभाषा हुन नसक्नु चिन्ताको विषय बनेको छ। यातनाविरूद्ध कानून निर्माण भए पनि त्यस्तो कानून प्रभावकारी

हुन नसक्नु, न्यायालय वा आयोगबाट भएका आदेश वा सिफारिशबमोजिम पीडितले सहजताका साथ न्याय प्राप्त गरेको अनुभव गर्न नसकिरहेको अवस्थाबाट कानूनी, न्यायिक वा प्रशासनिक दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा राज्यले आफ्नो प्रतिबद्धता बमोजिम थप दायित्व पूरा गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

कुनै अर्को विदेशी व्यक्ति कुनै कसूरमा नेपालमा पक्राउ परेको अवस्थामा उसको देशमा यातना पाउने अवस्था भएमा उसलाई उसको देशमा नपठाउने विषयमा पनि राज्यले पर्याप्त ध्यान दिनुपर्ने अवस्था छ । यस विषयमा यातनाविरुद्धको समितिले गम्भीरता पूर्वक नेपाललाई सिफारिश समेत गरेको अवस्था छ । यातनालाई नेपालको संविधान र फौजदारी अपराध संहिताबाट दण्डनीय घोषणा गरिए पनि यातनाविरुद्धको विशेष कानूनमा यस विषयले सुनिश्चितता प्राप्त गर्न नसक्दा यातनाको क्षेत्रमा दण्डहीनताको अन्त्य हुन नसकेको स्पष्ट हुन्छ । नेपाली सेनाका तत्कालीन कर्नेल कुमार लामाको बेलायतमा भएको गिरफ्तारी पछिको अवस्थाले यातनाविरुद्धको अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारको विषयमा पनि आफ्नो स्पष्टता प्रस्तुत गर्न ढिला भइसकेको अवस्था छ । यातनाविरुद्धको अपराधलाई फौजदारी अपराधको क्षेत्राधिकारभित्र समावेश गरी त्यस्तो कसूर सुपुदगी योग्य बनाउने गरी सन्धि गर्नसक्ने व्यवस्थाको परिपालनामा पनि विशेष ध्यान पुग्न सकेको देखिँदैन । यस्तो अवस्था नहुँदा बेलायतमा पक्राउ परेका कुमार लामाको हकमा प्रमाण प्रस्तुत गर्ने कार्यमा समेत सहजता अनुभूति हुन सकेको थिएन ।

महासन्धिको व्यवस्थाबमोजिम राज्यले कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरू, निजामति कर्मचारी, सैनिक वा अन्य सुरक्षा निकायका अधिकारीहरू, चिकित्सक वा अन्य सार्वजनिक तहमा रहेर कुनै पनि किसिमको पक्राउ, थुना, सोधपुछ वा उपचारमा संलग्न हुने कुनै पनि कर्मचारी वा व्यक्तिहरूको लागि यातना निषेधसम्बन्धी शिक्षा तथा जानकारी सुनिश्चि गरिनु पर्ने भएपनि यी सबै क्षेत्रमा सो अवस्था विद्यमान छैन । नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाली सेनाले मानव अधिकारसम्बन्धी गोजी पुस्तक बनाएर वितरण गरेका भए पनि त्यसको प्रयोग प्रभावकारी हुन सकेको छैन । सुरक्षा निकाय बाहेकका अन्य कर्मचारी वा व्यक्तिको हकमा त्यति पनि कार्य हुन नसकेको अवस्था छ । सेवाकालीन तालिमहरूमा समेत यातना निषेधसम्बन्धी पर्याप्त पाठ्यक्रम समावेश गर्न नसकेको अवस्था छ । अपराध अनुसन्धानलाई अभै पनि व्यवहारिक रूपमा वैज्ञानिकीकरण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण रहिरहेको छ । महासन्धिअनुकूल अनुसन्धान प्रक्रियासम्बन्धी ऐन, नियम तथा निर्देशिकाहरूमा सुधारको खाँचो कायमै छ । प्रहरी र नेपाली सेनासँग सम्बन्धित ऐनमा अभै पनि यातनाजन्य व्यवस्थाहरू कायम रहनुले नेपाली कानूनहरू अभै पनि यातनामुखी रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ । यातनाविरुद्धका उजुरीहरूको टुङ्गो संक्षिप्त कार्यविधिअनुसार लगाइने उल्लेख भए पनि अधिकांश यस्ता उजुरीहरू समयमा नै निर्णयमा पुग्न नसकेका माथि उल्लिखित उदाहरणले यस क्षेत्रमा पनि राज्यको दायित्व पूरा हुन नसकेको स्पष्ट छ । अभै अदालत वा आयोगबाट भएका फैसला वा सिफारिशपछि क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्दा सम्मको अवधिको पनि गणना गर्ने हो भने यातना पीडित पुनः पीडित हुनुपर्ने अवस्था कायमै छ । लडाईँ, संकटकाल वा राजनीतिक अस्थिरताको अवस्थामा पनि यातना अमान्य हुने कानूनी सुनिश्चितता महासन्धिको व्यवस्था भए पनि यिनै

शब्दको नाममा पीडकहरूले उन्मुक्ति पाइरहेको अवस्थाले पीडितको न्याय प्राप्त असहज हुँदै पीडित थप पीडित भइरहनु परेको अवस्था रहेको निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने अवस्था छ ।

यातना पीडित व्यक्तिको उपचार, उद्धार र पुनर्स्थापनाको विषयको कार्यान्वयन अझ निराशाजनक छ । हालसम्म यातनापीडितको उपचार हैन परीक्षणको लागि समेत सरकारी अस्पतालहरूमा विशेषज्ञ (Forensic Pathologist) सेवा उपलब्ध हुन सकेको छैन । मनोविमर्शकर्ताको दरबन्दी सरकारी अस्पतालहरूको प्राथमिकतामा नै छैन । उद्धार र पुनर्स्थापनको विषय त अझ टाढाको विषय भइरहेको छ । यातनासम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनबमोजिम यातना पीडितको परीक्षण गराउने खर्चसमेत सरकारले उपलब्ध गराउन नसक्दा हिरासतमा रहेका थुनुवाहरूको परीक्षणमा प्रभाव परेका थुप्रै उदाहरणहरू छन् । यातना दिएर लिएको बयानलाई प्रमाणको रूपमा नलिइने व्यवस्थामा केही सुधार भएको छ । तर पनि यसको विश्वसनीयतामा अझै पनि समय-समयमा प्रश्नहरू उठ्ने अवस्था कायमै छ । सर्वोच्च अदालतबाट २०२८ सालमा यातना दिएर गराइएको बयान प्रमाणमा लिन नमिल्ने भनी भएको आदेश^{१०}को पूर्ण परिपालना अझै पनि सुनिश्चित हुन सकिरहेको छैन । यातना बाहेकका अन्य निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहारसम्बन्धी अपराधमा कानून निर्माणको पहल भए पनि त्यसले पूर्णता नपाउँदा नेपाल यातना विरुद्धको महासन्धिको पक्ष भएको २६ वर्षसम्म पनि नागरिकहरूमाथि भएका त्यस्ता व्यवहारविरुद्ध कानूनी कारवाही गर्न सक्षम हुन नसकेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ ।

राज्यले पूरा गर्नुपर्ने महासन्धिमा रहेका उल्लिखित राष्ट्रिय दायित्व बाहेक अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको कार्यान्वयन अवस्था पनि चिन्ताजनक रहेको छ । प्रत्येक ४ वर्षमा पेश गर्नुपर्ने महासन्धिको कार्यान्वयनमा भएको प्रगति र चुनौती समेतका विषयहरू समावेश गरेर पेश गर्नुपर्ने आवधिक प्रतिवेदन सन् २००४ पछि पेश हुन नसक्नु अर्को दुःखद पक्ष हो । जसले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा यातनाविरुद्धको नेपालको प्रतिबद्धतामा प्रश्न उठाएको छ । त्यसमा पनि यातनाविरुद्धको समितिको विशेषज्ञको रूपमा नेपाली नै सदस्य भएको अवस्थामा पनि यस्तो प्रतिवेदन प्रस्तुत हुन नसक्नु नेपालको अर्को लज्जास्पद स्थिति हो । यस बाहेक यातनाविरुद्धका विशेष समाधिककबाट प्राप्त सुझावहरू राजनीतिक परिवर्तन सँगै स्वतः पूरा भएका बाहेक अन्यको अवस्था अझै पनि सुझावमा मात्र सीमित रहनु र मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा सरकारले स्वीकार गरेका सुझावहरूको कार्यान्वयनमा समेत प्रभावकारी पहल हुन नसक्नु अर्को दुःखद पक्ष हो । त्यसमा पनि संसदबाट संकल्प प्रस्ताव पारीत भइसकेको फौजदारी अदालतको रोम विधानको अनुमोदन नगरिएको विषयमा समेत अन्तर्राष्ट्रिय चासो रहने अवस्था आउनु अर्को दुःखद पक्ष बन्न गएको छ । नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार परिषद् तथा तथा संयुक्त राष्ट्रसंघीय समितिहरूको पनि सदस्य भइसकेको वर्तमान सन्दर्भमा राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व अझ बढेको छ । यस अवस्थामा कानूनी मात्र हैन नैतिक दायित्वको पनि क्षेत्र विस्तार भएको विषयलाई सरकारले गम्भीर रूपमा मनन गर्नु पर्दछ । मानव अधिकारसम्बन्धी राज्यका दायित्वहरू पूरा हुनको लागि राज्यले नीति,

१० हिरापासीविरुद्ध श्री ५ को सरकार, ने.का.प. २०२८ ठेली नं. १० पृ. १८२ ।

नियम, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनको विस्तृत योजना तयार गर्नुपर्नेमा सोसमेत तयार हुन नसकेको अवस्थाले पनि राज्यले यातनाविरुद्धको महासन्धिले तोकेको दायित्व पूरा गर्न धेरै मेहनत गर्न बाँकी रहेको निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। जसको लागि सुनिश्चित र प्रभावकारी विधि अवलम्बन गरी अगाडि बढेमा यातनाविरुद्धको मात्र नभएर राज्यलाई मानव अधिकारप्रतिको दायित्व पूरा भए नभएको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्न सहयोग हुने देखिन्छ।

अतः सरकारले यातना विरुद्धका प्रावधानहरूको घरेलु कार्यान्वयनको लागि निश्चित कार्ययोजना तयार गरी सर्वोच्च अदालतको फैसला, यातनाविरुद्धको समिति, यातनाविरुद्धको अधिकार विषयक विशेष समाधिकक्षक, मानव अधिकार समिति र मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयनमा उल्लेख्य ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ। नेपालमा महासन्धिको कार्यान्वयनको २६ वर्ष पूरा भइसकेको अवस्थामा राज्यले पूरा गर्नुपर्ने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै प्रतिबद्धताको वास्तविक र व्यावहारिक कार्यान्वयनको लागि ध्यान पुऱ्याउन ढिलाइ भइसकेको छ। यस अवस्थाबाट विश्वसामु नेपालको मानव अधिकारको प्रतिबद्धताप्रति समय-समयमा प्रश्न उठ्ने गरेका छन्। त्यसको अन्त्य गरी नेपाललाई यातनारहित देश बनाउन सरकारको अग्रसरता अति महत्त्वपूर्ण छ। सरकारको वास्तविक अग्रसरताले नै नेपाल यातनारहित देश बन्नेछ। त्यसको लागि सरकारको गम्भीरतासहितको अग्रसरता, मानव अधिकार आयोगको संवेदनशीलता र नागरिक समाजको रचनात्मक सुझावसहितको गहनता आवश्यक छ। यातना अन्त्यको लागि हामी सबैको सचेतना र सक्रियता अति आवश्यक छ।

सीमावर्ती बाँधले उब्जाएको मानव अधिकारको प्रश्न

- बुद्धिनारायण श्रेष्ठ

सारसंक्षेप

व्यवहारिक र भौगोलिक पक्षलाई दृष्टिगत गरी डुबान तथा बाढी समस्या समाधानतर्फ नेपालले भारतसँगको केन्द्रीयस्तरको सम्बन्धलाई राजनीतिक हिसाबले प्रदेश (राज्य) सरकारसम्म विस्तार गर्नु अपरिहार्य हुन आएको छ । नेपाल र भारतका विभिन्न राज्य सरकारहरूबीच पनि कसिलो सम्बन्ध राख्दै नेपाली सीमावर्ती क्षेत्रका वासिन्दाहरूको आफ्नो धनसम्पत्तिको रक्षा गर्न र बाँच्न पाउने हक अधिकार प्रतिरक्षा गर्नु पर्दछ ।

भारतको उदासीनताका कारणले नेपाली सीमावर्ती क्षेत्रमा सिर्जना गरेको डुबान समस्या सम्बन्धमा नेपाली जनताको बाँच्न पाउने, जीवन यापन गर्न पाउने, सुरक्षित स्थानमा बस्न पाउने कुरा विश्वव्यापि मानव अधिकारभित्र रहेको कुरा स्मरण गराउनु पर्दछ ।

प्रत्येक मानिसको मानव अधिकारको अधिपति रहेको हुन्छ । यसअन्तर्गत बाँच्न पाउने अधिकार, सम्पत्ति संरक्षणको अधिकार तथा सुरक्षाको अधिकार पर्दछ । संयुक्त राष्ट्रसंघको सूचीअनुसार सबै जनाको आधारभूत अधिकारहरू के के हुन् भन्ने सूचकाङ्कमा - जीवन जिउने अधिकार, आफ्नै निम्ति काम गर्न पाउनुपर्ने अधिकार, सम्पत्तिमाथिको अधिकार, ज्यानको सुरक्षा र रोजगार गर्न पाउनुपर्ने अधिकार पनि पर्दछन् । यसअन्तर्गत दैनिक जीवनयापनमा बाधा व्यवधान पुऱ्याइनु हुँदैन । निजी तथा पारिवारिक जनजीवनमा बाधा पारिनु हुँदैन । संयुक्त राष्ट्रसंघले विश्वलाई स्वीकार्य हुने गरी नागरिक अधिकार, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सामाजिक अधिकारको परिभाषा गरेको छ । मानव अधिकार सबैका लागि समानताका आधारमा विश्वव्यापी रूपमा सधैंका निम्ति अवलम्बन गरिन्छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई आधारभूत अधिकार पाउने कानूनी हक रहेको हुन्छ । तर, यो सहूलियत अथवा सौभाग्यको हैसियतमा होइन भनी उल्लेख गरिएको छ । यसै सन्दर्भमा हाम्रो दक्षिण सीमामा बनेको बाँधहरू र तिनले मानव अधिकारका क्षेत्रमा पारेका असर बारे चर्चा गरिन आवश्यक छ ।

भारतले बनाएको बाँध तथा सिमाञ्चलमा निर्माण गरेको राजमार्गका कारण नेपालबाट भारततर्फ बगेर जाने पानीको प्राकृतिक बहाव रोकनाले नेपाली भूमि जलाशयमा परिणत भई सीमावासी नेपाली जनताको हक अधिकारमा धक्का पुग्ने गरेको छ । नेपाल र भारतको सीमा वारिपारि रहेका बासिन्दाले सीमावर्ती बाँधका कारण समानताका आधारमा समान मानव अधिकार उपभोग गर्न पाइरहेका छैनन् । नेपालतर्फको सीमावर्ती क्षेत्रमा रहेका बासिन्दाले डुबानको पीडा भोग्नु परिरहेको छ भने भारततर्फका बासिन्दाले आफ्नो जमीन हराभरा पाउँदै सुखसयलमा जीवन यापन गरिरहेका छन् ।

भारतले सीमावर्ती क्षेत्रमा बनाएको संरचनामध्ये नदीको बहावलाई छेकेर ब्यारेज, बाँध, तटबाँध, जोर्तिबाँध, चक्रबाँध र तटबन्ध रहेका छन् । नेपालबाट बगेर भारततर्फ जाने नदीहरूको प्राकृतिक बहावलाई छेकेर बनाइएका यस्ता संरचनामध्ये दार्चुला जिल्ला नजिक धौलिगङ्गा ब्यारेज, कञ्चनपुरको टनकपुर र शारदा, बर्दियाको कैलाशपुरी, बाँकेको लक्ष्मणपुर, कपिलवस्तुको महलिसागर, नवलपरासीको गण्डक (भैसालोटन) र सप्तरी-सुनसरीको कोशी ब्यारेज पर्दछन् । दाङ सीमानजिक कोइलाबासा बाँध बनाइएको छ । यस्तै रूपन्देही दक्षिण रसियावाल-खुर्द-लोटेन जोर्तिबाँध रहेको छ भने रौतहटको गौरनजिक बैरगनिया चक्रबाँध छ । यसबाहेक रूपन्देही नजिक डन्डा-फरेना तटबन्ध, रौतहटको लालबकैया, सर्लाहीको बागमती, सिरहाको कमला र सिरहा, सप्तरीको खाँडो-कुनौली र मोरङको लुना तटबन्ध रहेका छन् ।^१ बैतडी सीमाको महाकाली नदीमा बनाइने पञ्चेश्वर उच्च बाँध र सुनसरीको बराहक्षेत्र नजिक (सीमादेखि ५१ किलोमीटर उत्तर) कोसी नदीमा कोसी उच्च बाँध प्रस्तावित/निर्माणाधीन ब्यारेजका रूपमा रहेका छन् ।

१ बुद्धिनारायण श्रेष्ठ (सम्बत् २०६६), भारत-नेपाल सीमावर्ती बाँध, भूमिचित्र कम्पनी, काठमाडौं: पाना ८-९

नेपालबाट बगेर जाने पानी छेकेर भारतले नेपालको सीमा नजिकै बनाएको बाँध तथा यस्तै अन्य भौतिक संरचनाका कारण नेपाली जनताको मानव अधिकार कृण्ठित गरेको संरचना निम्नानुसार रहेका छन् :-

लक्ष्मणपुर ब्यारेज

नेपालका ५ जिल्ला भएर बाँके जिल्लाको दक्षिणी भागबाट भारततर्फ पसेको राप्ती नदीमा नेपाल-भारत सीमारेखाको अत्यन्तै नजिक भारतीय सीमावर्ती भू-भागमा भारतले एकतर्फी रूपमा लक्ष्मणपुर ब्यारेज र कलकलवा तटबन्ध बनाउनाले नेपालको सीमावर्ती जमीन डुबानमा परी नेपाललाई समस्या पर्न आएको छ । यो बाँध भारत उत्तर प्रदेशको बहराइच जिल्लास्थित लक्ष्मणपुर भन्ने ठाउँमा राप्ती नदीलाई छेकेर बनाइएको छ । कलकलवा तटबन्ध नेपालको डुडुवा गाउँपालिका होलियाको नेपाल-भारत सीमास्तम्भ नं. १९ बाट ३०० मीटर दक्षिण र स्तम्भ नं. २१ को ६५० मीटर दूरीमा निर्माण गरिएको छ ।

ब्यारेजको विवरण

भारतले सीमारेखाबाट ४.५ किलोमीटर दक्षिण बनाएको लक्ष्मणपुर सीमावर्ती ब्यारेज २८४ मीटर लामो ५.५ मीटर अग्लो र सतहमा ७ मीटर चौडा रहेको छ । ब्यारेजमा १५ ढोका रहेका छन् । प्रत्येक ढोकाको १८ मीटर चौडा स्पान (Span) रहेको छ । प्रत्येक ढोकालाई २.५ मीटर चौडा लट्टा स्तम्भले छुट्ट्याएको छ । बाँध बनेको स्थानमा पानीको सतह समुद्र सतहदेखि १३१ मीटरको उचाइमा पुग्छ । ब्यारेजसँगै जोडेर बनाइएको कलकलवा तटबन्ध २२ किलोमीटर लामो छ । यसमध्ये ब्यारेजबाट पश्चिमतर्फ १३ किलोमीटर र पूर्व-दक्षिणतर्फ ९ किलोमीटर रहेको छ ।

नेपालबाट बग्ने नदीको पानी थुनिएपछि नेपाली भू-भागमा जलजमाउ भएर डुबानको स्थिति सिर्जना हुन पुगेको छ । प्रत्येक वर्षायाममा डुबानले प्रकोपको रूप धारण गर्दछ । २०५७ सालको मनसुन वर्षाका समयमा प्रत्यक्ष रूपमा साविक ५ गाविस (होलिया, बेतहनी, फत्तेपुर, गंगापुर, मटेहिया) का पिप्रहवा, छिटपुरवा जस्ता ३३ गाउँवस्तीलाई डुबानमा पारेको थियो । यस्तै अन्य साविक ४ गाविस (नरैनापुर, कालाफाँटा, लक्ष्मणपुर, कटकुँइया) का २० गाउँमा पनि अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको थियो । यस्ता ९ गाविसको डुबान प्रभावित क्षेत्र लगभग ४० वर्गकिलोमीटर रहेको अनुमान गरिएको छ । स्थानीय किसानहरूका अनुसार २०५७ सालको जेठ-असारको भरीले ३,३६७ बिगाहामा डुबानले प्रभावित पारेको थियो ।^२ यसमध्ये २,४०० बिगाहा (वर्षको तीनबाली लाग्ने अति उर्बरा) जमीन डुबानमा परिणत भएको थियो । सयौं घरबास डुबेका थिए । उदाहरणार्थ, होलिया र सन्तलिया दुई गाउँको मात्र ७० घर जलमग्न भएको थियो । यस्ता तीसौं गाउँको घर छाप्रोमा पानी पसी जलाशय बनाएको थियो । समग्रमा भन्नुपर्दा डुबानले प्रत्यक्ष तरीकाबाट निम्न प्रभाव पारेको थियो :

१. १,७२३ परिवारका करीव ८,००० बासिन्दा बिचल्लीमा परेका थिए ।
२. यसबाहेक अन्य ८५६ परिवारका ५,००० जना सामान्य रूपमा प्रभावितमा परे ।
३. ३,३६७ बिगाहा जमीन डुबानको स्थितिमा पर्न गएको थियो ।

२ हिरण्यलाल श्रेष्ठ । भारतको बाँधले नेपालमा डुबान समस्या, कान्तिपुर दैनिक, २०५७ ।

४. अरू १,००० बिगाहा जमीन सामान्य रूपमा प्रभावमा परेको थियो ।
५. करीव ८,००० चौपाया डुबानबाट प्रभावित भएको थियो ।
६. १३ विद्यालय, २४ वटा मठ, ५१ मन्दिर डुबान क्षेत्रभित्र परेको थियो ।
७. आजका मितिसम्म लक्ष्मणपुर बाँधका कारण डुबानमा परेर ३२ नेपालीको मृत्यु भएको छ ।
८. बाँध र तटबन्धसँग जोडिएको नेपाली भूमि वर्षायाममा ५ देखि १५ फिटसम्म गहिरो अस्थायी तालमा परिणत भएको थियो ।
९. १४ किलोमीटर लामो नेपाल-भारत सीमाक्षेत्र डुबानमा परेको थियो ।
१०. नेपालबाट बगेको गन्धेरी र सोतिया नदीको प्राकृतिक बहावको निकास बन्द भएकोले ब्यारेजबाट ८.६ किलोमीटर उत्तरसम्म नदीमा पानीको बहाव फर्केको थियो ।

भारतले सीमावर्ती लक्ष्मणपुर बाँध र तटबन्ध बनाएपछि त्यस क्षेत्रका नेपाली जनताको मानव अधिकार हनन हुन पुगेको छ । डुबान भएको समयमा त्यस क्षेत्रमा वातावरणीय असन्तुलन (जलमय उराठलाग्दो) हुन्छ । जनधनका साथै पशुधनको नाश, मठ मन्दिर लोप भई संस्कृतिमा धक्का पुग्ने गरेको छ । तटबन्ध निर्माणले नेपाली बासिन्दालाई सुकुम्बासीमा परिणत गरेको छ । कतिपय नेपाली बासिन्दाले जीउज्यान गुमाउनु परेको छ । मानव अधिकार सबैका लागि समान हुनुपर्नेमा नेपालीले आफ्नो जमीनरूपी सम्पत्ति उपभोगको अधिकारबाट वञ्चित हुन परेको छ भने भारतीय नागरिकको कृषि आर्थिक स्थिति वृद्धि गरेको छ । बाँधले नेपाली जनतालाई पीडा र समस्यामा धकेली निर्धन बनाउँदै लगेको छ । नेपालीले आफ्नो सम्पत्तिको संरक्षण गर्न पाएका छैनन् भने भारततर्फ भू-उपयोगितामा वृद्धि गरी बहुबाली लगाउन मद्दत पुऱ्याई भारतीय किसानको कृषि आयस्तरमा वृद्धि गरेको छ । नेपालीलाई मानव अधिकारमाथि प्रश्नचिन्ह खडा गर्ने जड कुरो भारतीय सिमावर्ती लक्ष्मणपुर ब्यारेज र कलकलावा तटबन्ध भएको छ ।

महलीसागर ब्यारेज

भारतले नेपालको सीमारेखामा झण्डै टाँसिने गरी अर्को बाँधका रूपमा ३० मीटर लामो, ४.७ मीटर अग्लो र २ मीटर चौडा महलीसागर बाँध बनाएको छ । कपिलवस्तु जिल्लाको सदरमुकाम तौलिहवादेखि १० किलोमीटर दक्षिणमा रहेको नेपाल-भारत सीमा स्तम्भ नं. ५० र ५१ बीचमा अन्तर्राष्ट्रिय सीमारेखाबाट १५० मीटरको दूरीमा नेपालबाट बग्ने महसई नदी थुनेर महलीसागर बाँध र तटबन्ध बनाइएको छ । यो बाँध र तटबन्धबाट नेपालको सीमापार गरी बग्ने महसई नदीका साथै वाणगंगा नदी, परसोही नालालगायतको पानीको प्राकृतिक बहाव रोकिन जाने गरेको छ । यस बाँधको निर्माण भारतको उत्तर प्रदेश सिद्धार्थनगर जिल्ला सोहरथगढ ठानाअन्तर्गत मर्जादपुरको महली गाउँनजिकको महलीसागरमा भएको छ । करीव ९० लाख भारतीय रूपियाँको लागतमा यो बाँध भारतले आफ्नो पानी नियन्त्रण प्रणाली (Escape Project) अन्तर्गत बनाएको हो । सीमावर्ती क्षेत्रमा बनाइएको यस बाँधबाट भारतीय सिद्धार्थनगर जिल्लाको महला, महली, पिपरहवा, सधुवानगर, अर्जुनधारा, करहिया, पकडिहवा र पडरहवा क्षेत्रको जमीन सुख्खा मौसमा सिंचाइ हुँदै आएको छ । त्यसलाई थप व्यवस्थित गर्न भारतले पुरानो ५ ढोकाको बदला नयाँ १५ ढोके बाँध बनाएको छ ।

बाँधको दाँया-बाँया पश्चिममा वाणगंगासम्म पुग्ने गरी हाल २.२ किलोमीटर लामो तटबन्ध बाँधिएको छ । यद्यपि तटबन्धनको प्रस्तावित लम्बाइ ५ किलोमीटर रहेको छ । यस तटबन्धनको फेद (सतह) ५ मीटर चौडा रहेको छ, भने टुप्पोको चौडाइ सालाखाला ४ मीटर छ । तटबन्ध जमीनको २ मीटरदेखि ६ मीटरसम्म अग्लो बनाइएको छ । यस्तो तटबन्धनको उचाइ समुद्र सतहबाट ९३.६३ देखि ९४.५ मीटरसम्म रहेको छ । पानीलाई बाँध्न माटो थुपारी बनाइएको तटबन्ध सडकका रूपमा पनि उपयोग गरिएको छ ।

बाँध निर्माणका कारण नेपालमा परेको असर

नेपालको कपिलवस्तु जिल्लाबाट भारतको सिद्धार्थनगर जिल्लातर्फ बग्ने महसई, वाणगंगा, परसोही नालाको प्रकृतिक बहाव रोकिँदा नेपालको सीमावर्ती भू-भाग डुबानमा परी नेपाललाई नकारात्मक

असर पर्ने गरेको छ । वर्षाका समयमा नेपालको खास गरी साविक ३ गाउँ विकास समितिलाई प्रत्यक्ष असर पार्दछ । यस्ता गाउँपालिकामध्ये यसोधरा गाउँपालिकाको बेदौलीको वडा नं. ९, साविक गाविसहरू भगवानपुर वडा नं. ८, लोहरौली, नदवार मुडिला छन् । यसैगरी रंगपुर गाविसको वडा नं. २, रंगपुर गाउँ वडा नं. ३, भैसाहिया, कडजवा, रमपुरवा छन् भने पर्साहिया गाविसको पर्साहिया गाउँ निकै प्रभावित हुने गरेको छ ।

नेपाली भूमि डुबान हुने सम्बन्धमा वर्षायाममा बाँधको सबै ढोका बन्द गरिएमा लगभग ५०० हेक्टर जमीन डुबानमा पर्ने गरेको छ । यसमध्ये ३०० हेक्टर खेतीयोग्य जमीन पर्दछ । हिउँदयामको सामान्य अवस्थामा १५० देखि २०० हेक्टर क्षेत्रफलको जमीन सँधैँ डुब्छ । यस क्षेत्र १ मीटर गहिरो पोखरीमा परिणत हुने गरेको पाइन्छ । २०६५ सालमा गहुँबालीको मात्र ६५ हेक्टर जमीन डुबान पऱ्यो । बाँधमा रहेको पानीको सतह (समुद्री सतहदेखि) ९२.७६ मीटरभन्दा माथि पुग्यो भने थप २५ हेक्टर जमीन डुबानमा पर्ने हुन्छ । मनसुनको समय जलाशयको पानीको गहिराई २ मीटरभन्दा बढी हुन्छ । डुबानबाट १,००० घरपरिवारका करीव ५,००० नेपाली बासिन्दा प्रभावित भएका छन् । यसबाट त्यस क्षेत्रका नेपाली बासिन्दाको जीवनयापन सम्बन्धी मानव अधिकार हनन् हुन पुगेको आभाष हुन्छ ।

रसियावाल-खुर्द-लोटन जोर्तीबाँध

रुपन्देही जिल्लाको भगवान् गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीदेखि ६ किलोमीटर दक्षिण मर्चवार क्षेत्रको नेपाल-भारत सीमारेखा नजिकै भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा बनाइएको तटबाँधलाई रसियावाल-खुर्द-लोटन बाँधका नामले जानिन्छ । भारतले खुर्द, रसियावाल र लोटन गरी तीन गाउँ क्षेत्रलाई जोड्ने गरी बाढी

नियन्त्रणका लागि तर्जुमा गरेको यस तटबाँध योजनालाई ती गाउँबस्तीको नामबाट रसियावाल-खुर्द-लोटेन बाँध भनिएको हो । नेपालबाट मर्चवार क्षेत्र हुँदै भारततर्फ बग्ने दानव र डन्डा (घोघी) नदीमा वर्षाका समय आउने बाढीको बहावलाई भारतले बनाएको यस तटबाँधले रोकिदिन्छ, र नेपाली भूमि डुबानमा पर्न जान्छ । अर्कोतर्फ यस बाँधले भारतको चुरेहिया, कर्माइन, धमौलीलगायत ८५ भारतीय गाउँबस्तीलाई चाहिँ बाढीबाट जोगाउँछ ।

तटबाँध निर्माणका कारण नेपालमा परेको असर

वर्षायाममा नेपालबाट बगेर भारततर्फ जाने पानी रसियावाल-खुर्द-लोटेन बाँधद्वारा बाँधिई नेपालतर्फ जलजमाउ हुने भएकोले नेपालको साविक ८ गाउँ विकास समिति (थुमुवा, पिप्रहवा, आमा, भगवानपुर, रोहिणिहवा, करौंता, बेतकुइया र भदौली) को जमीन डुबानमा पर्ने गरेको छ । यस्ता ८ गाविसका १८ गाउँबस्ती (पिप्रहवा, पिलहवा टोला, भदौली, ठुगहावा, भुरहवा, तरैनी, गुलरिया, वाणगंगा, मुडिला, मजिगवा, बंगिइ, बरबसी, पिपरी, करौंता, बंसिडहा, हरवारहवा, पकडिहवा र गणेशपुर) प्रभावितमा पर्ने गरेका छन् । यसबाहेक केही दिन अविरल वर्षा भयो भने अथवा मुसलधारे पानी पच्यो भने र कल्भर्टको ढोका खोलिएन भने भगवान् गौतम वुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी क्षेत्र पनि डुबानको चपेटामा पर्न सक्दछ ।^{१४}

२०५८ सालको वर्षायाममा डुबान प्रभावित क्षेत्र १३ वर्गकिलोमीटरको क्षेत्रफलसम्म फैलिएको थियो । यसबाट करीव २,८०० मेट्रिक टन खाद्यान्न उत्पादनमा कमी आएको थियो । २०८ घरधुरी डुबानमा परेको थियो । यी घरबासका प्रत्यक्ष पीडामा परेका बासिन्दा र यस वरपरका अप्रत्यक्षरूपमा प्रभावमा परेका समेत लगभग ५० हजार बासिन्दालाई त्यसबेला नराम्रो असर परेको थियो । रसियावाल-खुर्द-लोटेन जोर्तीबाँध जोडिने गरी निर्माण पुनः शुरू गरियो भने नेपाली जनताको मानव अधिकारको प्रश्न मात्र होइन विश्वसम्पदा सूचीमा रहेको नेपालको लुम्बिनीको अस्तित्वमाथि नै प्रश्नचिन्ह खडा हुन सक्दछ ।

टनकपुर ब्यारेज

टनकपुर ब्यारेज कञ्चनपुर जिल्लाको जिमुवा पश्चिम र भारतको उत्तराञ्चल प्रदेश चम्पावत जिल्ला पूर्वको टनकपुरमा अवस्थित महाकाली नदीमा पर्दछ । यो ब्यारेज कञ्चनपुर जिल्लाको उत्तर-पश्चिममा रहेको ब्रम्हदेवमण्डी बजारभन्दा करीव ३.५ किलोमीटर दक्षिण तथा टनकपुर बजारदेखि २ किलोमीटर दक्षिण र शारदा ब्यारेजभन्दा ४ किलोमीटर उत्तरमा रहेको छ । टनकपुर बाँधको संरचना नेपाल-भारत सीमास्तम्भ नम्बर १ (ब्रम्हदेवमण्डी नजिक) र सीमास्तम्भ नम्बर २ ए को लगभग बीचमा निर्माण गरिएको छ । ब्यारेजको लम्बाई ४४० मीटर रहेको छ भने यसमा २६ ढोका रहेका छन् ।

भारतले नेपाल र भारतको सीमामा रहेको महाकाली नदीमा टनकपुर बाँध निर्माण गरेकाले नेपालतर्फको ९ हेक्टर जमीन जलाशयमा परिणत भएको छ । टनकपुर बाँधको एफलक्स बन्ड (Afflux Bund) बनाउँदा नेपालको ५७७ मीटर लामो भू-भागको २.९ हेक्टर जमीन मिचानमा परेको छ । यसबाहेक अर्को २२२

४ स्पेसटाइम दैनिक, २०५८ साउन १३ ।

हेक्टर नेपाली भूमि तथा जंगल क्षेत्र बाँधद्वारा डुबानमा परेको छ । यसैगरी टनकपुर परियोजनाका सन्दर्भमा जिमुवाका ७७ परिवारको ५४ बिघा जमीन र घरबास क्षति भएको थियो ।

महाकाली नदी छेकेर बनाएको टनकपुर योजनाबाट भारतले २०,००० क्युसेक पानी पाउँछ । यसैगरी उसले १२० मेगावाट बिजुली पनि उपलब्धि गर्दछ । नेपालले भने मात्र १५० क्युसेक पानी र १.१४ मेगावाट (१ करोड युनिट) विद्युत पाउँछ । यद्यपि भारतीय प्रधानमन्त्री पिभि नरसिंह रावको २०४९ मंसिरमा नेपाल भ्रमणका अवसरमा २.२८ मेगावाट दिने वचन दिइएको थियो । टनकपुर बाँध परियोजनाबाट नेपाललाई नगण्यमात्रामा मात्रै फाइदा हुने भएकाले धेरै चर्चा-परिचर्चा चलेको थियो । तर, सरकार प्रमुखको उदासीनताका कारणले सीमा नदी महाकालीमा बनाइएको संरचनाबाट अहिलेसम्म नेपालले न्यायोचित फाइदा पाउन सकेन । यसबाट नेपाल राष्ट्रकै हकअधिकार कुण्ठित हुन पुगेको छ ।

शारदा ब्यारेज

कञ्चनपुर जिल्ला, महेन्द्रनगरको गड्डाचौकी बनवासापश्चिम नेपाल र भारतबीच बगेको सीमानदी महाकालीमा भारतले बनाएको बाँधलाई 'शारदा ब्यारेज' का नामले चिनिन्छ । यो ब्यारेज महेन्द्रनगर बजारबाट ११ किलोमीटर पश्चिमतर्फ पर्दछ । नेपालको सुदूरपश्चिम तराईबाट यही बनवासा (शारदा बाँध) नाकाबाट भारततर्फ आउने जाने गरिन्छ । यो ब्यारेज भारतको उत्तराञ्चल प्रदेश चम्पावत जिल्लाको बनवासामा काली नदीलाई ब्यारेजद्वारा छेकी बनाइएको छ । नेपालको सीमा जोडिएको भारतीय सीमावर्ती क्षेत्रमा भारतले बनाएका ब्यारेजहरू मध्ये शारदा ब्यारेज सबैभन्दा पुरानो हो । नेपालमा महाकाली र भारतमा शारदा भनिने नदीलाई भारतले नदीको माथिल्लो (उत्तरी) खण्डलाई काली नदी भन्ने गर्दछ भने यसै नदीको मध्यखण्डलाई शारदा र दक्षिण भागलाई सर्यू र पश्चिम घाघ्रा नदी पनि भन्ने गर्दछ ।

बाँध निर्माणका कारण नेपाललाई परेको असर

२०१५ सालदेखि भारतले जोगबुढा साइफनदेखि तलतिरबाट नेपालको सहमति नलिई शारदा नहरको क्षमता वृद्धि गर्‍यो । यसबाट २,००० क्युसेक पानी जबरजस्ती लगी शारदा जलाशयमा वर्षायाममा खसाउने प्रक्रिया शुरू गर्‍यो । सीमित पानीको मात्रा अटाउने जलाशय भरिएपछि अथवा नहरमा पानी नचाहिएको बेला फाल्नु पानी नगरा (Escape) बाट जोगबुढा नालाद्वारा नेपालतर्फ फालिने गरिन्छ ।^१ यसरी बढी भएको पानी बेला-कुबेला हिउँदयाममा समेत नेपालतर्फ फालिँदा दोधारा क्षेत्रमा बाढी आई जोगबुढा नदीले नेपाली भूमिमा कटान गर्ने गरेको छ । यस्तो कटानको पीडा नेपाली जनताले भोग्नु परिरहेको छ ।

भारतले सीमा नदी महाकालीको विभिन्न स्थानमा ब्यारेज बाँध, नहर, तटबाँध, तटबन्धन, जलबन्धन, जोर्ती-बाँध जे जस्तो संरचना बनाए तापनि नेपालले आफ्नो हक, हित, समानुपातिक लाभ, राष्ट्रियता, स्वाधीनता कुण्ठित पार्नु हुँदैन । यस्ता कुरामा चुकिँदै गइयो भने नेपालले दूरगामी नकारात्मक प्रतिफल भोग्नुपर्ने अवस्था आउन सक्दछ । फलतः नेपालको आफ्नो पहिचान र नेपालीले मानवीय अधिकार नै गुमाउनु पर्ने हुन सक्दछ ।

५ अजय दीक्षित (अगष्ट, २००८), दुई छिमेकीको जलयात्रा, एक्सनएड नेपाल, काठमाडौं ।

कैलाशपुरी ब्यारेज

कैलाली जिल्ला भजनी नगरपालिका साविक लालबोभी गाविस वडा नम्बर ८ कौवाखेडाको नेपाल-भारत सीमारेखाबाट करीव १० किलोमीटर दक्षिण दूरीमा भारतीय भूमिमा बनेको ब्यारेजलाई 'कैलाशपुरी ब्यारेज' को नामले चिनिन्छ । कसै-कसैले कैलाशपुरी ब्यारेजलाई गिर्जापुर ब्यारेज पनि भन्ने गरेका छन् । यो ब्यारेज बर्दिया जिल्ला टपरा नजिक दुई देशको सीमाबाट पनि लगभग १० किलोमीटर दक्षिणमा अवस्थित रहेको छ । यो बाँध नेपालको कैलाली र बर्दिया जिल्लाको सीमावर्ती भू-भागको डुबानसँग सम्बन्धित रहेको छ । कैलाशपुरी ब्यारेजको यथार्थ अवस्थिति चित्रण गर्नुपर्दा नेपालबाट बगेको मोहना नदी र कर्णाली नदी लगभग नेपाल-भारत सीमामा संगम भएको छ र घाँघरा नदीको नामले दक्षिणतर्फ बगेको छ । कर्णालीको पूर्वतर्फबाट गेरूवा नदी बग्दै नेपालको सीमा काटेर दक्षिणतर्फ लागेको छ । गेरूवा नदी नेपालको चिसापानीदेखि भारतको कोठियाघाटसम्म करीव ३७ किलोमीटर लामो छ । यो नदी भारत उत्तर प्रदेश राज्य बहराइच जिल्लाको निगाशन तहसील क्षेत्र कतर्नियाघाटबाट भारततर्फ पसेको छ । दुई देशको सीमाबाट लगभग ८ किलोमीटरको दक्षिण दूरी पार गरेपछि यस गेरूवा नदी र घाँघरा नदीको संगम हुन गएको छ । यही संगमस्थलदेखि करीव २ किलोमीटर दक्षिणमा नदी केही साँगुरो भएको स्थानमा कैलाशपुरी ब्यारेज (बाँध) निर्माण गरिएको छ । ब्यारेजको दुवैतर्फ पूर्व-पश्चिम दिशामा तटबन्ध उठाई नहरको सञ्जाल बनाइएको छ ।

डुबान तथा बाढीबाट परेको असर

कैलाली जिल्लाको सीमावर्ती भू-भागका बासिन्दा प्रत्येक वर्ष वर्षायाममा डुबानको चपेटामा पर्ने गरेका छन् । यस्ता उदाहरणमध्ये २०६५ सालको भदौ महिनामा दुई दर्जनभन्दा बढी गाउँहरूको ७० प्रतिशत भू-भाग जलमग्न भएका थिए । यसबाट चार हजार स्थानीय बासिन्दा विस्थापित भएका थिए । कैयौं हेक्टर जमीनमा लगाइएको धानबालीलाई क्षति पुऱ्याएको थियो । २०६५ असोज ३ गते रातिदेखि परेको वर्षा त्यस वर्षको सबैभन्दा ठूलो वर्षा भएको र त्यसका कारण डुबानमा परेर १० जनाको मृत्यु भएको कुरा स्थानीय बासिन्दाले बताएका थिए । यसरी डुबानमा पर्नुको कारणचाहिँ भारतले कर्णाली (घाँघरा) नदीमा बनाएको कैलाशपुरी ब्यारेजको ढोका नखोलेकाले नै हो भनी विज्ञहरूले बताएका थिए । वास्तवमा २०६५ असोजको पहिलो साता कैलालीमा भएको बाढी डुबानले घरबारविहीन भएका हजारौं बाढीपीडित नेपाली परिवार २०७४ सालको असार साउनमा आकाश गर्जदा मात्रै पनि भयङ्कर त्रासमा परेका थिए । यसबाट मानिसको बाँच्न पाउने अधिकारमा डर, त्रास र भय उत्पन्न भएको छ ।

धौलिगङ्गा ब्यारेज

दार्चुला जिल्ला सीमाबाट ४ किलोमीटर पश्चिम धौलिगङ्गा नदी छेकेर १८ टोके धौलिगङ्गा ब्यारेज बनाइएको छ। यसको लम्बाई ३१५ मीटर र ५६ मीटर अग्लाई तथा ७० मीटर गहिराई रहेको छ। २०७० असार २ गते मुसलधारे वर्षा भई जलाधार क्षेत्रबाट पानी सोहोरिएर आएका कारण ब्यारेज र यसको तटबन्ध बगाउने अवस्था सिर्जना भयो। बाँध भत्कनबाट बचाउन भारतले १८ वटै टोका एकै चोटि खोलिदिँदा नेपालतर्फ दार्चुलाको खलङ्गामा महाकाली नदीको भङ्गालो नै पसेर निकै क्षति पुऱ्यायो। परिणामतः १३ सरकारी कार्यालय, १०५ पक्किघर, १७ सकुमवासी टहरा, ४ मन्दिर बगायो भने भोलुङ्गे पुल र खलङ्गा-टिङ्कर सडक खण्ड क्षतविक्षत तुल्यायो। २,५०० नेपाली जनता विस्थापित हुन पुगे।^७ भारतको सीमावर्ती बाँधले नेपालीको सुरक्षित ठाउँमा बस्न पाउने अधिकारलाई क्षतविक्षत पार्ने गरेको छ।

कोइलावास बाँध

दाङ जिल्लाको सदरमुकाम घोराहीदेखि करीव १४ किलोमीटर दक्षिणमा पर्ने लमही नजिकै गढवा नगरपालिका साविक कोइलावास गाविस वडा नं. ९ को कोइलावास बजार दक्षिणतर्फ भारतले उसको सीमान्त भूमिमा बनाएको बाँधलाई कोइलावास बाँध भनिन्छ। नेपाल-भारत सीमास्तम्भ नं. ३७ देखि २० मीटरको दूरीमा दाराखोलामा यो बाँध बनाइएको छ। यो बाँध र यसको नहर (कुलो) सीमास्तम्भ नं. ३७ र ३८ को बीचमा अवस्थित रहेको छ। कुलोको भाग नेपाली भू-भागमा पारिएको छ भने बाँधचाहिँ सीमाको दशगजाक्षेत्र दक्षिणको भारतीय सीमान्त भू-भागमा निर्माण गरिएको छ। बाँधस्थल भारत उत्तर प्रदेशको बलरामपुर जिल्लामा नेपालको सीमानजिकै रहेको छ।

यो बाँधको लम्बाइ ५० मीटर रहेको छ भने खोलाको सतहबाट २ मीटर अग्लो छ। भारतले कोइलावास बाँध निर्माणको काम संवत् २०६० साल असारदेखि शुरू गरेको थियो। पहिलो चरणमा बाँधको जग हाली कुलोको रेखाङ्कन (Alignment) गरेको थियो। दारा खोलालाई थुनेर बनाएको यस बाँधले खासगरी वर्षायाममा नेपालको कोइलावास बजार क्षेत्रलाई डुबानको प्रभावमा पार्दछ। यसबाट करीव ३,००० नेपाली बासिन्दा प्रभावित हुन्छन्।

डण्डा-फरेना तटबन्ध

रुपन्देही जिल्लाको सिद्धार्थनगर नगरपालिका वडा नं. २ दक्षिण सीमास्तम्भ नं. ५१९ (२५) को अत्यन्त नजिकबाट भारतले माटो थुपारी बनाएको संरचनालाई डण्डा-फरेना तटबन्ध भनिन्छ। यो तटबन्ध दुई देशबीचको अन्तर्राष्ट्रिय सीमास्तम्भदेखि ६ मीटरको दूरीमा अवस्थित रहेको छ। वास्तवमा यो संरचना सीमाको दशगजा क्षेत्रभित्रैदेखि निर्माण गरिएको छ। यो तटबन्ध हाल डण्डादेखि भारतीय गाउँ फुलपुर, केवटलिया हुँदै फरेनासम्म बनाइएको हुनाले यसको नाम डण्डा-फरेना तटबन्ध रहन गएको छ। भारतले सीमादेखि करीव १५० मीटर दक्षिण नेपालबाट बगेर गएको डण्डा नदीमा सानो पक्की बाँध बाँधेर सिंचाइ गरिरहेकोमा हाल बनाएको डण्डा-फरेना तटबन्ध त्यसै बाँधमा लगेर जोडेको छ।

^७ गोरखापत्र दैनिक, २०७० असार ७।

बाँधको विवरण

डन्डा-फरेना तटबन्ध पूर्व पश्चिम दिशामा फैलिएको ३ किलोमीटर लामो छ । यो तटबन्ध जमीनको सतहमा चार मीटर चौडा रहेको छ भने यसको उचाइ २.५ मीटर छ । तटबन्धको ३ किलोमीटर लम्बाइभित्र साना दुई कलभर्ट रहेका छन् । ७ किलोमीटर लामो तटबन्ध बनाउने लक्ष्य भए तापनि नेपालबाट आवाज उठेको हुनाले हाल ३ किलोमीटर मात्र बनाइएको छ । २०६१ चैतको तेस्रो हप्तादेखि निर्माण शुरू गरिएको ३ किलोमीटर संरचना २०६३ चैत्र अन्तिम सातामा पूरा गरिएको थियो ।

भारतले डन्डा नदीमा बाँध बनाई डन्डा-फरेना तटबन्ध निर्माण गरेपछि नेपालबाट भारततर्फ बग्ने डन्डा नदीको र सुइयानालाको प्राकृतिक बहाव रोकिन गई नेपालको सीमावर्ती भूमि डुबानमा पर्ने गरेको छ । यस्तो डुबानमा परी सिर्जना भएको नराम्रो असरबाट प्रभावित हुने क्षेत्रमध्ये सिद्धार्थनगर नगरपालिका वडा नं. २ को मेउडिहवा, फुलपुर, जंगलटोल र भन्डीबजारका साथै वडा नं. ११ को पिपरैवा गाउँ रहेका छन् । वर्षायाममा परेको पानी जमाउ भई करीव १०० विघा जति धानवाली क्षेत्र डुबानमा पर्ने गर्दछ । डुबानबाट करीव ५५ घर प्रभावित हुने गर्दछ । २०६४ सालको मनसुन वर्षाका समय डुबानबाट करीव एक दर्जन घर पनि भत्केका थिए ।

कोसी ब्यारेज

सप्तरी र सुनसरी जिल्लाको सीमामा बगेको कोसी नदीमा सप्तरीको भारदहदेखि पूर्व र सुनसरीको भन्टाबारीदेखि पश्चिमतर्फ नदीलाई बाँधेर बनाइएको बाँधलाई 'कोसी ब्यारेज' भनिन्छ । यो ब्यारेजको पूर्वी भाग नेपाल-भारत सीमारेखाबाट करीव ३५० मीटरको दूरी र पश्चिम भाग १,४०० मीटरको दूरीमा अवस्थित रहेको छ । भारतले बनाएको सीमावर्ती ब्यारेज तथा बाँधहरूमध्ये अधिकांश भारतीय सीमावर्ती भू-भागमा र कुनै बाँध सीमारेखामा सटाएर बनाइएको छ भने यो कोसी ब्यारेजचाहिँ नेपाली सीमावर्ती भू-भागमा सम्भौता गरी बनाएको छ ।

ब्यारेजको विवरण

कोसी ब्यारेज १,१७५ मीटर लामो तथा १८ मीटर अग्लो छ । यस ब्यारेजमाथि सवारी साधन गुड्न ७ मीटर चौडा सडक रहेको छ र यसभित्र मानिस पैदल आवागमन गर्नका निम्ति १.५ मीटर चौडा पेटी पनि बनाइएको छ । यसमा जम्मा ५६ ढोका रहेका छन् । यी ढोकाहरूमध्ये ४६ ढोका १८ मीटर अग्लो र ७ मीटर चौडा रहेको छ भने बाँकी १० ढोकाको चौडाइ भने ८ मीटर भई उचाइ १८ मीटर नै रहेको छ । यस्ता ५६ ढोका रहेको ब्यारेज माथिको भागलाई पुलको काममा प्रयोग गरिएको छ । यो ब्यारेजको पुलबाट नेपालको पूर्व-पश्चिम राजमार्गको खण्ड गाँसिएको छ । विश्वका धेरै बालुवा बगाउने नदीहरूमध्ये कोसी पनि एक हो । कोसी नदीमा सरदर वर्षेनी ५० अर्ब घनमीटर पानी बग्ने गर्दछ ।

ब्यारेजबाट नेपाललाई परेको असर

कोसी ब्यारेज तथा तटबन्धका कारणले ६,८०० हेक्टर नेपालको जमीन डुबानमा परेको छ । कोसी योजना क्षेत्रमा बाँध र तटबन्धले नेपालको २२ गाउँ क्षेत्र प्रत्यक्ष प्रभावमा परेका छन् । यसमध्ये पश्चिमी

तटबन्धले सप्तरी जिल्लाको रम्पुर मल्हनिया, बर्सायन, इनर्वा, गोबरगाढा, हनुमाननगर, १ नं. जोगनिया, २ नं. जोगनिया, भारदह, बैरवा गरी ९ गाविसहरू प्रभावितमा परेका छन्। यसका साथै कोसी पश्चिमी डुबान तटबन्धबाट सप्तरी जिल्लाकै बदगामा, जगतपुर, पिप्रा पूर्व, घोघनपुर, कमलपुर र ओद्राहा गरी थप ६ गा.वि.स. प्रभावित भएका छन्। यसैगरी पूर्वी कोसी डुबान तटबन्धले सुनसरी जिल्लाको हरिपुर, श्रीपुर, जब्दी, कुशाहा, लौकही, मधुवन र प्रकाशपुर गरी अरू ७ गा.वि.स. क्षेत्रलाई प्रभावित पारेको छ। २१,१९१ घरधुरीका १,२२,३०५ जनसङ्ख्यालाई कोसी तटबन्धले प्रत्यक्ष प्रभावित पारेको छ।^{१५}

कोसीको ताण्डव नृत्य

२०६५ भदौ २ गते सोमबार दिउँसो १:४५ बजे कोसी ब्यारेजको पूर्वी तटबन्धमध्ये ब्यारेजभन्दा १२ किलोमीटर उतरतर्फ रहेको पश्चिम कुशाहाको तटबन्ध फुटेर सुनसरी जिल्लाको साविक ८ गाविसलाई प्रभावित तुल्यायो। यसमध्ये पश्चिम कुशाहा, लौकही, हरिपुर र श्रीपुर गरी ४ गा.वि.स.लाई प्रत्यक्ष तथा नराम्रो असर पायो। बाँकी ४ गा.वि.स. भोक्राहा, नरसिंह, वसन्तपुर र दुस्कीघाटलाई आंशिक असर पारेको थियो।

प्रत्यक्ष र नराम्रो प्रभाव पारेको साविक ४ गाविसको २३ वडामा धेरै क्षति पुऱ्याएको थियो। यस क्षेत्रको ५,५९२ हेक्टर खेतीयोग्य जमीन डुबानमा पाऱ्यो। यी गाविसका ३५ प्रतिशत धानबालीलाई नोक्सान पुऱ्यायो। तटबन्ध भत्कनाले करीव १८ किलोमीटर लम्बाइ र १५ किलोमीटर चौडाइ भूमि डुबान क्षेत्रमा परिणत भयो। श्रीपुर गाविस. १० फिट गहिरो जलाशय तालको रूपमा परिणत भयो।

यसरी डुबान, कटान र बाढीको चपेटामा परेर ५० हजारभन्दा बढी नेपाली बासिन्दा विस्थापित हुन पुगे। २७ जनाको ज्यान गयो। २४ नेपालीको शव भारतको बिहारमा फेला परेको थियो। ५ हजारभन्दा बढी कच्ची-पक्की घर डुबानमा परे। एक दर्जन विद्यालय र दुई दर्जन मदर्सा पनि डुबे। सयौं घर भत्किए। डुबानबाट मानिस मात्रै होइन, तर ५५ हजारको संख्यामा घरेलु जनावर पनि प्रभावित भए। यसमध्ये १४,५७१ (११, ३०१ गाई भैंसी र ३,२७० हाँस कुखुरा) मरे।^{१६}

धनजनको क्षतिबाहेक तटबन्ध भत्कनाले त्यहाँबाट सोहोरिएर आएको भेलले गर्दा पूर्व-पश्चिम राजमार्गको भन्टाबारी-लौकहीको १४ किलोमीटर खण्डको ६ ठाँउमा कटान भयो। ठाँउ-ठाँउमा टुक्राटाक्री गरी ३ किलोमीटर सडक टुट्न पुग्यो र केही दिन सवारी आवागमन अवरूद्ध भएको थियो।

८ कोसी योजना (सन २००६), एक्सनएड नेपाल, काठमाडौं : १३-१४।

९ गृह मन्त्रालयको २०६५ भदौ ९ को विवरण।

गण्डक ब्यारेज

नेपाल र भारतबीच २४ किलोमीटर सीमारेखाको काम गर्ने नारायणी नदीमा नेपालको नवलपरासी जिल्ला त्रिवेणी सुस्ता कुडिया गाउँको पूर्वतर्फ नारायणी नदीलाई छेकी भारतले बनाएको बाँधलाई 'गण्डक ब्यारेज' भनिन्छ। नेपालको नारायणी नदीलाई भारतमा गण्डक नदी भनिन्छ। गण्डक ब्यारेजको पूर्वपट्टि भारत बिहार राज्य चम्पारन जिल्लाको भैंसालोटन पर्दछ। यसैले गण्डक ब्यारेजलाई भारतमा कसै कसैले 'भैंसालोटन बाँध' भन्ने पनि चलन चलेको छ।

ब्यारेजको विवरण

भैंसालोटनमा निर्माण गरिएको गण्डक ब्यारेजमा ३६ ढोका रहेका छन्। यसको लम्बाई ७७० रहेको छ। ब्यारेजको पश्चिमबाट दुई वटा नहर निकालिएका छन्। पहिलो नहर ब्यारेजबाटै निकालिएको छ भने दोस्रो नहर ब्यारेजभन्दा आधा किलोमीटर माथितिर (उत्तरतर्फ) बाट निकास गरिएको छ। ब्यारेजबाट निकालिएको नहरमा पानीको मात्रा एकदमै धेरै (लगभग ठूलो खोलाजत्रै) रहेको छ भने उत्तरतर्फको नहर भने सानो खहरेजस्तो मान्नु छ। १६० फिट चौडा र करीव २५ फिट अग्लो, नेपालमा मात्रै १९ किलोमीटर लामो नहरको पानी नेपालको भू-भाग भएर सोभै भारतीय भूमितर्फ लगिएको छ। नेपाली किसानले यो पानी छुनसम्म पनि पाउँदैनन्। कुलो जत्रै सानो नहर भने नेपालको लागि बनाइएको छ। यसमा पानीको मात्रा एकदम कम रहेको छ।

गण्डक ब्यारेजबाट पानी निकालिएको र नेपाली भूमि हुँदै सरासर भारततर्फ लगिएको पश्चिमी नहरको मुनिबाट निकास हुने खोलानाला तथा गण्डकी नदीकै बाढीको निकासद्वारा पुरिएर पानीको निकास रोकिन गई नवलपरासी जिल्लाको भन्डै एक दर्जन गाउँ प्रत्येक मनसुनी वर्षायाममा डुबानमा पर्ने गरेका छन्। अर्कोतर्फ यसै पश्चिमी नहरमाफत नेपालका खोलानालाबाट आएको बाढी छिर्ने साइफन भारतले प्रत्येक वर्ष सफा गर्नुपर्नेमा सफा नगरिदिँदा त्यस्तो साइफन थुनिएर भरेका ठोटिनाजस्ता नाला अवरूद्ध भई नेपालका अन्य गाउँहरू पनि डुबानमा पर्दै आएका छन्। यस्ता डुबानमा पर्ने गाउँहरूमध्ये बेदौली, गुठी सूर्यपुरा, ठूलो खेरप्पा, सोमनी, प्रतापपुर, रुपौली, भुजहवा मुख्य रहेका छन्।

यसबाहेक नरसिंग, गणी, जमुनिया गा.वि.स. आदि अर्ध-प्रभावित क्षेत्रका रूपमा रहेका छन्। यसरी गण्डक योजनाअन्तर्गत प्रायः नेपालको भूमि नै डुबान क्षेत्र भएकोले कृषकको आर्थिक अवस्थामा नराम्रो असर पारेको छ। परिणामतः डुबान प्रभावित क्षेत्रका बीसौं हजार नेपाली जनता हरेक वर्षायाममा मारमा पर्दै आएका छन्। गण्डक बाँध तथा सहायक बाँधद्वारा सिर्जित बाढी तथा डुबानका कारण सयौं नेपाली नागरिकले अनाहकमा ज्यान समेत गुमाइसकेका छन्। हजारौं परिवार विस्थापित हुन बाध्य भएका छन्। लाखौं रूपियाँको अन्नबाली र धनमाल बाढी डुबानकै कारण वसेनी नष्ट हुने गरेको छ। वर्षायाममा आकाशमा कालो बादल मडारिँदा गण्डक बाँधपीडित नवलपरासी जिल्लाका बासिन्दा राति ढुक्कसँग सुत्न सक्ने अवस्थामा छैनन्। यसबाट मानिसको सम्पत्ति भोग गर्न पाउने अधिकार हनन भएको देखिन्छ।

खाँडो-कुनौली तटबन्ध

सप्तरी जिल्लाको सदरमुकाम राजविराजदेखि दक्षिण लालापट्टी नजिकै खाँडो नदीमा बनाइएको तटबन्धलाई 'खाँडो तटबन्ध' को नामले जानिन्छ। खाँडो नदीले वर्षायाममा निकै उत्पात मच्चाउने गरेकोले सप्तरी जिल्लाभर यस नदीको नाम निकै प्रख्यात रहेको छ।

कुनौली तटबाँध सप्तरी जिल्ला सदरमुकाम राजविराजदेखि करीव १० किलोमीटर दक्षिण-पूर्वी सीमावर्ती क्षेत्रमा अवस्थित रहेको छ। सीमास्तम्भ नं. २२२ र २२३ स्तम्भबीचदेखि ५ मीटरको दूरीमा भारतले यो तटबाँध बनाएको छ। भारतले शुरूमा यसलाई सडक बनाएको भन्ने गरेको थियो। तर वर्षाको पानी थुनिएपछि तटबाँध भन्ने प्रमाणित भयो। यो तटबाँधमा पानी नियन्त्रक ढोकासहितको संरचना रहेको छ। खासगरी यो तटबाँध भारतले वर्षाको पानी थुनी सञ्चय गर्ने र हिउँदका महिनाहरूमा यही पानी उपयोग गरी जमीनमा सिंचाई सुविधा उपलब्ध गर्ने तथा भारतीय जमीन सुख्खा मौसममा समेत हराभरा पार्ने उद्देश्यले बनाएको हो। भारतमा बाढी नियन्त्रण गर्ने पनि यस तटबाँधको अर्को उद्देश्य रहेको छ।

यो तटबाँध करीव २ किलोमीटर लामो छ। जमीनको सतहबाट सालाखाला ५ मीटर अग्लो छ। तटबाँधको ठाँउ-ठाँउमा रूख पनि लगाइएको छ। यो तटबाँध २०४२ सालको अन्त्यतिर बनाइएको हो तापनि २०६१ सालमा माटो थपी संरक्षण गरियो। यसपछि नेपालबाट बग्ने वर्षाका समयमा पानी छेकिई नेपाली भू-भागमा जलजमाउ हुन थाल्यो।

नेपालबाट भारततर्फ बग्ने जिता नदी, खाँडो नदीमा आएको वर्षायामको भेल र कोसी तटबन्धबाट चुहिएर आएको पानी (Seepage) यस तटबाँधका कारण छेकिएर नेपाली सीमावर्ती भूभागमा डुबान हुने गरेको छ।

तटबाँधका कारण सप्तरीको दक्षिण भेगका रामपुरवा, मल्हनिया, सकरपुरा, कोइलाडी, लौनियाँ, विसहरिया, इनर्वा, हनुमाननगर, बर्साइन र बमनगामाकट्टी तिलाठी सहित साविक ११ गाविस हरेक वर्षायाममा डुब्ने गरेको कुरा तत्कालीन जिल्ला विकास समिति पूर्वसदस्य देवनारायण यादवले बताएका छन्। यसबाट करीव ५० हजार जनता वर्षेपिच्छे प्रभावित हुने गरेको छ। कुनौली तटबाँध र खाँडो नदीका कारण सयौं घरका बासिन्दा विस्थापित भइसकेको र केही विस्थापित हुने स्थितिमा पुगेको कुरा पनि यादवले उल्लेख गरे।^{१०} बाढीको पानीले गाउँ डुबेपछि स्थानीय बासिन्दाले राति-राति गएर तटबाँध फुटाउने गर्दै आएका पनि थिए। तर, २०६१ सालमा भारतले त्यहाँ सीआरपी (Central Reserve Police Force) तैनाथ गर्‍यो। बन्दुक बोकेका पुलिसले तटबाँधको पहरा गर्न थाले।

दुई तर्फको झडप

२०७३ साउन ८ गते आएको बाढिले करीव २ सय मीटर तटबाँध कटान गरेपछि १२ गते भारतीय सुरक्षाकर्मीको निगरानीमा खाँडो नदीको बहाव रोकिने गरी साविक कुनौली तटबाँधमा भारतले मर्मत गर्दै थप संरचना बनाउन शुरू गर्‍यो। सप्तरी जिल्ला प्रशासनले निर्माण रोक्न अनुरोध गरे तापनि

१० कान्तिपुर दैनिक, २०६१ पुस २२।

भारतीय पक्षले मध्यरातीबाट निर्माण तीव्र बनायो । भोलिपल्ट नेपाली स्थानीय जनता निर्माण रोक्न निर्माणस्थल पुगे । नेपाली र भारतीयबीच झडप हुन पुग्यो । हजारभन्दा बढी भारतीय दशगजा हुँदै बाँसको भाटा लिएर नेपाली सीमाभित्र प्रवेश गरी उनीहरूले चार पाच सय नेपालीलाई कुटपीट गरे । दुवै पक्षबीच तीन घण्टासम्म झडप भयो । झडपको क्रममा भारतीयहरूले नेपालीलाई नियन्त्रणमा लिएर कुटपीट गरेपछि दर्जनौं नेपाली घाइते भए । पूर्वजिविस सदस्य देवनारायण यादवलाई अस्पतालै भर्ना गर्नुपरेको थियो ।

२०७४ असार १८ गतेको अविरल वर्षाका कारण खाँडो नदीको बहाव रोकिनाले आधा दर्जनभन्दा बढी गाउँ डुबानमा पर्दा पनि देव नारायणले पानीको निकास गर्न सक्रिय भूमिका खेले । यिनै कारणले गर्दा यादव भारतीय प्रहरीको आँखाको तारो बनेका थिए । यसैले उनलाई भारतीय महिला अपहरण गरी आफ्नो बुहारी बनाएको भन्ने अत्तो थाप्दै भारतीय प्रहरीले २०७४ असोज १५ मा पक्राउ गरी ठानामा थुने । आखिर ती महिलाले नै आफू अपहरणमा परेको होइन, राजीखुशीले विवाह गरेको बयान दिएपछि यादव असोज २१ गते छुटे ।^{११} भारतले बनाएको बाँधले नेपाली जनताको जमीनमाथिको अधिकारको कामकुरो गर्ने नेपालीलाई छिमेकी देशको प्रहरीले दुःख दिएको यो एउटा प्रतितिनिधिमूलक उदाहरण हो ।

लालबकैया तटबन्ध

रौतहट जिल्लाको लालबकैया नदीमा आएको बाढीले तराईको समथर मैदानमा अवस्थित गौर नगरपालिका क्षेत्रका साथै अन्य ४ गाउँ (औरही, सिसिया, पुरेनवा, जयनगर) को अधिकांश भू-भाग डुबानमा पार्ने गरेको छ । यो नदीमा भारततर्फ र नेपालतर्फ पनि तटबन्धन बनाइएको छ । यस्तो संरचनामध्ये नदीको दायाँ किनारामा तटबन्ध निर्माण गर्न २०५६ सालमा नेपाल-भारत तटबन्ध सम्बन्धी स्थायी समितिले नेपालतर्फबाट ६ करोड र भारत सरकारबाट साढे ४ करोड रूपियाँ अनुमोदन गरेको थियो । यसअनुसार २०६० साल असारसम्म ३ वटा निकास ढोका समेत ८ किलोमीटर दायाँ तटबन्ध निर्माण भएको थियो । यसबाहेक स्थायी समितिको २०६५ माघ २४ मा सम्पन्न १२ औं बैठकले लालबकैया नदीको दुवै किनारमा तटबन्ध विस्तार गर्ने निर्णय गरेको थियो । तर निर्माण अझ पूरा भएको छैन ।

बैरगनिया चक्र-तटबाँध

रौतहट जिल्लाको सदरमुकाम गौर नगरपालिकादेखि दक्षिण भारत-नेपाल सीमा दशगजाको समानन्तर पारेर भारतले आफ्नो सीमावर्ती क्षेत्रमा बनाएको बाँध तथा तटबन्धलाई बैरगनिया चक्र-तटबाँध (Bairgania Ring Bund) का नामले चिनिन्छ । भारतले आफ्नै भू-भागमा यो चक्र-तटबाँध बनाए तापनि नेपालको सीमारेखाको सामीप्यमा निर्माण गरिएकोले यसबाट प्रत्येक वर्षायाममा नेपालतर्फको जिल्ला सदरमुकाम गौर बजारक्षेत्रसहित अन्य पाँच गाउँ विकास क्षेत्रमा धनजनको क्षति पुऱ्याउँदै आएको छ ।

चक्र-तटबाँधको विवरण

बैरगनिया चक्र-तटबाँध २०३७ सालको अन्त्यदेखि बनाउन शुरू गरिएको हो । यद्यपि यसको परिकल्पना

ब्रिटिश भारतले ५० वर्षभन्दा अधिदेखि नै गरेको थिए । यसको लम्बाई पूर्व-पश्चिम दिशातर्फ १५ किलोमीटर रहेको छ, उचाइ १० देखि १२ फिटसम्म रहेको छ । मोटर गाडी यस माथि गुडन सक्दछन् । यो संरचना नेपाल-भारत सीमारेखाको लगभग समानान्तरमा बनाइएको छ । वर्षायाममा बागमती नदी र लालबकैया नदीमा बाढी आएपछि बाढीको पानी यस बैरगनिया चक्र-तटबाँधले छेक्ने गर्दछ । फलस्वरूप नेपाली सीमावर्ती भू-भाग डुबानमा पर्दछ । प्रत्येक वर्ष जब बागमती नदीमा पानीको सतह बढ्छ, अनि यसले आफ्नो प्राकृतिक बहाव छोड्छ र दाँया-बायाँको जमीन जलजमाउ हुन थाल्छ ।

डुबानबाट असर परेको क्षेत्र

बैरगनिया चक्र-तटबाँधद्वारा रौतहट जिल्लाको पश्चिमतर्फको लालबकैया नदी र पूर्वतर्फको बागमती नदीको बहाव अवरोध हुँदा गौर नगरपालिका क्षेत्र र यस छेउछाउका ६ गाउँ वर्षायाममा डुबानको चपेटामा पर्ने गरेको छ । यस्ता गाउँमध्ये बन्जराहा, औरइया, बैरिया, पिपरा, पुरेनवा, सिरसिया आदि रहेका छन् । प्रत्येक वर्षायाममा जिल्ला सदरमुकाम गौर बजारका अधिकांश घरको भुइँतला डुबानमा पर्दछ । हो-हल्ला मच्चिन्छ । बैरगनिया चक्र-तटबाँधबाट पानी निकास गर्नका निम्ति आवाज उठ्छ । भारतीय सरोकारवालासम्म कुरा पुग्छ । जसोतसो पानीको निकास खोल्ने प्रयत्न गरिन्छ । यस वर्षको मनसुन वर्षायाम सकिन्छ, अनि डुबान र बाढीको कुरा सेलाउँछ । फेरि अर्को वर्षा शुरू हुन्छ, हालतचाहिँ गतवर्षको भन्दा पनि नाजुक हुन्छ ।

बैरगनियाँ चक्र-तटबाँध निकै पुरानो संरचना हो । यो भारतीय सीमावर्ती संरचनाले रौतहटवासी नेपाली जनतालाई पीडामा पारेको छ । खासगरी वर्षायाममा कति बेला बाढी तथा डुबानको चपेटामा पर्नुपर्ने हो उनीहरूलाई थाहा हुँदैन । तर मानव अधिकारअन्तर्गत आफ्नो जनताको जीउधनको सुरक्षा गर्ने र उनीहरूलाई परेको पीडा तथा समस्या समाधान गर्ने काममा नेपाल सरकार शिथिल रहेको छ ।

बागमती तटबन्ध

बाढी र डुबान नियन्त्रणका लागि रौतहट र सर्लाही जिल्ला सीमाबीचको बागमती नदीको दायाँ किनारमा उत्तर-दक्षिण पारी ८.२५ किलोमीटर लामो तटबन्ध बनाइएको छ । यसमध्ये ४.२५ किलोमीटर खण्ड भारत-नेपाल सीमाको ब्रम्हपुरी गाउँ नजिकबाट पुरानो तटबन्धसम्म र बाँकी ४ किलोमीटर राजवाँडदेखि पकाहा गाउँसम्म रहेको छ । यसैगरी बायाँ किनारको तटबन्ध निर्माण १८.२५ किलोमीटर रहको छ । यसमध्ये १६.२५ किलोमीटर सेवा गाउँ नजिकको भारत-नेपाल सीमारेखादेखि बायाँ मनुस्मारा तटबन्धसम्म पर्दछ भने बाँकी २ किलोमीटर बागमती र मनुस्मारा नदीको दोभानबाट मनुस्माराको दुवै किनारातर्फ रहेको छ ।

मनुस्मारा सिंचाई योजनाअन्तर्गत २०४१-०४२ सालमा बागमती नदीबाट निस्केको बाढी डुबान प्रकोप मनुस्मारा नदीसम्म नपुगोस् भनी नियन्त्रण गर्न ८ वटा छद्द (Spur)सहित बागमती नदीको बाँया किनारमा ९ किलोमीटर तटबन्ध बनाइएको थियो । यसैगरी नारायणी सिंचाई योजनाअन्तर्गत २०४७-०४८ सालमा ६ वटा छद्दसहित ४.२६ किलोमीटर लामो दाहिने किनारा तटबन्ध बनाइयो । यसमा अझ

थप गर्दै जिल्ला सिंचाई कार्यालय, रौतहटको २०५०-०५१को बजेटबाट अन्य १३ वटा छाँदका साथै १० किलोमीटर लामो दायाँ किनार तटबन्ध निर्माण गरिएको थियो।^{१२} तर, यस्ता बाँध, छाँद तटबन्ध बनाइए तापनि वर्षायाममा नेपाली भू-भाग डुबान र कटानमा पर्ने नेपालको पीडाको औषधी उपचारचाहिँ हालसम्म पनि भएको पाइँदैन।

कमला तटबन्ध

धनुषा र सिरहा जिल्लाको सीमा भएर भारततर्फ बग्ने कमला नदीको दायाँ-बायाँ बनाइएको तटबन्धसम्बन्धी संरचनालाई 'कमला तटबन्ध' का नामले जानिन्छ। यो तटबन्ध भारत र नेपाल दुवैतर्फ निर्माण गरिएको छ। तटबन्ध बनाउनुको मुख्य उद्देश्यचाहिँ वर्षायाममा बाढी तथा डुबान नियन्त्रण गर्ने र सुख्खा मौसममा नहर प्रणालीद्वारा भूमि सिंचाई गर्ने रहेको छ।

कमला नदीको दायाँ तट (किनारा) मा ३० किलोमीटर माटोको तटबन्ध बनाइएको छ। यो इनर्वा नजिकको नेपाल-भारत सीमारेखाबाट चारनाथसम्मको क्षेत्रमा रहेको छ। यसमा १८ वटा छाँद (Spur) छन् भने ८ वटा निकास छन्। यसैगरी कमला नदीको बायाँ किनारामा नेपाल-भारत सीमानजिकको इनर्वा गाउँबस्तीदेखि मिर्चैयासम्म ३३ किलोमीटर लामो तटबन्ध निर्माण भई यसमा ११ छाँदसहित १२ वटा निकासका sluice रहेका छन्।

२०६४ सालको बाढीले कमला नदीको बहाव सोनपारा तथा धनुषातर्फ बदल्न शुरू गर्‍यो र आपतकालीन सुरक्षा तथा रोकथामको कार्य गरियो। तटबन्ध निर्माणसम्बन्धी संयुक्त उप-समितिको नवौँ बैठकले गरेको निर्णयानुसार कमला नदी कटान रोक्ने कार्य २०६४ चैत महिनामा शुरू गरी २०६५ साउनसम्ममा सम्पन्न गर्ने निधो भएको थियो। तर काम सम्पन्न भइनसकेको हुनाले २०६६ सालको मनसुनी वर्षा शुरू हुनुअगावै काम समाप्त गर्ने योजना बनाइएको थियो। तर लक्षित काम अभै सम्पन्न हुन सकेको छैन। यसबाट रकम भएरमात्र के गर्नु, तोकिएको काम समयवधिभित्र नहुने रहेछ भन्ने दृष्टान्त देखिएको छ।

भारतले उसको सीमावर्ती क्षेत्रमा बनाएको जयनगर सिंचाई पद्धतिसँग सम्बन्धित कमला तटबन्धका कारण नेपालको भूमिमा मनसुन वर्षा समय बाढी आउने र बाढीको पानी नदीबाट मात्र निकास हुन नसकी दायाँ-बायाँ छरिई त्यसबाट नेपाली जनता प्रभावित हुने गरेको छ। नेपाली जनतालाई पीडामा पाउँदै त्यसको निराकरणका लागि भारतले सहायता प्रदान गर्ने गरेको कामप्रति नेपाली जनताले औला ठड्याउन थालेका छन्। यिनै कुरालाई बुझेर भारतले नेपाली जनताको अधिकार विपरीत कार्य गर्नु हुँदैन।

सिरहा तटबाँध

सिरहा जिल्लाको सदरमुकाम सिरहादेखि करीव ५ किलोमीटर दक्षिण-पूर्वी भारतीय सीमावर्ती खण्डमा सिरहा तटबाँध पर्दछ। यो तटबाँध हरकट्टी गाउँ विकास समिति वडा नं. ६ दक्षिणको भारतीय दशगजा क्षेत्रमा निर्माण गरिएको छ। दुई देशबीचको सीमास्तम्भ नं. २५६(१) देखि २५६(४) सम्मको दशगजाको

^{१२} जल उत्पन्न प्रकोप नियन्त्रण विभाग, (सन् २००९)।

भागमा सीमारेखाको लगभग समानान्तर पारी करीव ३ किलोमीटर लामो पानी छेक्ने भारतले बनाएको तटबाँधलाई नेपालमा सिरहा तटबाँधका नामले जानिन्छ ।

सिरहा तटबाँध ३ किलोमीटर लामो छ । यो जमीनको सतहदेखि १० फिट अग्लो छ भने यसको सतहको चौडाई २० फिट चाक्लो रहेको छ । गागन खोलामा बाँध बाँधी लामो तटबाँध समेत बनाइएकोले खासगरी मनसुन समय नेपालबाट भारततर्फ बग्ने वर्षाको पानी निकास हुनु नपाउने हुनाले नेपाली भू-भाग जलजमाउ भई डुबानमा परिणत हुने गर्दछ । यसरी डुबानको चपेटामा पर्ने गाउँहरू मध्ये हरकट्टी, बरियारपट्टी, सुखीपुर, इष्टाटार, जानकीनगर, सन्धैठा पर्दछन् । सिरहा बाँधबाट करीव ५०० नेपाली प्रभावितमा पर्ने गरेका छन् । २०६३ असोज पहिलो हप्तामा ३ दिनको अविरल वर्षाले गर्दा गागन खोला र कटनिया खोलामा आएको बाढीको पानी बाँध र तटबाँधले रोकेपछि २५० नेपाली घरबस्ती चुर्लुम्म डुबेको थियो ।

सिरहा तटबाँधले वर्षायाममा भारतको गाउँ बस्तीमा बाढी आउन बचाएको छ भने सुख्खा मौसममा तटबाँधले जलजमाउ गरेको पानीले भारतीय भूमि सिंचाई गरी हराभरा तुल्याइने गरेको छ । नेपालको गाउँ भने मनसुनी वर्षाका समयमा डुबाउने गरेको छ । यसरी नेपालतर्फ हानी-नोक्सानी पुऱ्याउँदै भारततर्फ भने वर्षा र हिउँद दुवै याममा फाइदै फाइदा पुग्ने गरेको छ । यसबाट नेपाली सीमावर्ती जनताप्रति असमान व्यवहार भएको देखिन्छ ।

लुना तटबन्ध

मोरङ जिल्लाको पूर्वी भागको साविक वरडङ्गा गाउँ विकास समिति वडा नं. १ हुँदै भारततर्फ बगेको नेपालमा बक्राहा नदी भनिने तर भारतमा लुना नदीको नामले चिनिने नदीमा सीमा नजिकै भारतले बनाएको तटबन्धलाई 'लुना तटबन्ध' भनिन्छ । यो तटबन्ध नेपाल-भारत सीमाको दशगजा क्षेत्र नजिकै भारतीय सीमावर्ती भू-भागमा बनाइएको छ ।

भारतले दशगजा क्षेत्रनजिकै आफ्नो सीमावर्ती भूमिमा बनाएको लुना तटबन्धले पूर्वी मोरङको धेरै वटा नेपाली सीमावर्ती गाउँ डुबानको प्रभावमा पार्ने गरेको छ । मोरङको साविक वरडङ्गा गाविस वडा नं. १ मा जोडिएको नेपाल-भारत सीमारेखामा रहेको खम्बा नं. १९८/१ देखि १९८/९ सम्मको सीमास्तम्भदेखि दक्षिणमा रहेको लुना तटबन्ध करीव ३०० मीटर लामो रहेको छ । यस तटबन्धका कारण वर्षायाममा नेपालको बक्राहा नदीको पानी सुगम तरीकाले बग्नुमा बाधा सिर्जना भई नेपाली भू-भागमा डुबानको स्थिति पैदा हुने गरेको छ ।

लुना तटबन्धबाट डुबान हुने मुख्य क्षेत्र वरडङ्गा, गोविन्दपुर, चुनिमारी, कमगढ रहेका छन् । यसको क्षेत्रफल लगभग ५,००० हेक्टर छ । यसबाहेक अन्य कम प्रभावित क्षेत्रमध्ये इटहरा, हसन्दहसमेत अन्य आठ गाउँको जमीनमा आंशिक प्रभाव पर्दछ । यी सबै १२ गाउँ वर्षायाममा करीव ११,००० हेक्टर जमीन डुबानबाट प्रभावित हुने गरेको छ । २०४८ साल साउन महिनामा दुई दिन अविरल गतिले परेको पानीले मात्रै ३,०७० हेक्टर जमीन डुबानमा पारेको थियो । यसबाट ३५,००० हजार नेपाली बासिन्दालाई प्रत्यक्ष तथा परोक्षरूपमा नकारात्मक प्रभाव पर्ने गरेको छ ।

उपसंहार

भारत र नेपालको बदलिँदो राजनीतिक तथा सामाजिक परिवेशमा नेपाल-भारत सम्बन्धको अन्तर्निहित बहुपक्षतर्फ दुवै देशले ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने भएकोले एकतर्फी रूपमा सीमावर्ती क्षेत्रमा ब्यारेज, बाँध, राजमार्गजस्ता संरचना नबनाउन भारतलाई कूटनीतिक माध्यमद्वारा सतर्क गराउनु पर्दछ ।

अब नेपालले काठमाडौं र दिल्लीबीचको मात्र परम्परागत दायरालाई नेपालसँग सीमा गाँसिएका भारतका विभिन्न राज्यको राजधानी सहरसम्म पनि फैलाउन आवश्यक छ भन्ने कुरालाई गम्भीरतापूर्वक लिनुपर्दछ । विगत हेर्दा सीमावर्ती क्षेत्रमा निर्मित भारतीय बाँधहरू बारे अहिलेसम्म नेपालले दिल्लीको मात्रै ध्यानकर्षण गराउँदै आएको छ । तर, अब ख्याल राख्नै पर्ने तथ्य के देखिन्छ भने भारतको केन्द्रीय सरकार सकारात्मक नै भए पनि राज्य सरकारहरूको सोच र दृष्टिकोणले केन्द्रीय सरकारसँग तादात्म्यता नराख्न पनि सक्दछन् । लक्ष्मणपुर, महलीसागरजस्ता बाँधबाट नेपाललाई परेको समस्या सुल्झाउन राज्य सरकार जति सहयोगी र प्रभावकारी हुन्छ, केन्द्रीय सरकारले त्यसैमा थपथाप गर्ने प्रकारको मानसिकता देखाउन सक्नु पर्दछ । यसकारण व्यवहारिक र भौगोलिक पक्षलाई दृष्टिगत गरी ढुबान तथा बाढी समस्या समाधानतर्फ नेपालले भारतसँगको केन्द्रीयस्तरको सम्बन्धलाई राजनीतिक हिसाबले प्रदेश (राज्य) सरकारसम्म विस्तार गर्नु अपरिहार्य हुन आएको छ । नेपाल र भारतका विभिन्न राज्य सरकार हरूबीच पनि कसिलो सम्बन्ध राख्दै नेपाली सीमावर्ती क्षेत्रका वासिन्दाहरूको आफ्नो धनसम्पत्तिको रक्षा गर्न र बाँच्न पाउने हक अधिकार प्रतिरक्षा गर्नु पर्दछ ।

भारतको उदासीनताका कारणले नेपाली सीमावर्ती क्षेत्रमा सिर्जना गरेको ढुबान समस्या सम्बन्धमा नेपाली जनताको बाँच्न पाउने, जीवन यापन गर्न पाउने, सुरक्षित स्थानमा बस्न पाउने कुरा विश्वव्यापी मानव अधिकारभित्र रहेको कुरा स्मरण गराउनु पर्दछ । नेपाल सार्वभौमसत्ता सम्पन्न मुलुक हो भन्ने तथ्य भारतलाई महसूस गराउँदै निम्नानुसारको उपाय अपनाउन लगाउनु पर्दछ :

१. जमेको पानीको निकास खोल्न प्रबन्ध गर्न लगाउने

कलकलवाजस्ता २२ किलोमीटर लामो तटबन्धको निश्चित दूरीको ठाउँ-ठाउँमा स्थायी निकासको प्रबन्ध गरी वर्षायाममा नेपालको भूमिमा जलजमाउ नहुने व्यवस्था गर्न लगाउने ।

२. तटबन्धको उचाइ कम गर्न लगाउने

तटबन्धले पानीको निकास थुनिई जलजमाउ हुन पुग्ने भएकोले यसलाई नेपाली सीमावर्ती भूमिको सालाखाला अनुपातिक उचाइअनुसार हाल बनाइएको उचाइका तटबन्धहरूलाई होचो पारी नेपालतर्फ पानी जम्न नपाउने प्रबन्ध गराउने ।

३. तटबन्ध भत्काउने वा भत्काउन लगाउने

नेपालले भारतीय भू-भागमा बनेको तटबन्ध भारतमा गई भत्काउन जान भद्रता तथा शालीनताको आधारमा मिल्दैन । यसैले मित्रताको हैसियतमा भारतलाई नै भत्काउन लगाउन अथवा उचाइ कम गर्न

लगाउन स्थानीय जनदबाब तथा सार्क राष्ट्रस्तरीय अथवा अन्तर्राष्ट्रिय दबाब सिर्जना गर्नुपर्दछ ।

४. सन्धि सम्झौता रद्द गर्ने तथा कुनै नयाँ सम्झौता नगर्ने

भारतद्वारा सिर्जित नेपालको डुबान समस्या समाधान नगरे नेपाल-भारतबीच भएका विभिन्न विषयका सम्झौता रद्द गर्ने र भविष्यमा पनि सम्झौता नगर्ने जस्ता चेतावनी तथा धम्की स्वरूपका कदम उठाउने ।

५. डुबान पीडित नेपाली जनतालाई विस्थापनको प्रबन्ध गराउने

डुबानमा पर्ने गरेको जमीनको मुआब्जा भारतबाट नेपाली जग्गाधनीलाई दिलाएर विस्थापनको प्रबन्ध गर्ने कुरो पनि समस्या समाधानको एउटा वैकल्पिक व्यवस्था हुनसक्दछ । किसानले लगाएको बालीनालीको क्षतिपूर्ति नेपालीले वार्षिक रुपमा पाउने प्रबन्ध मिलाइएमा केही हदसम्म नेपाली किसानका पीडा कम हुने थियो ।

६. सौहार्दपूर्ण वार्तामार्फत समाधान गर्ने

डुबान तथा बाढी समस्या समाधान गर्न दुवै देशको इच्छाशक्ति र सहयोगको आवश्यकता पर्दछ । भारतमा बाढी र नेपालमा डुबानले पिरोलेको छ । यसैले समस्या समाधानका लागि संयुक्त रुपले उपाय निकालेर दुवै पक्षलाई आघात नपुग्ने बाटो पहिल्याउन सके सर्वोत्तम हुनसक्दछ । तर यसका लागि 'ठूलोदाइ र फुच्चेभाइ' को धारणा र भावना अगाडि ल्याउन दिन हुँदैन ।

७. अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सहारा लिने

अन्तर्राष्ट्रिय सीमारेखा नजिकमा कुनै एक देशले बाँध, तटबन्ध या यस्तै अन्य संरचना निर्माण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, सिद्धान्त, अभ्यास र परिपाटी कायम गर्नुपर्दछ भन्ने कुरामा नेपालले भारतलाई स्मरण गराउनु पर्दछ । मित्रतापूर्ण कुराकानीले डुबान समस्या समाधानको कुरा निक्कल नसके नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सहारा लिन सक्दछ । यस्ता कानूनहरू निम्नानुसार रहेको कुरा भारतलाई बोध दिलाउन पर्दछ :^{१३}

- International Boundary Waters Treaty Act- 1990 को धारा ४ ।
- The Helsinki Rules on the Use of the Waters of International Rivers-1966 को धारा २९.२ ।
- UN Convention on the Law of the Non-navigational Use of International Water Courses-1997 को धारा ७ ।
- Madrid Declaration-1911 को धारा २.१ ।
- Nepal-India Joint Standing Committee on Inundation Problem (SCIP) को ५ नोभम्बर १९९९ (२०५६ कात्तिक १९) मा भएको दशौं संयुक्त बैठकमा भएको निर्णयको आधार ।
- मध्यस्ता खोज्ने : दुई देशबीच कुराकानी नमिले कुनै तेस्रो देशको मध्यस्थता खोज्ने ।
- अन्तर्राष्ट्रिय अदालत जाने: समस्या समाधान गर्न मध्यस्थताको माध्यमद्वारा कुरो नमिले अथवा संभावना नभए अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालय पनि जाने ।

१३ बुद्धिनारायण श्रेष्ठ (सम्बत् २०६६), भारत-नेपाल सीमावर्ती बाँध, भूमिचित्र कम्पनी, काठमाडौं: पृ. १२७-१२८ ।

Mapping Restorative Justice in the Terrains of Juvenile Justice in Nepal

- Ramkanta Tiwari

Abstract

Restorative justice is a growing movement worldwide taking a more humane and holistic approach in dealing with crimes and conflict. Because of its non-adversarial and relational approach, it has been drawn to use in various contexts of the world including the juvenile, some countries making restorative justice as the core of juvenile justice system. Nepal has been a party of international legal instruments on child rights and juvenile justice, but despite the rhetoric, how does the real stake-taking of restorative justice look like in Nepal's juvenile justice contexts? The paper is an attempt to explore that question regarding the status of restorative justice in Nepal's laws and practices, and how Nepal fares in restorative juvenile justice vis-à-vis international developments.

Introduction

In a traditional (criminal) justice systems, the primary means of dealing with the injustice implied in transgression is punishment, and once the punishment is done by the courts and the state, justice is considered done. Retribution and revenge against the offender defines the modus operandi of the world's justice systems today. This retributive justice system, however, is not free of problems, and it leaves unanswered several questions and issues. For instance, it does not seek to find out who was hurt by the event of crime, what consequences are created after the criminal act, and whose responsibility it is to make the wrongs right. It is these gaps in our understanding and functioning of justice system that a new alternative was sought, and this search has ended with the emergence or restorative justice.

As an alternative and a more functional approach of justice, restorative justice, is founded on three distinct principles. First, restorative justice believes that crime is a violation of people and interpersonal relationships. Therefore, any act of crime or wrongdoing is considered

a breach of mutual trust and dignity that each person holds of others, and not of an impersonal law. Second, restorative justice asserts that all violations, crimes or wrongdoing create obligations towards the party against whom the wrong has occurred. This obligation has to be fulfilled by the person who causes the harm.

Third, restorative justice emphasizes that the central obligation is to right the wrongs.² In other words, justice does not end just at the event of crime, but it goes beyond in making collective effort in making things right.

Restorative justice is a non-adversarial, non-retributive approach that views crime and conflict as harms done to people and relationships. It has been defined as “a process to involve, to the extent possible, those who have a stake in a specific offense to collectively identify and address harms, needs and obligations in order to heal and put things as right as possible.”³ The collective aspect in addressing the effect of the harm (or offence) and repairing is central to restorative justice. The real stakeholders of crimes (or conflict) in restorative justice are victims, offenders and community, and all these are drawn together in the resolution or transformation. As the *Handbook on Restorative Justice Programs* of the United Nations has put it, restorative justice is “a process for resolving crime by focusing on redressing the harm done to the victims, holding offenders accountable for their actions and, often also, engaging the community in the resolution of that conflict.”⁴

Contrary to retributive justice which is deemed to be backward looking and grounded in the past, restorative justice is progressive and looking to the future. Retributive justice is guided by notions of blame, guilt, individual responsibility and punishment for past harms, while restorative justice perspective is informed by concepts such as repairing harm, social restoration, community harmony and problem solving. A retributive system of justice is essentially punitive in nature, with the key focus on using punishment as a means to deter

Retributive (criminal) justice	
Questions	Foci
Which law was broken?	Law
Who is guilty in breaking the law?	Persons
What punishment does the wrong-doer deserve?	Punishment
Central foci of retributive justice ¹	

Restorative justice	
Questions	Foci
Who has been hurt?	Harms
What are their needs?	Needs
Whose obligations are these to fulfil these needs?	Obligations
Central foci of restorative justice ⁵	

1 Howard Zehr. 2002. *The Little Book of Restorative Justice*. PA, USA: Good Books.

2 Ibid.

3 Ibid.

4 UNODC (United Nations Office on Drugs and Crime). 2006. *Handbook on Restorative Justice Programs*. New York: UNODC, p. 6.

5 Howard Zehr. 2002. *The Little Book of Restorative Justice*. PA, USA: Good Books.

future crime and to provide ‘just deserts’ for any harms committed. On the other hand, a restorative approach is concerned with promoting harmonious relationships by means of restitution, reparation and reconciliation involving offenders, victims and the wider community.⁶

The cornerstones of restorative lens in context of crime or conflict are mainly two: healing (for the party who was harmed) and accountability (for the party causing harms), and these are achieved through an active participatory process involving direct stakeholders of the conflict or crime. Arguably, the barometers of healing and accountability can be used to assess whether any program (juvenile or otherwise) has been restorative, and if so, to what extent.

History of restorative justice and the paradigm shift

Although restorative-looking practices were found in many ancient cultural traditions, the modern application in the justice contexts has a relatively recent history. In the modern manifestation, the history of restorative justice goes back to the decades of 1970s when the problems with the traditional retributive system proved to be unable in handling the paradoxes of the then criminal justice system.

The rise of incarceration along with the rising crime rates signaled that the incarceration was failing to achieve its goals. Likewise, restorative justice grew in a context where the overcrowding of prisons resulted through “punitive populist” models was also failing the traditional justice systems, particularly in the West. In line with this, the crime victims’ movement, the positive experience with reparative sanctions for juvenile offenders, the rise of informal neighborhood justice and dispute resolution processes, and new thinking on equity and human relationships have also fuelled the growth of restorative justice since its emergence.

Since its emergence in the 1970s, restorative justice has grown widely across the world and has been used in various contexts, including juveniles (or children in conflict with laws). Juvenile justice system consists of laws, policies, guidelines, customary norms, systems, professionals, institutions and treatment specifically applicable to children involved with the justice system. In fact, the field of juvenile justice provides bright potentials for restorative justice to develop and flourish, when the major goal of modern juvenile justice system is the protection of best interests of the juveniles. Incorporating restorative justice into juvenile justice will substantiate the latter field and help judge children and children so that the best

⁶ Rob White. *Restorative community justice: Community building approaches in juvenile justice*, P. 5. Paper presented at the Fourth National Outlook Symposium on Crime in Australia, New Crimes or New Responses, convened by the Australian Institute of Criminology and held in Canberra 21-22 June 2001.

outcomes can be achieved.

In fact, a model juvenile justice system recognizes children as children, tries them as children and sentences them as such.⁷ The rationale behind the juvenile justice system is that the juveniles are fundamentally different from adults and that their behaviours are malleable. In contrast to this, the criminal justice system relies on an assumption that criminal sanctions (or punishments) should be proportional to the offense, and hence children should be given the rewards as per their deeds.

Likewise, the juvenile justice system, rather than focusing on bare facts, evidence or laws, takes into consideration the factors (contexts) that led to the delinquency or crime. When restorative justice values are aligned in such juvenile frameworks, then the focus is also put on the need of the juveniles behind the acts of delinquency. Perhaps, one of the most important signposts of juvenile justice is that a juvenile offender is judged "delinquent" rather than "guilty", and Because of the individualized nature of the juvenile justice system, sentencing varies and may cover a wide range of community-based and/or non-custodial alternatives. On the other hand, the the conventional criminal justice system labels a defendant is found "innocent" or "guilty." The offender is sentenced to a specified period of time which is determined by the severity of the offense, as well as the defendant's criminal history.

In dealing with juveniles, there are two prevalent models: welfarist and justice approaches, and a third 'hybrid' model. Welfarism is based on the notion of *parens patriae*, which implies that the state is a guardian, and should provide protection to everyone, including children. This approach promotes the idea that children should be separated from adults both in court and in institutions and that they should be dealt with according to different procedures from those used for adults.⁸ On the other hand, the justice approach underscores the right of a child to legal representation in juvenile court, and the right to have visible and accountable decision-making, especially when deprivation of liberty is a possible outcome. However, in this regard, it must be noted that there is no a single model of international juvenile justice system. The justice model is found to be operating in majority of English speaking countries trying to hold the juveniles accountable to their actions and using punitive measures through due processes. In other countries, specially in Europe, there is welfarist approach characterized by an informality of proceedings and interventions based on the best interests of the young person. There is however a growing trend towards hybrid juvenile

7 Michael A. Corriero. *Judging Children as Children: A Restorative Juvenile Justice System*. Available at: [https://www.unicef.org/tdad/3michaelcorriero\(1\).pdf](https://www.unicef.org/tdad/3michaelcorriero(1).pdf), accessed on November 22, 2017.

8 Ann Skelton. 2009. Restorative Justice as a Unifying Force for Child Justice Theory and Practice. Paper prepared for the 1st World Congress on Restorative Justice Lima, Peru November 3-7, 2009.

justice systems incorporating elements of both justice and welfare models, and are found in Scandinavia and Scotland.⁹

Although juvenile justice has continued to evolve over the last two centuries, one of the undercurrents of this evolution has been the notion that juveniles are different from adults, and they deserve a second chance. *Parens patriae* is still the driving philosophy, where the sentencing and treatment of juvenile offenders tends to look out for the interests of the juvenile and develop them into productive citizens. Juvenile justice ranges from prevention programs, to intervention programs, and follow-up programs.¹⁰

Bringing restorative (justice) principles into the arena of juvenile justice, restorative justice can be viewed as a way of treating children in conflict with law which contributes to the overall holistic development of children, and supports the child in assuming a constructive role in society. It takes the accountability and responsibility aspect of children quite seriously, and strengthen the child's respect for others, in particular of the victim and other affected members of the community. All in all, restorative justice is an approach that promotes the child's sense of dignity and worth.

- a) Denounce criminal behaviour as unacceptable and reaffirm community values;
- b) Support victims, enable their participation and address their needs;
- c) Encouraging all parties to take responsibility, particularly the offenders;
- d) Identify restorative, forward looking outcomes;
- e) Prevent recidivism by encouraging change in individual offenders and facilitating their reintegration into the community.¹¹

The United Nations has adopted *The Basic Principles on the Use of Restorative Justice Programs in Criminal Matters* in 2000. The *Basic Principles* aim to inform and encourage Member States to adopt and standardize restorative justice measures in the context of their legal systems. The core part of these principles deals with setting the parameters for the use of restorative justice and the measures that should be adopted by Member States to ensure that participants in restorative processes are protected by appropriate legal safeguards. More specifically, parts II and III of the Basic Principles deal respectively with trying to define the appropriate use of restorative justice (e.g. when there is sufficient evidence against the offender to justify

9 Effective Practice in Juvenile Justice. Review of Effective Practice in Juvenile Justice. Report for the Minister for Juvenile Justice, Australia, p.3. Available at: <http://www.juvenile.justice.nsw.gov.au/Documents/Juvenile%20Justice%20Effective%20Practice%20Review%20FINAL.pdf>, accessed on November 15, 2017.

10 Aric Hall. 2005. Restorative justice and juvenile justice system. History of Juvenile Criminal Justice System, Capella University, p.1.

11 International Juvenile Justice Observatory (IJJO). 2013. *A Voice for the Future of Juvenile Justice in Asia Pacific*. Brussels: IJJO, p.28.

an intervention and when the offender and the victim consent) and the nature of the legal safeguards that should be set in place.

The Basic Principles define restorative justice programs as “any program that uses restorative processes and seek to achieve restorative outcomes.” It then further goes on defining what restorative processes and restorative outcomes are:

“Restorative process” means any process in which the victim and the offender, and, where appropriate, any other individuals or community members affected by a crime, participate together actively in the resolution of matters arising from the crime, generally with the help of a facilitator. Restorative processes may include mediation, conciliation, conferencing and sentencing circles.

“Restorative outcome” means an agreement reached as a result of a restorative process. Restorative outcomes include responses and programs such as reparation, restitution and community service, aimed at meeting the individual and collective needs and responsibilities of the parties and achieving the reintegration of the victim and the offender.

The Basic Principles refer to the following necessary and fundamental safeguards in applying a restorative justice approach:¹²

- a) The right to consult with legal counsel: The victim and the offender should have the right to consult with legal counsel concerning the restorative process and, where necessary, to translation and/or interpretation.
- b) The right of minors to the assistance of a parent or guardian: Minors should, in addition, have the right to the assistance of a parent or guardian.
- c) The right to be fully informed: Before agreeing to participate in restorative processes, the parties should be fully informed of their rights, the nature of the process and the possible consequences of their decision.
- d) The right not to participate: Neither the victim nor the offender should be coerced, or induced by unfair means, to participate in restorative processes or to accept restorative outcomes. Their consent is required. Children may need special advice and assistance before being able to form a valid and informed consent.
- e) Participation is not evidence of guilt: The participation of an offender in a restorative justice process should not be used as evidence of admission of guilt in subsequent legal proceedings.
- f) Agreements should be voluntary and be reasonable: Agreements arising out of

¹² United Nations. Available at: <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/basic-principles-on-the-use-of-restorative-justice-programs-in-criminal-matters/>, accessed on November 15, 2017.

a restorative process should be arrived at voluntarily and should contain only reasonable and proportionate obligations.

- g) Confidentiality of proceedings: Discussions in restorative processes that are not conducted in public should be confidential, and should not be disclosed subsequently, except with the agreement of the parties or as required by national law.
- h) Judicial supervision: The results of agreements arising out of restorative justice programs should, where appropriate, be judicially supervised or incorporated into judicial decisions or judgements.
- i) Failure to reach an agreement: Failure to reach an agreement should not be used against the offender in subsequent criminal justice proceedings.
- j) No increased punishment for failure to implement an agreement: Failure to implement an agreement made in the course of a restorative justice process (other than a judicial decision or judgement) should not be used as justification for a more severe sentence in subsequent criminal proceedings. Restore community order, peace and repair damaged relations.

As one can see, all of the points mentioned above have a direct salience in the field of juvenile justice. There are points which directly mention the specificities of minors and children, such as (b) or (d).

International instruments on juvenile justice and restorative justice

Convention on the Rights of the Child

Perhaps the most important international legal instrument regarding the rights of the children and juveniles in the Convention on the Rights of the Child (CRC). CRC was introduced in 1989 and is a binding international treaty and the most widely ratified human rights instruments that the world has today.¹³ According to CRC, a child is defined as “every human being below the age of 18 years unless, under the law applicable to the child, majority is attained earlier” (Article 1). In respect to the administration of justice for children, the Articles 37, 39 and 40 of CRC are the most salient provisions.

Article 37 of the CRC reaffirms that children must be protected from torture, cruel punishment, unlawful arrest for the children. In addition to that, it also restricts death penalty and life imprisonment on a child. It stipulates that the deprivation of liberty should be taken as the last resort and for the shortest possible time, suggesting that when a child must face detention, when a child must face detention, it must be in a manner that takes into account the children’s specific needs and respect their dignity.

¹³ International Juvenile Justice Observatory (IJJO). 2013. *A Voice for the Future of Juvenile Justice in Asia Pacific*. Brussels: IJJO.

In particular, Article 37(c) suggests that the children in conflict with law have certain specific needs and interests, and that the State parties should acknowledge that when they deprive the children of liberty.

Article 37(c): Every child deprived of liberty shall be treated with humanity and respect for the inherent dignity of the human person, and in a manner which takes into account the needs of persons of his or her age. In particular, every child deprived of liberty shall be separated from adults unless it is considered in the child's best interest not to do so and shall have the right to maintain contact with his or her family through correspondence and visits, save in exceptional circumstances;

(d) Every child deprived of his or her liberty shall have the right to prompt access to legal and other appropriate assistance, as well as the right to challenge the legality of the deprivation of his or her liberty before a court or other competent, independent and impartial authority, and to a prompt decision on any such action.

In line with the discussions above, the Article 39 of the CRC stipulates the right to rehabilitation and social reintegration for children victims of neglect, exploitation and abuse. It pays an emphasis on recovery and social integration, and this can be extrapolated to the philosophy of restorative justice, especially the restoration of dignity and self-respect of the child. The Article reads thus:

States Parties shall take all appropriate measures to promote physical and psychological recovery and social reintegration of a child victim of: any form of neglect, exploitation, or abuse; torture or any other form of cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; or armed conflicts. Such recovery and reintegration shall take place in an environment which fosters the health, self-respect and dignity of the child.

The Article 39 of CRC states, that States Parties shall take all appropriate measures to promote physical and psychological recovery and social reintegration of a child victim of: any form of neglect, exploitation or abuse, torture or any other form of cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; or armed conflicts. Such recovery and reintegration shall take place in an environment, which foster the health, self-respect and dignity of the child.

Regarding juvenile justice, Article 40(1) of CRC is the most notable. It states that the States should treat every child who is in conflict with law in a way that serves in promoting the child's dignity and worth. Apart from dignity, this article includes notions provisions of child's reintegration and how the children could play a constructive role in society. It is

evident in the following:¹⁴

States Parties recognize the right of every child alleged as, accused of, or recognized as having infringed the penal law to be treated in a manner consistent with the promotion of the child's sense of dignity and worth, which reinforces the child's respect for the human rights and fundamental freedoms of others and which takes into account the child's age and the desirability of promoting the child's reintegration and the child's assuming a constructive role in society.

The CRC highlights the need of establishing a separate justice system specifically applicable to children in Article 40(3). The same Article 40(3)(b) anticipates measures to deal with the child without resorting to judicial proceedings, provided that human rights and legal safeguards are fully respected. The Article 40(4) details a range of arrangements that are requisite to safeguard the children's well-being in relation to the offence committed by the children. It says that the dispositions, such as care, guidance and supervision orders; counselling; probation; foster care; education and vocational training programs and other alternatives to institutional care shall be available to ensure that children are dealt with in a manner appropriate to their well-being and proportionate both to their circumstances and the offence.¹⁵

¹⁴ Available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx>, accessed on November 20, 2017.

¹⁵ Other provisions of CRC in Article 40 are thus:

- (2) To this end, and having regard to the relevant provisions of international instruments, States Parties shall, in particular, ensure that:
 - (a) No child shall be alleged as, be accused of, or recognized as having infringed the penal law by reason of acts or omissions that were not prohibited by national or international law at the time they were committed;
 - (b) Every child alleged as or accused of having infringed the penal law has at least the following guarantees:
 - (i) To be presumed innocent until proven guilty according to law;
 - (ii) To be informed promptly and directly of the charges against him or her, and, if appropriate, through his or her parents or legal guardians, and to have legal or other appropriate assistance in the preparation and presentation of his or her defence;
 - (iii) To have the matter determined without delay by a competent, independent and impartial authority or judicial body in a fair hearing according to law, in the presence of legal or other appropriate assistance and, unless it is considered not to be in the best interest of the child, in particular, taking into account his or her age or situation, his or her parents or legal guardians;
 - (iv) Not to be compelled to give testimony or to confess guilt; to examine or have examined adverse witnesses and to obtain the participation and examination of witnesses on his or her behalf under conditions of equality;
 - (v) If considered to have infringed the penal law, to have this decision and any measures imposed in consequence thereof reviewed by a higher competent, independent and impartial authority or judicial body according to law;
 - (vi) To have the free assistance of an interpreter if the child cannot understand or speak the language used;
 - (vii) To have his or her privacy fully respected at all stages of the proceedings.
3. States Parties shall seek to promote the establishment of laws, procedures, authorities and institutions specifically applicable to children alleged as, accused of, or recognized as having infringed the penal law, and, in particular:
 - (a) The establishment of a minimum age below which children shall be presumed not to have the capacity to infringe the penal law;
 - (b) Whenever appropriate and desirable, measures for dealing with such children without resorting to judicial proceedings, providing that human rights and legal safeguards are fully respected.

Children are entitled to the same procedural rights and safeguards in all criminal proceedings as adults, but the CRC and other international standards also recognize additional safeguards for children, for instance, to receive prompt access to legal and other appropriate assistance; to be informed promptly of the charges against them; and to have the matter determined without delay.¹⁶ Apart from CRC, there are other instruments as well which deal with the issues of juveniles and children in conflict with law, such as the following:

The Beijing Rules

The Beijing Rules or the UN Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (General Assembly Resolution 40/33, 29 November 1985) is the first international instrument to list standards for the administration of juvenile justice in a comprehensive manner. The Rules aims at establishing a progressive justice system for young persons in conflict with the laws, reflecting the particular needs of children.

The Rules are directed towards the protection of the best interest of the children, looked at juvenile justice system as an independent and separate branch of justice system and attempted to lessen the disastrous result of punitive sanction. The Beijing Rules are not legally binding, but many of the principles have been incorporated into the Convention on the Rights of the Child, making it legally binding. These Rules are divided into six parts: fundamental principles; investigation and prosecution; adjudication and disposition; non-institutional treatment; institutional treatment; and research, planning, policy formulation and evaluation. The fundamental rules included in the Beijing Rules include the following:¹⁷

- The fair and humane treatment of children who come into conflict with the law
- Conducting proceedings in the best interest of the child and ensuring their full participation in the proceedings
- The application of the principle of proportionality to the offender and the offence
- The application of community programs for diversion from court procedures
- Detention as a measure of last resort and for the shortest possible time
- Deprivation of liberty only for serious offences
- The abolition of corporal and capital punishment
- Continuous and specialized training for law enforcement officers working with

4. A variety of dispositions, such as care, guidance and supervision orders; counselling; probation; foster care; education and vocational training programs and other alternatives to institutional care shall be available to ensure that children are dealt with in a manner appropriate to their well-being and proportionate both to their circumstances and the offence.

16 United Nations Special Representative of the Secretary General on Violence against Children. *Promoting Restorative Justice for Children*. Available at: <http://srsg.violenceagainstchildren.org/page/919>, accessed on November 3, 2017.

17 Available at: https://www.unicef.org/easterncaribbean/Working_with_children_in_conflict_with_the_law.pdf, accessed on November 15, 2017.

children

- The application of alternatives where possible
- The provision of educational and other social re-integrative services for those children who are institutionalized

These principles aim to promote the welfare of the child, minimize intervention by the child justice system, and to reduce any further harm that may be caused by such intervention. The Beijing Rules are formulated so as to be applicable to different legal systems while at the same time, it sets minimum standards for responding to offenders under any definition of “juvenile.” Rule 2 defines “juvenile” as a child or young person who, under the respective legal systems, may be dealt with for an offence in a manner which is different from an adult” while Rule 4 urges states not to fix the age of criminal responsibility “at too low an age level, bearing in mind the facts of emotional, mental and intellectual maturity”. According to the Beijing Rules, the major aims of the child justice system are: proportionality and promotion of the well-being of the child. Proportionality responds not only to the nature of the offence, but to the circumstances of the offender. This requires discretion on the part of personnel. The Rules also call for the child’s right to privacy and for due process rights to be respected.¹⁸

The Riyadh Guidelines

The Riyadh Guidelines or The UN Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency were adopted by the General Assembly on 14 December 1990, one year after the CRC was adopted. They complement the Beijing Rules and CRC. The Riyadh Guidelines specify that the first phase in the child justice system is the area of prevention. Therefore, there should be programs aligned with the objectives of preventing children from being pulled towards the justice system. In addition, diversion programs cannot be successful on their own, and must be coupled with prevention programs in order to prevent high rates of recidivism. For the prevention to take place, the following arrangements are necessary:

- The institution of comprehensive prevention plans at every level of government
- In-depth analysis of the problem and preparing lists of programs, services, facilities and resources available
- A definition of responsibilities for all role players

¹⁸ Part 2 of the Rules deals with investigation and prosecution. It carefully details the process: from the time of the offender’s initial contact with the justice system— contact with the police; giving consideration to dealing with juvenile offenders without resorting to formal trial; the need for specialized training of the police; and the treatment of children who are in detention pending trial.

Part 3 addresses adjudication and disposition: trial by a competent authority; ensuring legal counsel and the presence of parents and/or guardians; the preparation of social enquiry reports; principles that should be followed in adjudication and disposition; types of disposition measures; the need to ensure the least possible use of institutionalization; avoidance of unnecessary delay, and the need for professionalism and training. Part 4 focuses on non-institutional treatment, while Part 5 focuses on institutional treatment.

Sambahak

- The coordination of prevention efforts between government and civil society groups
- Continuous monitoring
- A reduction in the number of opportunities for committing offences
- The involvement of the community
- Inter-disciplinary collaboration
- The participation of children
- Trained personnel who specialize at all levels

Apart from prevention programs for all children, the Guidelines emphasize the holistic nature of child justice by pointing to the important role that civil society can play in preventing all children from coming into contact with the law. The Guidelines stress the need for a multi-disciplinary approach and for proper recruitment and training of personnel who work with children.

The Guidelines point to the need to make specialized programs available for children who are: “at social risk” (article 24); “school drop-outs” (article 30), and for street children (article 38). Part Four of the Guidelines emphasize the importance of “the successful socialization and integration” of children through the family, school, vocational training, peer groups and community-based organizations.

Family, including the extended family, is viewed as the central unit responsible for the socialization of children. The society has a responsibility to assist the family with providing care and protection, including day-care facilities for young children. At the same time, families must be provided with opportunities to learn about parental roles and obligations, and to promote positive relationships between parents and children.

The Guidelines also note that the governments should take appropriate measures to promote family cohesion and harmony and to discourage the separation of children from their parents. This is an indication of the need of social tapestry that a child need both during the time of his/her conflict with law or otherwise. Article 46 mentions that institutionalization should be the last resort and for the shortest possible time. This is in line with the Beijing Rules.

An important highlight of the Riyadh Guidelines is the multidisciplinary approach that should be used in the prevention programs, and so some coordination between the schools, vocational training centers, communities and other stakeholders are deemed important.

The Havana Rules

The Havana Rules or the UN Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (often referred to as JDL Rules) were adopted by the General Assembly on 14

December 1990. The primary characteristic of the Rules is that they apply in the custodial settings (including police stations), and the main purpose of the Rules is to ensure that the rights of the detained children are duly respected.¹⁹

The Section III applies to children under arrest or awaiting trial “who are presumed innocent and should be treated as such.” As a general rule, detention before trial should be avoided, and is limited only to exceptional circumstances. Rule 12 specifies that the “deprivation of liberty should be effected in conditions and circumstances which ensure respect for the human rights of juveniles.” The Section IV of the Rules addresses the management of juvenile facilities. Emphasis is placed on the need to encourage social reintegration of offenders by allowing children to continue their education and/or vocational training in the community as far as possible, since receiving education in a place of detention usually has a stigma attached to it. Recreational activities are also encouraged for the well-being of the child in custody.

The Rules have clearly laid out that the juveniles, if required, should only be deprived of their liberty in accordance to the principles mentioned here and also according to the previous legal safeguards, such as the Beijing Rules. An important consideration that the Rules make is the need of the juveniles to be in contact with their community. The Rule 59 says the following:²⁰

Every means should be provided to ensure that juveniles have adequate communication with the outside world, which is an integral part of the right to fair and humane treatment and is essential to the preparation of juveniles for their return to society. Juveniles should be allowed to communicate with their families, friends and other persons or representatives of reputable outside organizations, to leave detention facilities for a visit to their home and family and to receive special permission to leave the detention facility for educational, vocational or other important reasons. Should the juvenile be serving a sentence, the time spent outside a detention facility should be counted as part of the period of sentence.

Similar provisions of connecting with community is mentioned in Rule 60. It says that “every juvenile should have the right to receive regular and frequent visits, in principle once a week and not less than once a month, in circumstances that respect the need of the juvenile for privacy, contact and unrestricted communication with the family and the defence counsel.”

19 UNICEF. Available at: https://www.unicef.org/easterncaribbean/Working_with_children_in_conflict_with_the_law.pdf, accessed on November 15, 2017.

20 United Nations. Available at: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/United_Nations_Rules_for_the_Protection_of_Juveniles_Deprived_of_their_Liberty.pdf, accessed on November 23, 2017.

The Tokyo Rules

The Tokyo Rules or The UN Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures stipulate legal protections to ensure the impartial application of non-custodial measures within a transparent legal system, ensuring the protection of the offender's rights and the resort to a formal complaint system if ever they feel that their rights have been violated.

Mirroring the values set forth by restorative justice, the Rules are intended to promote greater community involvement in the management of criminal justice, specifically in the treatment of offenders, as well as to promote among offenders a sense of responsibility towards society. The Rules shall be implemented taking into account the political, economic, social and cultural conditions of each country and the aims and objectives of its criminal justice system. The involvement of community is key in restorative justice, and this philosophy is espoused in the Tokyo Rules. Needless to say that the participation of the public or community helps strengthen the children's sense of worth or dignity, but also helps in making the children sensitive to the needs of the community and the parties they have caused harm.

The Rules mention that the Member States shall endeavour to ensure a proper balance between the rights of individual offenders, the rights of victims, and the concern of society for public safety and crime prevention. The objective of the implementation of these Rules is to reduce the use of imprisonment, and to rationalize criminal justice policies, taking into account the observance of human rights, the requirements of social justice and the rehabilitation needs of the offender.²¹

Apart from the above, there are Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System, Economic and Social Council resolution 1997/30, 21 July 1997; and Guidelines on justice for child victims and witnesses of crime, Economic and Social Council 2004/27, 2004.

Lima Declaration on Restorative Juvenile Justice

Perhaps the first document highlighting the most obvious relation between restorative justice and juvenile was the Lima Declaration on Restorative Juvenile Justice. Some 1000 participants from 63 countries participated in Lima (Peru) in 2009 from 63 countries, representing governments, the judiciary, civil society, professionals working with or for children, the media, academia and UN agencies.²² The purpose of the Congress was the following:

- to reflect upon the concept of Restorative Juvenile Justice and to undertake a

²¹ Available at: <http://www.oijj.org/en/preguntas-frecuentes#152485-0>, accessed on November 20, 2017.

²² UNICEF. Available at: [https://www.unicef.org/tdad/limadeclarationenglish\(1\).doc](https://www.unicef.org/tdad/limadeclarationenglish(1).doc), accessed on November 20, 2017.

critical viability analysis;

- to examine the methodology and instruments of Restorative Juvenile Justice;
- to evaluate the situation of the victim in Restorative Juvenile Justice and the need for her/his protection and reparation of damages;
- to exchange experiences and lessons learned and good practices of Restorative Juvenile Justice worldwide;
- to elaborate and present some recommendations for the development and implementation of Restorative Juvenile Justice

The Congress tried to bring into light the aims of Juvenile Justice as set out in Art. 40 (1) of the CRC through the lens of restorative justice, such as to treat children in conflict with the law in a manner consistent with the promotion of the child's sense of dignity and worth; to reinforce the child's respect for the human rights and fundamental freedoms of others; to promote the child's reintegration and the child's assuming a constructive role in society.

As an outcome of the world gathering, the participant states agreed to take into account the fact that alternative measures such as restorative justice programs significantly contribute to the child's reintegration and encourage him or her assume a constructive role in society. The Declaration emphasizes that restorative justice should be an integral part of the juvenile justice system and applicable in all stages of the juvenile justice process, either as an alternative measure or in addition to other measures. Restorative justice should be offered as an option to all persons affected by crime, including direct victims and their families, and offenders and their families.

Restorative applications in juvenile justice

It goes without doubt that restorative justice offers a plurality of progressive insights for juvenile justice to be more humane and functional. Restorative justice does offer a coherent alternative to the retributive philosophical focus of the juvenile sanctioning process and moves beyond the limits of individual treatment based on the "medical model". Like discussed in the earlier sections, restorative justice is not focused on vengeance or punishment carried out in an adversarial *modus operandi*. Restorative justice is concerned with the broader relationship between offender, victim, and community, and gives priority to repairing the damage or harm done to victims and victimized communities, in the even to delinquent acts committed by individuals, obviously those by children.²³

But how does restorative justice work practically? There are various process-models that are used in the application of restorative justice. Perhaps the most known are Family Group Conferences (FGCs), which are "a kind of decision-making meeting, a face-to-face encounter

²³ Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention (OJJDP). 1997. *Balanced and Restorative Justice for Juveniles: A Framework for Juvenile Justice in the 21st Century*. Minnesota: OJJDP, p. 16.

involving offenders and their families, victims and their supporters, a police representative, and other.”²⁴ This definition of FGC slightly fits to FGC in New Zealand where it emerged in the late 1980s and early 1990s. The origin of FGCs in New Zealand has to be seen in the context in which the New Zealand justice system was facing a burden of juvenile incarceration, most of whom came from indigenous Maori cultural backgrounds. Frustration with this was seen among the Maoris who believed that the Western criminal justice system (as adopted in New Zealand) was both inadequate and incompatible to the Maori cultural standards of crime and punishment. Taking into this concern that the “resources of the extended family and the community be the source of any effort to address these issues”²⁵, a law called Children, Young Persons and Their Families Act” was introduced in 1989. This was how FGCs became the hallmark of New Zealand’s youth justice system, and have remained so till date. Today, FGCs have been used in many countries in a variety of cases. The model has since been widely adopted in Australia, as well as Brazil, Canada, Peru, the Philippines, Thailand, South Africa and the USA, among others.

A typical FGC involves the participation of the victim, the offender, supporters of victims and offenders (mostly parents), law enforcement official such as the police officer, and the convenor. The victims and offender’s sides are allowed to tell their own stories, and a mutual agreement is reached upon. A typical FGC process includes the following:

- a) The facilitator contacts the victim and the offender to explain the process and officially invite them to participate in the conference.
- b) The facilitator also asks the victim and offender to identify key members of their support systems who they wish to participate in the FGC.
- c) The conference typically starts with the offender’s account of the offence, followed by those who have been affected by the offence. However, if the victim wishes to begin, then he or she can do so.
- d) The victim has the opportunity to ask questions to the offender and to express his or her feelings.
- e) The victim identifies desired outcomes which will help shape the agreement of the conference, however, all conference participants contribute to the outcome of the conference.
- f) The agreement sets out how the offender will repair the harm caused.²⁶

FGCs remain a cornerstone of restorative juvenile justice process, not only in New

24 Allan MacRae and Howard Zehr. 2004. *The Little Book of Family Group Conferencing*. Pennsylvania: Living Justice Press.

25 Ibid.

26 United Nations Special Representative of the Secretary General on Violence against Children. *Promoting Restorative Justice for Children*. Available at: <http://srsg.violenceagainstchildren.org/page/919>, accessed on November 3, 2017.

Zealand but also elsewhere. In addition to the use in criminal justice contexts, they have been implemented in non-judicial settings, such as schools and communities. Apart from FGCs, restorative justice has been applied in other models, and in various stages of the juvenile justice process, either as an alternative measure or in addition to other measures, however, with proper knowledge of the restorative justice processes and their purposes. The underlying value of FGCs is reintegrative shaming, which is a kind of shaming which potentially strengthens the bond between the offender (or delinquent) and the community which was impacted by the act, and aims to integrate the offender back to the community as a respectful law-abiding member. According to Braithwaite who developed this idea, reintegrative shaming incorporates the ideas of shame together with respect, forgiveness and acceptance back into the group. Contrast to this disintegrative shaming is stigmatizing and it disrespects the individual, is unforgiving and isolates the individual from the group or community.²⁷

Diversion and non-custodial alternatives

Juvenile diversion is an intervention strategy that redirects youths away from formal processing in the juvenile justice system, while still holding them accountable for their actions. Diversion has been mentioned in the CRC (40.3 (b) and the Beijing Rules 6, 11.1 and 11.2. The Beijing Rules also stipulate that there should be community programs to support diversion. However, it is also mentioned that the diversionary measures should be used only there is compelling evidence that the child committed the alleged offence, and that he or she voluntarily admits responsibility or that a child's admission of responsibility must never be obtained through undue pressure or coercion. This voluntary dimension also demonstrates an offender's willingness to participate in the process and make amends for the harm caused.

For the restorative process to take place, it is also necessary to obtain the consent of the child's parents, guardians or responsible adults, as well as the consent of the victim to diversion to a restorative process. Likewise, the victim of the offence must voluntarily agree to participate in the process, again, without coercion or undue pressure. And when such safeguards are taken into consideration, diversion programs framed through restorative justice processes will provide better avenues for the juvenile to be held accountable, be sensitive to the needs of the victims, and attend to the needs of the community (and vice versa).

Diversion and alternatives to detention can be very compatible with a restorative justice approach. Restorative justice can inspire decision-making both within and outside the formal court system. For example, within the formal court system, a restorative justice meeting can make recommendations to the court on how a matter should be dealt with; outside the formal

²⁷ John Braithwaite. 1989. *Crime, Shame and Reintegration*. Melbourne: Cambridge University Press.

court system, restorative justice can take place as part of a diversion process where the court is not involved. Likewise, such approaches help capitalize on the strengths of the restorative justice approach where possible and appropriate through (e.g.) victim-offender mediation, family group conferencing or other processes. The end goal of all these is however the same: all stakeholders come together to decide collectively on the ways to repair the harm done.

In this regard, it must be emphasized that the idea of diversion measures have been suggested by the international community for the children in conflict with law. For instance, the Committee on the Rights of the Child states that the State Parties (of Convention on the Rights of the Child) have an obligation to promote measures that are mostly non-judicial. Contrary to popular assumptions, such measures are used, but not limited to, children who commit minor offences, such as shoplifting, other property offences with limited damage and first-time child offenders, through a range of community-based family support, diversion schemes and restorative justice programs. The Committee points out that such approaches avoid stigmatization, have good outcomes for children and society and are proven to be more cost-effective.²⁸

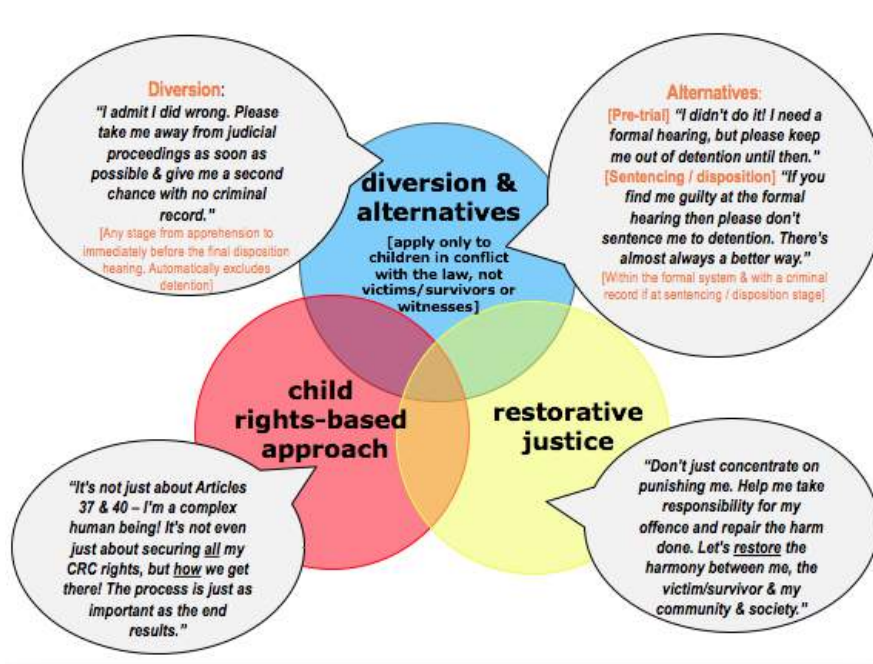

Figure 1: Relationship between child rights, restorative justice and diversion²⁹

28 Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 10 (2007), para. 25

29 Adapted from: [https://www.unicef.org/tdad/animatedvenndiagram\(6\).ppt](https://www.unicef.org/tdad/animatedvenndiagram(6).ppt)

Figure (1) perfectly captures the complementarity between the rights-based approach of children, the feasibility of diversion and alternative measures, and restorative justice. While the rights-based approach ensures ways to secure rights, the restorative justice approach underscores the need of establishing harmony between the stakeholders in the event of crime or conflict that has occurred. Diversion and alternatives offer ways to address issues without necessarily entering the formal judicial process.

All in all, restorative justice seeks to understand crimes or conflict as violation of people and relations. Therefore, any effort to repair this harm in the event of juvenile delinquency will amount to restorative justice, and through a participatory approach of involving the main stakeholders – victims, offenders and community – the juvenile justice can greatly benefit if the children can understand the extent of harm they have done to the other parties, and by participating in the constructive response to the harms. Diversion and alternative measures can provide such restorative avenues.

Nepal’s juvenile justice system

Nepal is a party to many international conventions, including Convention on Rights of Child (CRC) 1989, which obliges Nepal to respect protect and fulfill the rights of juveniles. Nepal has formulated various domestic laws which have direct or peripheral attention to the rights of children or those in conflict with law.

Constitution of Nepal 2015

The prevailing Constitution of Nepal (2015) has incorporated provisions on the rights of victims, and rights of children. The Article 21 states that “A victim of crime shall have the right to get information about the investigation and proceedings of a case in which he or she is the victim.” It further mentions that a victim of crime shall have the right to justice including social rehabilitation and compensation in accordance with law. Although there is an indication of social rehabilitation in the Article, this is mostly for the victims and not necessarily children who are in conflict with law. Because of this, it is hard to extrapolate restorative justice approaches through this provision especially in the context of juveniles.

Likewise, the Article 39 of the constitution has laid out the rights of the children, but none of them are necessarily related to the children in conflict with law, except (7) and (8) which have faint overtones related to juvenile justice and protection of juveniles against all harms.³⁰

- 30 Article 39: Rights of the child: (1) Every child shall have the right to name and birth registration along with his/her identity.
- (2) Every child shall have the right to education, health, maintenance, proper care, sports, entertainment and overall personality development from the families and the State.
 - (3) Every child shall have the right to elementary child development and child participation.
 - (4) No child shall be employed to work in any factory, mine or engaged in similar other hazardous work.

The sub-Article (7) states thus: No child shall be subjected to physical, mental or any other form of torture in home, school or other place and situation whatsoever. Likewise, the sub-Article (8) puts: Every child shall have the right to juvenile-friendly justice.

Children's Act, 1990

The Children Act in Nepal came soon after the ratification of CRC 1989 entirely dedicated to children's rights. Notably, this law has introduced a concept of juvenile justice as a separate branch of justice system. The main aim of law was the protection of the rights of children while at the same time to ensure their physical, mental and intellectual development.³¹ However, Chapter 6 of the Act has provisions on juvenile justice. Section 50 under Chapter 6 of the Act reads:

Section 50: Investigation of case and suspension of punishment:

- (1) In case the officer hearing the case deems it not appropriate to keep a Child in prison having considered to the physical condition, the age of the accused Child who is to be investigated having detained in prison pursuant to existing law, circumstances during the time of commission of the offence and the place of imprisonment, he may issue an order to handover the Child to the custody of his father, mother, relatives or Guardian or any social organization engaged in protection of rights and interests of the Child or the Juvenile Reform Home on the condition to present him as and when required and to continue investigation or proceedings of the case.
- (2) In case the officer hearing a case deems it not appropriate to imprison a child convicted of an offence and imposed a sentence of imprisonment in a prison having regard to his physical condition, age, circumstances in which the offence has been committed and times of commission of the offence, he may suspend the sentence to the effect of not under going the sentence for the time being or he may prescribe to undergo the sentence residing in a Children Rehabilitation Home or in

-
- (5) No child shall be subjected to child marriage, transported illegally, abducted/kidnapped or taken in hostage.
 - (6) No child shall be recruited or used in army, police or any armed group, or be subjected, in the name of cultural or religious traditions, to abuse, exclusion or physical, mental, sexual or other form of exploitation or improper use by any means or in any manner.
 - (7) No child shall be subjected to physical, mental or any other form of torture in home, school or other place and situation whatsoever.
 - (8) Every child shall have the right to juvenile friendly justice.
 - (9) The child who is helpless, orphan, with disabilities, conflict victim, displaced or vulnerable shall have the right to special protection and facilities from the State.
 - (10) Any act contrary to in clauses (4), (5), (6) and (7) shall be punishable by law, and a child who is the victim of such act shall have the right to obtain compensation from the perpetrator, in accordance with law.

³¹ The Children's Act, 2048, Preamble.

guardianship of any person or organization. In case the same child having had his sentence suspended in such a way is convicted of the same offence or any other offence and is imposed a sentence of imprisonment within a period of one year, the officer hearing the case may order to execute the sentences of punishment having added the earlier sentence imprisonment.

Here one can see that the law makes provisions for alternatives to punishment in the case of juveniles. It certainly is a positive step, but the law does not necessarily suggest why such alternatives are necessary, for example as espoused by restorative justice principles. Likewise, having no punishment by no means will amount to restorative justice. However, although not restorative fully, the Act has opened avenues towards that through the provisions for juvenile court, juvenile bench, child reform homes and special arrangements for children in conflict with laws,³² although juvenile court has not been established so far even after several orders of the Supreme Court. Until its establishment, the jurisdiction to hear cases is granted to juvenile bench of the concerned District Court.

Juvenile Justice Procedural Rules, 2006

After the Children's Act, another milestone in the field of juvenile justice in Nepal has been the Juvenile Justice Procedural Rules, 2006. Rule 3 provides for the establishment of a separate police unit or police official to investigate and inquire on juvenile delinquencies. The Rule 4 lays out the provisions relating to the investigation of juvenile delinquencies. Some provisions in this Rule have tried to tone down the authority or power dynamics in cases of juveniles. For instance, the following:

- a) Police staff shall wear civil dress instead of the police uniform,
- b) He/she shall introduce oneself by showing the identity revealing documents, and show cause for the arrest while arresting the child.
- c) He/she shall inform the child of his/her legal and constitutional rights in the

³² Section 54: Officer hearing cases and procedures relating to case:

- (1) His Majesty's Government shall, by publishing a notification in the Nepal Gazette, constitute a Juvenile Court as may be necessary. The territorial jurisdiction and seat of such Court shall be as prescribed in the same notice.
- (2) Except in the situation of Section 20, the Juvenile Court constituted pursuant to sub-section (1) shall have powers to first initiate and decide cases in which a Child is either a plaintiff or defendant.
Provided that, the Juvenile Court shall not hear and decide a case in which a Child is involved along with a person having attained the age of majority.
- (3) The concerned District Court shall have powers to hear and decide the case pursuant to sub-section (2) until a Juvenile Court pursuant to sub-section (1) is constituted, and after the constitution of the Juvenile Court, cases filed in the District Court shall be transferred to the Juvenile Court.
- (4) There shall be a Children's Bench in each District Court for hearing and deciding the case to be heard from the District Court pursuant to sub-section (3).

- language understood by him/her,
- d) He/she shall inform both the parents of the child as far as possible, to at least one if both are not available, and in case there is not father and mother to the guardian about the delinquencies of the child,
 - e) He/she shall get examined the physical and the mental health of the child in the nearest government hospital or by the doctor,
 - f) He/she shall keep both the parents as far as practicable, and at least one and in absence of father and mother the guardian in *rohabar* while conducting a *Sarjameen*.
 - g) He/she shall request the service provider individual or institution to prepare a social study report about the delinquent in the manner in format prescribed in the Schedule.

Rule 6 details the procedures for the formation of juvenile bench. It says: (1) Each District Court shall constitute a juvenile bench consisting of a social activist, child specialist or child psychologist in addition to the District Judge; (2) In the court having more than one District judge, the District Judge designated by the Chief Justice shall work as the judge for the juvenile bench. The Rules following that mention what the qualification of a social activist, child specialist or child psychologist should be. They are expected to be expected to be experts of the field, not necessarily clarifying whether they need to have an understanding or knowing of restorative applications in juvenile contexts. However, the social activist, child specialist or child psychologist can submit a written opinion before the judge in juvenile cases [Rule 11(2)] after which the judge can decide the case.

Other provisions of Juvenile Justice Procedural Rules include:

- juvenile-friendly hearing in juvenile courts or juvenile bench [Rule 12(1)];
- use the language appropriate to the child's age, and his/her physical and mental development (2);
- the juvenile court or juvenile bench shall inform about the nature of the offences and the obtained evidences and witnesses to the juvenile offender (3);
- the juvenile shall be inquired in a separate room with an affixed camera within the juvenile court or the District Court and the inquiry shall be displayed on the screen of the bench (4),
- The juvenile court or bench shall appoint a child psychologist or a person able to communicate with juvenile easily while conducting an inquiry pursuant to Sub-rule (4) (5).
- While conducting an inquiry of the juvenile pursuant to Sub-Rule (4), his/her father, mother, guardian or lawyer can stay with him/her (6).

A restorative appraisal

Lack of restorative values

Despite various international provisions on juvenile justice and calls to introduce restorative approaches in matters involving children in conflict with law, Nepal still lacks significantly behind in this regards. Like discussed above, the national legal provisions have tangential concern on restorative justice. Having non-punishment in children's laws hardly make anything restorative. Restorative justice has no direct links with having (or not having) punishment as a response to crime. Restorative justice is founded on four pillars: encounter, amends, reintegration, and inclusion.

Encounter, or dialogue, is a way of creating opportunities for all the parties concerned to come together, if they wish, to discuss how the criminal act has affected each of the parties, and what roles could each party play to mitigate the harm that has already been caused.

Similarly, restorative justice provides opportunities for offenders to make amends for the harm they have caused, and to transform the amends into obligations. Reintegration is the third pillar of restorative justice. Reintegration is not only about putting victims and offenders together in the community, but is also about reinstating the mutual trust and sense of dignity that was breached when the crime occurred.

Finally, restorative justice underscores the importance of inclusion in a justice-delivery process. In other words, restorative justice processes are "bottom up", since they involve the actual stakeholders – victims, offenders and community – in deciding what the outcomes of the justice process should be.³³

Moreover, the notion of accountability is central to restorative justice, and this accountability is towards victims and the community rather than state authorities. An act of crime has both material and emotional consequences and, therefore, a lopsided focus on material compensation for victims does not complete the full circle of justice. Restorative justice is a process whereby parties with a stake in a specific offence collectively resolve how to deal with the aftermath of that offence and its implications for the future.³⁴

Correction homes sans correction

As provisioned in the Children's Act and Juvenile Justice Procedural Rules, Nepal has three correction homes for juvenile delinquents. However, these homes are hardly

³³ Ramkanta Tiwari. 2016. Restorative justice: Moving beyond the silos. *Nepal Journal of Legal Studies* 1(1): 157-172.

³⁴ *Ibid*, p. 160.

“correctional”, and lack any blueprints or programs for correction, let alone for any restorative process. The juveniles put in correction homes are involved in some skill-building trainings (such as welding or masonry), and not surprisingly, the linkage between these trainings and restorative processes is absent.

Community integration and restoration

The need of social integration of juvenile delinquents and their connection with community is highlighted by all international instruments on juvenile justice. This connection with community is also considered vital if juvenile justice has to achieve any restorative outcomes (as envisioned by the Lima Declaration on Restorative Juvenile Justice). In context of Nepal’s socio-judicial system, there are no half-way homes or similar mechanisms assisting to integrate the juveniles once they are out of detention. No social or community arrangements exist that have been created towards realizing the restorative outcomes in integrating juveniles or for undertaking restorative reintegrative shaming of the delinquent juveniles.

Seen through criminological lens, social cohesion plays a pivotal role in producing criminogenic behaviours. High levels of social cohesion is considered to produce lower levels of crime, and vice versa. In the context of juvenile delinquency, this fact can hardly be exaggerated, and all efforts should be made in keeping intact the social cohesion. Social cohesion “generally refers to ties at the local level that bind people together in a positive way – such as familiarity with one’s neighbours, shared interests, sense of community, engagement in formal and voluntary organizations, presence of local friendship and acquaintance networks, and so on.”³⁵

Related to above, the apparent non-existence of diversion, parole and probation measures have negatively contributed in the restorative outcomes in Nepal’s juvenile justice system. There are no restorative models (FGCs or circles being used to address cases involving juveniles), and very importantly, no mechanisms are existing or operational in creating accountability (of the juvenile delinquent) and healing (of the surviving party). There is insufficient training of juvenile justice actors and deprivation of liberty is the norm instead of the measure of last resort. There are no policies on reintegrating former delinquents, and hence no opportunities for rehabilitation or restoration in a clear sense. On these grounds therefore, even the basic foundational structures of restorative juvenile justice have not been laid in Nepal.

35 Rob White. *Restorative community justice: Community building approaches in juvenile justice*, p. 5. Paper presented at the Fourth National Outlook Symposium on Crime in Australia, New Crimes or New Responses, convened by the Australian Institute of Criminology and held in Canberra 21-22 June 2001.

Crafting a restorative future

Although the rationale behind juvenile courts is lacking in Nepal's legislations, it would be worthwhile to mention the importance of juvenile courts since their beginnings. In 1909, Judge Julian Mack, one of the first judges to preside over the first American juvenile court in Cook County, Illinois, described the goals of the juvenile court as, "The child who must be brought into court should, of course, be made to know that he is face to face with the power of the state, but he should at the same time, and more emphatically, be made to feel that he is the object of its care and solicitude."³⁶ That signals a "shift" in thinking inside the judicial fraternity regarding juvenile justice, but such a shift is yet to be seen in Nepal's juvenile justice.

In other words, Nepal's socio-judicial journey in juvenile justice is short of an overarching philosophy or framework which was crafted after any thoughtful discussion or any policy deliberations. To put it bluntly, Nepal lacks a comprehensive juvenile justice system although some provisions on administering juveniles are found (as in Children's Act 1992). And when a thoughtful juvenile justice does not exist as a separate or independent system, restorative justice is also hard to locate.

One of the basic philosophical underpinnings regarding criminal or delinquent acts is that such acts agitate the status quo of society. The right order (or normality) is shaken, and it requires putting it back right again. Putting right is the most central element of the restorative justice. How is right put back? And as Zehr puts, putting right has two dimensions:

- a) addressing the harms that have been done, and
- b) addressing the causes of these harms, including the contributing harms.

It shows that it requires on the part of the offender to, as much as possible, acknowledge the wrongdoing and take active steps to repair the harm to the victim (and perhaps the impacted community). And going further in this lane of putting it right, restorative justice requires that the contributing factors of these harms are addressed so that such harms will not take place in the future. It is therefore more than just literally 'restoring' the previous order. The restorative juvenile models are tailored this way. For instance, the FGCs in New Zealand, where restorative justice is the norm, are expected to develop a consensus on a plan that include elements of both reparation and prevention. These plans must speak to the victims' needs and offenders' obligations for these needs.

Addressing cause or preventing delinquency from happening it for the first time is key in addressing juvenile delinquency in any community. Whereas it is true that the offenders or

36 Julian Mack. 1909. "The Juvenile Court," *Harvard Law Review* 23: 120.

juvenile delinquents have an obligation to address the causes of his or her behavior but they often cannot do this alone. And there may be larger obligations beyond those of offenders, e.g. for the social injustices and other conditions that cause crime or create unsafe conditions. So others may have responsibilities as well: families, the larger community, society as a whole. This broad and holistic view is very far-fetched in the context of Nepal's criminal justice system, including the juvenile one. Therefore, if Nepal has to craft a future of restorative juvenile justice (or restorative justice in general), concrete steps are required.

Moreover, the net of justice has to be widened. For instance, the CRC mentions that the States should recognize that NGOs and civil society can play a very important role both in the prevention of juvenile offending and in providing community-based services for children in conflict with the law, including prevention and reintegration programs and diversion and restorative justice programs and facilities. NGOs should be encouraged to participate in the development and implementation of a State's comprehensive juvenile justice policy and the states should provide them with the necessary resources for such involvement.³⁷ Central and local government should also be given the power in law to contract with NGOs and other providers to deliver alternatives to deprivation of liberty and restorative justice programs.³⁸ But in Nepal, NGOs still have not been on the purview of the state's juvenile or restorative justice system in a purposeful manner. Restorative justice requires that all actors work restoratively towards that goals, and therefore, more collaborative efforts between the state and non-state actors should take place.

37 Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 10 (2007), para. 95.

38 UNICEF. 2011. Guidance for Legislative Reform on Juvenile Justice. New York: UNICEF, p. 39

Women Migrant Workers of Nepal: Problems and Prospects

- Salina Kafle

Abstract

In 2015, the government introduced the guidelines for sending domestic work 2015, restricts women aged less than 25 years on migration for domestic work in countries like Bahrain, Kuwait, Lebanon, Malaysia, Qatar, Saudi Arabia and the United Arab Emirates due to the history of abuse women have faced in the Gulf countries. This policy has acted to rectify this problem and was issued with a well-intended intention, but monitoring and other alternatives for such women in conjunction with the issuance of this polices have created more negative results. The reports have showed that the number of women between the age of 18-25 years migrating in Gulf countries has not decreased post-issuance of the restriction, but rather it is creating alternative dangerous ways for the women migrant workers especially through use of nonnative airports.

The study documents statistics, rights violated due to the violence, international standards and national provisions, significant problems in laws, Supreme Court jurisprudences, and contemporary challenges. In the second level, the study presents the field situation of Banke, Bardiya, Morang and Rupandehi districts and aims to document its practices and challenges on violence against women to maintain a balance between the academic rigor and field reality. For this, the study has focused on 3Ps namely; Prevention, Protection and Prosecution. However, in case of women migrant workers, no data was derived from the field study as majority of the districts did not have women migrant workers. With deep rooted patriarchal belief, women in the districts were not allowed to work outside the country. Hence, this article will be based on desk study, unlike previous articles on the theme of ‘violence against women’ carried in this study.¹

¹ This article is a part of the study on violence against women conducted by the researchers and facilitated by concerted efforts of National Human Rights Commission (NHRC). Its content has been benefited greatly from the review and consultation program arranged by the Commission. The types and forms of violence experienced by Nepalese girls and women which are significant in present context are chosen in the study. The violence in the study is organized roughly by the life stage in which they occur in a girl/woman’s life, namely in the order of: child marriage, domestic violence, women migrant workers and witchcraft. The earlier edition, volume 5 of Journal on Human Rights ‘Sambahak’ covered

A. Women Migrant Workers and Magnitude of the problem

More than 214 million² people are living outside their countries of origin and half of them are women migrants.³ The term “migrant worker” refers to any person who is to be engaged, are engaged or has been engaged in a remunerated activity in a state of which he or she is not a national.⁴ The reason for such migration are often conflicts, natural disasters or environmental degradation, political persecution, poverty, discrimination and lack of access to basic services and search for new opportunities in work or education.⁵ The process of migration are categorized as regular and irregular, the government of Nepal regards regular worker as a person with a stamped government approval labor sticker in his or her passport and regards irregular worker as a person who travel outside the government mandated system and thus do not receive a sticker.

Although there is high number of men going abroad, there has been significant increase in the number of permits acquired by women in the past years.⁶ UN women estimated in 2013 that of approximately 3.2 million Nepali workers in countries other than India, half were undocumented, and of these approximate 90 percent are women and as many as 80 percent of Nepal’s total female migrant works are in irregular status.⁷ The high level of irregular status contributes to the age restriction imposed by the government prohibiting women under 30 years of age from working in the Gulf (or the Middle East) as domestic workers and also banning women from travelling to Lebanon for domestic works.

The Foreign Employment Act 2007 provides for prosecution of recruitment agencies that send migrant workers to countries that are not approved by the government.⁸ Their irregular status then limits their ability to seek redress once in the destination country⁹ in case of any form of exploitation and violence against them. The intention of such policy to protect women from situation of physical violence and sexual violence and sexual exploitation but despite such restriction women continued to migrate for work and through the irregular

the first article of the study entitled ‘The Laws, Practice and Growing Challenges of Domestic Violence in Nepal’. This is the last article from the study.

- 2 IOM. 2013. *International Migration, Health and Human Rights*. International Organization for Migration.
- 3 Jose S. Brillantes, *Integrating a gender perspective into the development of the Global Compact for Migration*, Global Forum for Migration and Development (GFMD), 10 December 2016.
- 4 International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families, 18 December 1990, A/RES/45/158, art 2.1.
- 5 IOM. 2013. *International Migration, Health and Human Rights*. International Organization for Migration.
- 6 MOLE. 2015. *Labour Migration for Employment, A Status Report for Nepal: 2014/2015*. Kathmandu: Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal.
- 7 Sarah Paoletti, Eleanor Taylor-Nicholson, Bandita Sijapati And Bassina Farbenblum. 2014. *Migrant Workers’ Access To Justice at Home : Nepal*. New York: Open Society Foundation, p. 46.
- 8 *Foreign Employment Act, 2007* sec 46.
- 9 MOLE. 2015. *Labour Migration for Employment, A Status Report for Nepal: 2014/2015*. Kathmandu: Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal.

channel without the protection the formal system would have offered.¹⁰

A.1. Statistics: Where Do We Stand?

As many women migrant workers are undocumented and are trafficked through various channels, exact data of the real status of women migrant workers is difficult to find. Hence, the data below is also limited with such constraint.

The census report of 2011 shows that amongst the total population 721,791 Nepalese were reported as absent from Nepal and working in the middle east out of which 48,656 (6.7%) were females.

The Department of Labour and Employment from year 2008/09 through 2014/15 has issued a total of 2,723,587 labour permits.¹¹

The top destination of female migration from year 2008/09 through 2014/2015 were:¹²

- United Arab Emirates – 25,916 permits
- Malaysia – 23,427 permits
- Kuwait – 17,685 permits
- Qatar – 6179 permits
- Lebanon – 4164 permits
- Cyprus – 2871 permits
- Saudi Arabia – 2646 permits
- Oman – 2538 permits
- Republic of Korea – 2241 permits
- Bahrain – 1848 permits

But given the restriction imposed on certain age, many women travel irregularly (see below), the actual number of female migrant workers is likely much higher

Nearly half of all female labour migrants who obtained a labour permit over 2008/09-2014/15 were from Jhapa, Sindhupalchowk, Morang, Makwanpur, Kathmandu, Sunsari, Kavrepalanchowk, Nuwakot, Illam and Chitwan.¹³

Women migrants by age in the year 2014/15

- 18 - 25 years – 819 [25.70 %]
- 26 - 35 years – 1507 [47.30 %]
- 36 - 45 years – 8783 [24.57 %]
- 46 years and older – 77 [2.43%]

Most of the labour permits renewed by female migrants were for the United Arab Emirates at 37.8 %, Kuwait 28.6 %, Israel at 8.8 %, Lebanon 5.6 % and Oman 3.9 %.¹⁴

10 Ibid.

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

14 Ibid.

B. Rights violated

The World Bank documented that remittance received by Nepal in 2000 constituted 2.029 percent of the Gross Domestic Product (GDP) which significantly rose to 31.753 percent in 2015. However, the conditions of the migrant workers and their human rights are jeopardized in various ways. The restriction imposed in the formal sector and the inadequate bilateral agreement with the destination countries and their existing national legislation have led to extreme suffering and violation of fundamental human rights of women migrants. The following are the rights hampered by such situation of women migrants:

i) Right to life and dignity

The arrival of most women workers through irregular channel and the practice of confiscation of passport and other document thus the dependency upon the workers leads to situation of workplace violence and the extreme stress and hopelessness have resulted in high rates of suicide or self harm in destination countries. In case of Nepalese women migrant workers 33% death was through suicide¹⁵ and the number of dead in the year 2012/13 was 712.

ii) Right to freedom of movement

The restriction imposed by the state on women under 24 years to migrate for work violates the right to freedom of movement of such women. The ban imposed with good intention has failed to address the problem of violence faced by women and instead such bans have discriminated against women rather than offer protection and have rather encouraged irregular and risky travel via third countries¹⁶

iii) Right against torture and physical harm

A study estimates that the ratio of women migrant workers who face abuse and illness compared to male migrant workers irrespective of the country and sector of work as 67:40.¹⁷ Women migrants particularly those who worked as domestic worker are vulnerable to abuse by their employers as they are not able to obtain help from friends and co-workers due to their isolation.¹⁸ Women migrant in such domestic sector are vulnerable as they are exposed

15 MOLE. 2015. *Labour Migration for Employment, A Status Report for Nepal:2014/2015*. Kathmandu: Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal, p.32.

16 Jagannath Adhikari. 2006. Poverty, Globalisation and Gendered Labour Migration in Nepal. In *Poverty, Gender and Migration: Women and Migration in Asia*, Sadhna Arya and Anupama Roy, eds., pp. 87-106. New Delhi: Sage Publications.

17 The World Bank,. 2011. *Large-Scale Migration and Remittance in Nepal: Issues, Challenges, and Opportunities* World Bank Poverty Reduction and Economic Management Sector Unit: South Asia Region, p. 57.

18 Helene Harroff-Tavel and Alix Nasri. 2013. *Tricked and Trapped: Human Trafficking in the Middle East*. Beirut: International Labour Organization Regional Office for the Arab States, p.56. Available at: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---arabstates/---ro-beirut/documents/publication/wcms_211214.pdf, accessed on 25 February 2017.

to widespread pattern of physical, sexual and psychological abuse and their vulnerability is further heightened by the lack of domestic legal mechanisms recognizing or protecting their rights.¹⁹

iv) The rights to the highest attainable standard of health

The right to health is recognized as the rights of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health.²⁰ The rights emphasis on everyone hence as stated by the UN Special Rapporteur on human rights of migrant²¹ it is therefore important to stress that this right applies to migrants too despite their status²². Women migrants in during transit and destination country especially those irregular migrants face numerous physical and mental hardships due to their vulnerable situation and their dependency upon their agent or employee, leads to their sexual exploitation and physical abuse either by their agents or their employers.²²

Also their mental health is affected by social isolation as they are separated from their families and social network as well as by stress and insecurity caused by their situation.²³ Also the inability to request time off²⁴ and incase of undocumented women workers who due their uncertain legal status, cultural and linguistic differences and exclusion from health insurance schemes and social security systems and also in fear of deportation cannot get access to any health services.²⁵ It has also been reported that women migrant domestic workers are often unaware of any available health services and as not paid for days taken as sick leave.²⁶

v) Right to adequate food and education

The right to adequate food implies the availability of food in a quantity and quality sufficient to satisfy the dietary needs of individuals, free from adverse substances and acceptable within a given culture.²⁷ The access to such adequate food are deprived as reported that one form of mistreatment of women migrant domestic worker is food deprivation – the denial of food adequate in terms of quantity or quality and in case of detention weight loss, malnutrition

19 Report of the Special Rapporteur on the human rights of migrants, Jorge Bustamante', 16 April 2010, A/HRC/14/30, para. 30.

20 ICESCR, art 10.

21 Report of the Special Rapporteur on the human rights of migrants, A/HRC/29/36, 8 May 2015, p. 11.

22 Report of the Special Rapporteur on the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, Anand Grover, HRC Twenty-third session Agenda item 3, 15 May 2013 A/HRC/23/41, para. 3.

23 C. Wyssmuller and D. Efonayi-Mader. 2011. *Undocumented migrants: Their needs and strategies for accessing health care in Switzerland, Country report on people and practices*. Swiss Forum for Migration and Population Studies, p.15.

24 United Nations. 2014. *The Economic Social and Cultural Rights of Migrants In Irregular Situation* HR/PUB/14/1, p. 41.

25 *Expert consultation on access to medicines as a fundamental component of right to health*, A/HRC/17/43, para 34

26 EU Fundamental Rights Agency. 2011. *Migrants in an irregular situation employed in domestic work: Fundamental rights challenges for the European Union and its member states*. Vienna: EU Fundamental Rights Agency, pp. 24-26.

27 Committee on Economic Social and Cultural Rights (CESCR), 'General Comment No. 12', E/C.12/1999/5, para 8.

and other health consequences.²⁸ Other forms of deprivation are in the context of detention, many women due to imposed restriction travel through irregular channel and without documentation which results in detention if caught by the legal enforcer of the destination country, it is reported that detained migrants lack or have limited access to food and also the failure to provide culturally appropriate foods may be violation of right to adequate food.²⁹ Further, many young girls are trafficked to the destination countries dropping out their formal education.

vi) The right to adequate housing

The right to adequate housing implies the right to live somewhere in security, peace, dignity³⁰ and the protection against forced evictions.³¹ This right goes beyond mere shelter, adequate shelter refers to adequate privacy, adequate space, adequate security, adequate lighting and ventilation, adequate basic infrastructure and adequate location with regard to work and basic facilities all at reasonable cost.³² In cases of women migrants who work in domestic households and live in the house they work, they face violation of such rights. In addition to lack of privacy, they are often forced to sleep in hallways or closet. They can also remain compelled to work 24 hours a day and without day-off during the week. In most cases, the severity of such situation often with women domestic worker leads to the intensity of slavery or slavery like conditions³³ and women on such circumstances are also subjected to physical, psychological and sexual violence. The women are in fear of their legal status as in most cases the documents are taken by the employers, and they have no option but to bear such abuses and mistreatment due to their dependence to their employers and to avoid the situation of homelessness.

vii) The Right to just and favorable conditions of work

The majority of the irregular migrants work in low skilled and unregulated sectors of the labour market, often in jobs that are dirty, dangerous and difficult. They have little or no protection of their labour rights. As there are large number of undocumented migrants and less bilateral agreements, the chances of their exploitative conditions, including violence,

28 'Report Of The Special Rapporteur On Violence Against Women Its Causes And Consequences: Mission To Saudi Arabia', 14th April 2009, A/HRC/11/6/Add.3, para.59.

29 Gabriel Rodriguez Pizarro, Report of The Special Rapporteur on The Human Rights of Migrants, E/CN.4/2003/85 para 53.

30 Committee on Economic Social and Cultural Rights (CESCR), 'General comment no. 4', 13 December 1991, E/1992/2313

31 Committee on Economic Social and Cultural Rights (CESCR), 'General comment no. 7', 20 May 1997, E/1998/22.

32 UN General Assembly, 'Global Strategy for Shelter to The Year 2000', resolution adopted at the 78th plenary meeting, 19 December 1991, A/RES/46/163.

33 Office of High Commissioner of Human Rights. 2011. Rights of Migrant Domestic Workers In Europe. Europe Regional Office, p.5.

torture and forced labour, with little recourse to remedies owing to their irregular situations³⁴ are high.

C. International standards

The Convention on the Elimination of all forms of Discrimination Against Women committee has addressed the human rights concerns of women migrants through General Comment 26 on women migrant workers.³⁵ The Comment highlights that women migrant workers also face harassment by the police. If they are apprehended, they are usually prosecuted for violations of immigration laws and placed in detention centres, where they are vulnerable to sexual abuse, and then deported. The document specifically mentions of common responsibilities of countries of origin and destination.³⁶ The country of origin is responsible to ensure provisions of standardized and authentic health certificates if required by countries of destination and design services to comprehensive socio-economic, psychological and legal services aimed at facilitating the reintegration of women.³⁷ The comment is extensive prescribing lifting of discriminatory bans or restrictions on immigration, legal protection for the rights of women migrant workers, access to remedies, social inclusion of women migrant workers.³⁸

The Government of Nepal has ratified 11 ILO Conventions, including seven of the eight core Conventions, such as the Forced Labour Convention, 1930 (No. 29) and the Abolition of Forced Labour Convention, 1957 (No. 105). The Government has been regularly reporting on the non-ratified Conventions and Recommendations, such as the Migration for Employment (Revised) Convention, 1949 (No. 97) and the Migrant Workers (Supplementary Provisions) Convention, 1975 (No. 143) as well as their respective recommendations (No. 86 and No. 151). The Government has followed up to align the relevant laws and policies with the ratified Conventions and Recommendations and thus work better to make foreign employment decent, safe, organized and reliable. Nepal is also a member of the Colombo Process (2003) and the Abu Dhabi Dialogue (2008), which are regional consultative forums on the management of foreign employment and contractual labour and the protection of migrant workers' rights.

In the case of *Siliadin v. France*, the European Court of Human Rights applied Article 4 of the European Convention on Human Rights, which prohibits slavery, servitude and forced or compulsory labour, regardless of the victim's migration status. Added to these,

34 United Nations Office of the High Commissioner. 2014. The Economic, Social and Cultural Rights of Migrants in an irregular Situation: New York and Geneva: United Nations, p.11.

35 UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women (CEDAW), 'General Recommendation no.26 on migrant workers', 5 December 2008, CEDAW/C/2009/WP.1/R.

36 Ibid, para 23 and 24.

37 Ibid, para 24.

38 Ibid, para 26.

acknowledging the fact that considering the magnitude of the problem and presuming increasing detentions, the Committee on Migrant Workers asserted in its General Comment No. 2 (2013) that “crossing the border of a country in an unauthorized manner or without proper documentation, or overstaying a permit of stay does not constitute a crime.”

D. National provision and pertinent cases

Comprehensive framework in acts such as Labour Act, 2056, Labour Rules, 2057, Foreign Employment Act, 2007, Foreign Employment Rules, 2008 and Foreign Employment Policy, 2012.

D.1. Significant problems in laws

i) Absence of a rights-based approach

The Act fails to recognize the migrant workers as rights holders as the word right is not mentioned anywhere except in the brief of the preamble.³⁹ Although obligations are stated clearly such obligation are not expressively linked to rights of Nepalis in the labour migration process. The tone of the Act is one of regulatory efficiency rather than of rights and protections for a relatively vulnerable population as the Act do not mention the “right” of an individual to safe labour migration or to make an informed choice regarding foreign employment. Consistent with this most function of the various government agencies are expressed in discretionary rather than mandatory language and with limited guidance as to their implementation.⁴⁰

The Foreign Employment Promotion Board maintains information on those who have sustained injuries or an illness that resulted in disability and/or loss of job and on the deaths of migrant workers. The Board provides compensation to such workers and their nominated beneficiaries as per the Foreign Employment Rules, 2008 and collects data in the process. However, that information is limited to workers or family members who seek help and request compensation from the agency. Thus, the data may not reflect all deaths and disability-related injuries. The information, nonetheless, is perceived as an indicator of the problems. 493 women migrant workers reported physical disability during their foreign employment from 2008/09–2014/15 to receive compensation from Foreign Employment Promotion Board.

ii) Vague contract-related obligations

The Act is vague in regards to the inclusion of specific terms in the contracts between migrant

39 The Preamble of *Foreign Employment Act, 2007* “[...] make foreign employment business safe, manages and decent and protect the rights and interests of the workers.[...]”

40 Ibid, for example section 39, a. “to do or cause to be done, studies of international labour market [...] or cause to be explored[...].”

workers and their recruitment agencies or employers as the Act has only specified the requirement of the terms and conditions of service, remuneration and terms to be observed by the parties.⁴¹ No further elaboration on the what terms and conditions of service and whether those condition should include specification of the location of work, the commencement date for the position, housing, hours of work, leave time, training required for the job, other health and safety factors, calculation of wages and method of payment or other information that would allow a worker to make an informed decision as to whether to pursue and accept the position and not the contractual breach or dispute resolution clauses. The Act does not provide any specification on when the contracts should be provided beside the general rule that they should be made available prior to the departure of the worker.⁴² This leaves the possibility open that workers would receive their contracts after they have already paid all fees and just prior to departure.

iii) Inadequate attention to vulnerable groups

The Act fails to address the needs of particularly vulnerable categories of workers such as women and workers in an irregular status. Though the Act has made certain consideration on this vulnerable section⁴³ but it has failed to provide with explicit protection or redress mechanism. As there are no provisions that provides a forum for bringing a claim on behalf of a worker in an irregular status, or for assisting irregular migrants to obtain replacement documents if their positions was terminated abroad. Neither is their mechanism to hold agents and recruitment agencies accountable for sending migrant workers irregularly and for assisting workers to regularize their status if still abroad. The National Human Rights Commission (NHRC) further reports that 94 percent of cases registered under NHRC were against these agents. While apparently non-discriminatory, the failure of the Act and the Rules to address the specific needs of female migrants, the unique harms they suffer, or the unique challenges they may face in seeking to access justice has a discriminatory impact. A logical solution to solve around 80 percent of the problems concerning migrant workers, as pointed out by the Gulf Visit Study Report prepared and launched by the International Relation and Labour Committee of Legislature-Parliament calls for a proper “regulatory” arrangement vis-à-vis the brokers.

The Ministry of Labour and Foreign Employment launched a detailed five-year National Strategic Action Plan for Safe Foreign Employment, 2015 (NPA/SFE). It might be too soon to judge the functioning of the Plan. However, only bearing the legal cost of the victims might be insufficient as they still may lack the funding to their food and lodging. It might

⁴¹ Ibid, sec 25.

⁴² Ibid, sec 20(1).

⁴³ Ibid, sec 9.

also not be feasible for female labour migrants to come to the capital to file cases. The special rehabilitation fund for the rescue, repatriation and rehabilitation/reintegration of female trafficking survivors is established under the Human Trafficking and Transportation (Control) Act 2007 and managed by the National Committee for Controlling Human Trafficking. However, a study has shown that the migrant women who may have been trafficked do not want to get tagged as ‘trafficked’ because of the attached stigma to it. In such situations, fund for the victims of trafficking is underutilized.

Special measures to account for women’s lower literacy rates and levels of education, fewer financial resources, traditional discrimination against women, gender-specific health needs and concerns, concerns for children, pregnancy-related needs, and the stigmatization of women migrants are needed to ensure a system of labor migration that fully protects the rights of female migrant workers, and ensures accountability and redress when those rights are violated. Furthermore, bans and restrictions on female labor migration to specific countries has resulted in a higher percentage of young women travelling through informal channels, increasing their vulnerability to exploitation and abuse while practically excluding them from protection under the domestic labor migration legal regime.

iv) Inadequate guarantees of transparency

The law does not adequately promote full transparency within the labor migration framework, and specifically, in the regulation of recruitment agencies, agents, and employers. Furthermore, the directors and members of the recruitment agencies are not publicly listed nor is a database of complaints made or prosecutions against particular agencies or the employer institutions with which they contract publicly available. Similarly, embassies are not required to collate or provide reports about problematic employer institutions in destination countries. This lack of transparency denies workers and their advocates the opportunity to engage in due diligence and to make informed decisions prior to departure

v) Fairness of procedures

The Department of Foreign Employment (DoFE) procedures are not clearly delineated in the Act or Rules. While the DoFE has issued a directive on internal operations that provides general guidance on case-handling, it does not provide specificity of timing and steps, such that it is difficult to assess the fairness of procedures in place.

vi) Centralized judicial structure

The Foreign Employment Act, 2007 of Nepal sets out a centralized judicial structure which hears complaints and investigates the offences related to foreign employment to the DoFE.

However, the reluctance of the local police to file complaints and lack of responsiveness from the DoFE are the initial barrier towards access to justice. Even if the case is lodged, many cases go without investigation. This in one way creates unnecessary travel and accommodation costs upon the victim and also creates impunity as intermediary agents to go unpunished for their misconduct. Hence, it is essential to bring the agents under the jurisdiction of the court.

E. National policies

It is also essential to realization of various commitments related with migrated worker and migration procedure those are inserted in the Interim Constitution of Nepal 2007, existing periodic plan, National Human Rights Action Plan, 2061 BS, National action Plan on CEDAW 2060 BS, Beijing Action Plan 2061 BS, etc.

The Foreign Employment Policy was announced in 2012. It is the first policy by the government of Nepal to address the socio-economic dimension of the increasing trends in foreign labour employment. The policy recognizes irregularities in the managing of the migration process for employment and lack of good governance as major problems. It also recognizes that poorly informed and weakly prepared migrant workers are at greater risk of exploitation and vulnerable situations. It acknowledges the increasing trend with female labour migrants going abroad for employment and recognizes the problems that they experience in the migration process. And it heeds to the issues of families left behind and points out the need to strategize a re-integration process for returning migrants.

Some directives and manuals are also being used by the Government to regulate the business of foreign employment: the Standard on the Enlisting Process of the Health Examination Institution for Workers Going for Foreign Employment, 2013; the Directive on the Procedure on Individual Labour Permission, 2013; the Manual on Registration and Renewal of Orientation Training Institutions, 2014; the Manual on Extending Objective Assistance to Skill Trained Human Resources, 2014; and the Directive on Sending Domestic Helpers for Foreign Employment, 2015

In an effort to expand its extraterritorial jurisdiction and accord more protection to its citizens abroad, the Government signed bilateral agreements or memoranda of understanding with Qatar (2005), United Arab Emirates (2007), the Republic of Korea (2007), Bahrain (2008), Japan (2009) and Israel (2015).

The Ministry launched a detailed five-year National Strategic Action Plan for Safe Foreign Employment, 2015 (NPA/SFE) for the period of 2015 to 2020, which has been approved by the cabinet. The Action Plan seeks to translate the objective, aim and seven policy pillars

of the Foreign Employment Policy into reality by creating safe, organized and respectable foreign employment opportunities that will contribute towards poverty reduction as well as sustainable economic and social development. The strategies within the action plan intend also to help Nepal graduate from its least developed country status by 2022 through the use of remittances in the productive sectors. The Partnership Programme on Fair Recruitment and Decent Work for Women Migrant Workers in South Asia and the Middle East, 2013–2018.⁴⁴

The knowledge on perpetrators serves as the foundation to design strategies for the prevention of violence and early intervention. In case of VAW, the perpetrators belong to husbands, closed ones, and the community at large.

F. Contemporary challenges

Most official data systems fail to capture either the number or the circumstances of migrants, and many international data on migration do not accurately account for irregular migrants.⁴⁵ Hence, no reliable figures exist on the number of children in an irregular situation. Below mentioned are challenges to fight the problem in present context:

i) Lack of thoroughness on the policies issued by the government on the restriction of women migrant

In 2015, the government introduced the guidelines for sending domestic work 2015, restricts women aged less than 25 years on migration for domestic work in countries like Bahrain, Kuwait, Lebanon, Malaysia, Qatar, Saudi Arabia and the United Arab Emirates⁴⁶ due to the history of abuse women have faced in the Gulf countries. This policy has acted to rectify this problem and was issued with a well-intended intention, but monitoring and other alternatives for such women in conjunction with the issuance of this policies have created more negative results. The reports have showed that the number of women between the age of 18-25 years⁴⁷ migrating in Gulf countries has not decreased post-issuance of the restriction, but rather it is creating alternative dangerous ways for the women migrant workers especially through use of nonnative airports.

The report varies on the number of issuance of permit by the government and the number

44 RAS/13/55/UKM, Available at: http://www.ilo.org/kathmandu/whatwedo/projects/WCMS_217703/lang--en/index.html, accessed on 9th March 2017.

45 United Nations Office of the High Commissioner. 2014. The Economic, Social and Cultural Rights of Migrants in an Irregular Situation: New York and Geneva: United Nations, p.6.

46 Govind Subedi, 2016. Women On Move For Foreign Employment In Nepal: An Emerging Concern For Protection And Promotion Of Migrants' Rights, *Sambahak Journal of Human Rights*: 106.

47 MOLE. 2015. *Labour Migration for Employment, A Status Report for Nepal:2014/2015*. Kathmandu: Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal.

of women migrating abroad. But these differences reflect the rise of the irregular status of women migrants.⁴⁸ The most common alternative process of migration remains the use of open border between India and Nepal and arranging the use of Indian airports to fly to the destination country. The reports by Amnesty International states that the use of such irregular channel in contravention to the use of native airport or permission from the government to use other foreign employment, makes the women more vulnerable and prone to exploitation in the process itself.⁴⁹

ii) The existing modern-bonded labour in most popular destination countries

The *kafala* system is the principle practice of labour migration management in the Gulf countries. Under this system, the status of the migrant workers is bound to and employer or sponsor (the *kafeel*), where the employee can neither quit the job nor leave the country without a written permission of his/her *kafeel*.⁵⁰ In this arrangement, workers provide labour against a previously incurred debt instead of receiving wages, and in exchange, the sponsors guarantee to meet their basic needs of the worker and their families as employers generally pay between 1,000 to 2,000 USD to hire domestic worker, and these high recruitment fees give employers a sense of having “paid for” or “bought” a domestic worker.⁵¹ The *kafala* system gives sponsors complete discretion in deciding where the employee will live, how much wage, the basic necessities and confiscation of passport. All these complete power over the migrant workers especially for female domestic workers have resulted in unpaid wages, food deprivation, long working hours, forced confinement and physical and sexual abuse.⁵² The migrant workers in this system cannot run or abscond from the abusive and exploitative condition as under this system absconding is a criminal charge leading to indefinite detention and deportation.⁵³

These remain severe problems as most of the popular destination countries for women migrants in Nepal⁵⁴ are United Arab Emirates at 37.8 %, Kuwait 28.6 %, Israel at 8.8 %, Lebanon 5.6 % and Oman 3.9 %. Such popular destination are countries that have adopted

48 Chandra Bhadra. 2008. *International Labour Migration Of Nepalese Women: The Impact Of Their Remittances On Poverty Reduction*, Asia-Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper Series, No 44, September (Rev. Jan. 08).

49 Amnesty International. 2011. *False Promises: Exploitation and Forced Labour of Nepalese Migrant Workers*. London: Amnesty International.

50 Ganesh Gurung. 2013. *Living The Golden Dreams : The Gulf And Nepalese Women*, Subha Yatra Project.

51 Asia Pacific Mission for Migrants. 2014. *The Kafala: Research on the Impact and Relation of the Sponsorship System to Migrant Labor Bondage in GCC Countries*. Asia Pacific Mission for Migrants (APMM).

52 Ganesh Gurung. 2013. *Living The Golden Dreams : The Gulf And Nepalese Women*, Subha Yatra Project.

53 Asia Pacific Mission for Migrants. 2014. *The Kafala: Research on the Impact and Relation of the Sponsorship System to Migrant Labor Bondage in GCC Countries*. Asia Pacific Mission for Migrants (APMM).

54 MOLE. 2015. *Labour Migration for Employment, A Status Report for Nepal:2014/2015*. Kathmandu: Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal.

the *kafala* system as a principle practice of labour migration.⁵⁵ In the recent times, Qatar has expressed commitment to institute a minimum wage and reforming the *kafala* system and hence should be appreciated.

iii) Lack of bilateral agreements with the destination countries

A memorandum of understanding remains vital for both source and receiving country to ensure the safety and regulation of the flow of migrant workers. Such MOU would constitute in accordance to the standard of ILO Recommendation 86 exchange of information in regards to concerned labour issue and workers, determination of the process of recruitment, testing and certification of applicants, duration, possibility of renewal, contracts and conditions of work, provisions to deal with migrant of irregular status, dispute settlement, social security arrangement, return provisions and jurisdiction and enforcement.⁵⁶ The establishment of bilateral labour agreements or MOUs would resolve a number of human rights violations of migrant workers, especially for sexual exploitation and violence. But Nepal despite issuing labour permit for over 50 countries has until date only established MOUs with only 5 destination countries, namely the Kingdom of Bahrain (2008), State of Qatar (2005), United Arab Emirates (2007), Republic of Korea (2007), and Japan (2009). Added to this list recently is Jordan where about 5,000 Nepalis are working.⁵⁷ The agreement ensures working hour, insurance, rights and supply process among others. Such is a progressive step which should be extended in cases of other countries too.

iv) The non-recognition of domestic worker as a labour

The major popular destination countries have explicitly excluded domestic workers in their labour laws and social security laws like Bahrain,⁵⁸ Kuwait,⁵⁹ Qatar,⁶⁰ Saudi Arabia,⁶¹ Oman⁶² United Arab Emirates.⁶³ The exclusion of domestic workers deprives them of the legal protection and regulation of living condition, standard of work, hours of holiday and leave and compensation in case of violation of contracts. Majority of the women migrants in Nepal migrate for domestic work in these major popular destination countries. The physical proximity of domestic workers to household members poses a high risk of abuse

55 Ganesh Gurung. 2013. *Living The Golden Dreams : The Gulf And Nepalese Women*, Subha Yatra Project.

56 International Labour Organization (ILO), *Migration for Employment Recommendation 86*, 1 July 1949.

57 The Kathmandu Post. 2017. Nepal, Jordan sign labour agreement. October 18, 2017. Available at: <http://kathmandupost.com/news/2017-10-18/nepal-jordan-sign-labour-agreement.html>, accessed on 19 October, 2017.

58 *The Labour code for the private sector* no.23, 1976 of Bahrain, sec 2.

59 *The Labour code for the private sector* no.30, 1995 of Kuwait, sec 2.

60 *The Labour code for the private sector* no.14, 2004 of Qatar, sec 3.

61 *The Labour act* royal decree no 51, 2006 of Saudi Arabia, sec 7(b).

62 *The Labour code*, 2003, sec 2.

63 *The Federal Act* no.8, 1980 of United Arab Emirates, sec 3.

and harassment.⁶⁴The exclusionary law and the practice of *kafala* system leads to high dependency of the workers to their employers and any form of abuse are hence tolerated.⁶⁵

G. Recommendations

The recommendations below are directed towards the government of Nepal (executive, legislative and judicial branches) and the NHRC.

- Conduct bilateral agreements with the destination countries.
- Reform laws with full transparency within the labor migration framework, and specifically, in the regulation of recruitment agencies, agents, and employers.
- Take protective measures such as safe houses and extending supports to the women returnees who were the victims of the exploitative state.
- Take preventive measures of awareness campaigns. The collaboration of non-government agencies with government bodies is essential here. Expedite awareness in Chief District Offices with information desks on repercussions of illegal migration.
- Decentralize and delegate the complaint hearing authority of DoFE at the local and community level, either by handing over the authority to the local police or establishing a local complaint hearing office for now.
- Take and act on the recommendations from the NHRC presented through studies and workshops, including yearly report on the rights of migrant workers and human trafficking. NHRC must increase coordination with Ministry of Foreign Affairs, and NGOs on exploitative situations and victims of abuse in foreign land. Further, as NHRC Nepal must extend the communication with NHRIs of other countries to conclude Memorandum of Understanding the avenue for the migrant workers working in both the countries to register complaints of human rights violations at the NHRC.

Participants of consultation meeting conducted by National Human Rights Commission on this study report:

Dechen Gurung, Kathmandu School of Law, Ram Tiwari, Tribhuvan University, Rita Mainali, Advocate, Babita Basnet, Senior Journalist

64 ILO. 2012. Effective protection for domestic workers: A guide to designing labour laws. Geneva: International Labour Office (ILO), p.3.

65 Ibid p.3.

Indivisibility of Human Rights in the Context of Nepal

- Ghanashyam Khadka

Abstract

The evolution of human rights has witnessed different perspectives and different approaches in international level based on the different political ideologies. However, recent trend and discourses have emphasized to view rights in their totality. The official doctrine of the United Nations (UN) on human rights describes every right as universal, indivisible and inalienable. However, this concept of indivisibility and universality was developed much later.

Scholars have divided the evolution process of human rights into three generations. The first generation incorporates the civil and political rights, whereas the second and third generations includes economic, social and cultural rights and group rights respectively. Existence of each right has some specific backgrounds and certain impact in international arena. Some view these rights as conflicting approach of politics against one another whilst some argue that all human rights are interrelated and inseparable from each other. This article will critically analyze about the indivisibility of human rights in the backdrop of existing literature on political and civil rights and economic, social and cultural rights. Furthermore, as an example, it will examine concept of individuality within the Convention on the Rights of the Child (CRC) in detail. The article will finally attempt to assess the state of indivisibility of human rights in Nepal.

Key words: *Political and civil rights, economic, social and cultural rights, universality, indivisibility, positive obligation, rights of the child, corruption, impunity.*

Introduction

Rights offer a rational basis for a justified demand.¹ The United Nations has defined human rights as universal, indivisible and inalienable. However, this concept of indivisibility and universality was developed much later. Initially, human rights were guided by two different political ideologies.² After the end of Second World War the world powers

1 Henry Shue, *Basic rights: Subsistence, affluence, and US foreign policy*, Princeton University Press, 1996

2 Gary Teeple, *The riddle of human rights*. (2004), University of Toronto Press. 16-26

were divided into two opposite concept of politics: capitalism and communism. The former was backed by the USA and its allies, whilst the later was supported by the then Union of Soviet Socialist Republics (USSR). Their sharp division had an effect in every sphere of the world including human rights. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) are two living instruments of international human rights that represent the effect of differences between two political ideologies.³

The ICCPR was supported by the capitalist camp which emphasizes on the political rights such as right to life, liberty, freedom of expression, freedom of movement, freedom from torture and so on. It does not like to talk about economic, social and cultural rights. On the contrary, the ICESCR talks about social, economic and cultural rights such as right to education, right to health, right to housing and so forth. It was politically supported by camp of communism which is not keen to talk about political freedom.

The ICCPR is regarded as human rights of so called first generation and the ICESCR as of second generation. At the time of writing universal declaration, the United Nations had no plan to write these to Covenants separately. But the Cold War started widening globally and the world fell apart in two opposite poles. As the result, the UN's effort of bringing single and universal covenant on human rights was not possible. The ICCPR was declared in 1966 and the ICESCR in 1967.

Until the end of the Cold War, the conflict between two camps went further deepening. In the meantime, the rise of group human rights began surfacing which is also called the rights of third generation. Women's rights, children's rights, indigenous' rights and rights of sexual minorities are some examples of this category which includes the rights of both generations for collective betterment of specific group.⁴ Eventually, the emergence of third generation gave birth to the idea of indivisibility which argues that human all rights are interlinked to each other. It also asserts that without totally realizing all other human rights, not a single right can be achieved.⁵ This approach of indivisibility restricts countries to 'pick and choose' rights according to their will. There is an argument about indivisibility that 'the strength of supporting relations between rights varies with quality of implementation.'⁶ This article will look into this aspect as well. Then, as an example, it will evaluate aspect of indivisibility within the convention of the right of the child.

3 Andrew Clapham, *Human rights: a very short introduction*. (2015) OUP Oxford

4 Theodor Meron, On a Hierarchy of International Human Rights (1986), *Am. J. Int'l L.*, 80, 1.

5 James W Nickel, 'Rethinking Indivisibility: Towards A Theory of Supporting Relations between Human Rights' (2008) 30 *Human Rights Quarterly* 984.

6 Ibid

And finally, the state of human rights and its aspect of indivisibility in Nepal will be assessed.

Are rights indivisible?

The idea of the indivisibility of human rights regards every rights equally important. It means that this concept simply demolishes the claim of hierarchy of rights.⁷ Hierarchy denotes a belief in general that rights of certain category are more important than rights of other category.⁸ During the Cold War, the international focus was more on civil and political rights than on the economic, social and cultural rights.⁹ Nevertheless, the demand of equal protection and promotion of the economic, social and cultural rights was equally prevailing at international level.¹⁰

As soon as the Berlin Wall collapsed and the Cold War ended, the idea of indivisibility became robust.¹¹ The Vienna Convention gave further strengths to this concept.¹² The concept of indivisibility argues that there is an interdependence of rights. And the theory of interdependence suggests that an implementation of one right contribute to the realization of another right and vice versa.¹³ The realization of civil and political rights, for an example, is impossible without the realization of the economic, social and cultural rights. A person who does not have access to food, housing and adequate standard of living cannot stand for political freedom. Even if political and civil liberty is available, the person without sufficient means of livelihood can never exercise it. It is like an offer of a movie to a blind and a song for a deaf. Before taking someone for a movie, his or her eyesight should be in function. Likewise, the ears of the person should be capable to hear before he is invited to listen to a song. Otherwise, the offer would make no meaning. Same law is applicable in the context of human rights of different generations as well.

The Vienna Declaration gave a shape to this idea declaring that “all human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated”.¹⁴ However, the United Nations had begun to reflect on the idea of indivisibility from its first global human rights conference, held in Tehran in 1968 which triggered the concept of viewing the issues of economic, social, and

7 Helen Quane, "A further dimension to the interdependence and indivisibility of human rights: Recent developments concerning the rights of indigenous peoples." (2012), Harv. Hum. Rts. J. 25: 49.

8 Ibid.

9 Jack Donnelly, *"Universal Human Rights in Theory and Practice"* (3rd Ed.), 41–54, Cornell University Press, 2013

10 Freeman, Michael. *Human rights: an interdisciplinary approach.* (2nd Ed.), 156-63 Polity Press, 2011.

11 Ibid.

12 World Conference on Human Rights, Vienna, Austria, June 14–25, 1993, Vienna Declaration and Programme of Action. 5, U.N. Doc. A/CONF.157/23 (July 12, 1993)

13 Helen Quane, "A further dimension to the interdependence and indivisibility of human rights: Recent developments concerning the rights of indigenous peoples." (2012), Harv. Hum. Rts. J. 25: 49.

14 Vienna Declaration, "Programme of Action." In *World Conference on Human Rights*, vol. 25. 1993.

cultural rights as indivisible from the issues of civil and political rights.¹⁵ Prior to that, there was a skeptic trend to perceive economic, social and cultural rights with no or less priority. Scholars such as Maurice Cranston used to argue that economic, social, and cultural human rights as impractical and insignificant.¹⁶ The Cranston doctrine views only civil and political rights as true human rights. This skeptical trend of viewing rights from single perspective was dominant till the late 70s and early 80s which effectively categorized human rights into first and second generation. Along with the effort of the UN, scholars also began refuting the idea of hierarchical rights and priority with strong argument of indivisibility.¹⁷

Behind the endorsement of the idea of indivisibility there was an argument of the UN which believes that implementation of one right is linked to the realization of another. Alternatively, this further justifies the other side of the coin that omission of one right causes the violation of the other. In an attempt to show this link between the rights of different categories, terms such as indivisibility and interdependence have been used frequently. They have even been found to be used interchangeably as well.¹⁸ However, the meaning of these terms are not the same.

Indivisibility describes the state where things cannot be divided further whereas interdependence indicates the relation of two variables where change in one brings the change in other as well. Therefore scholars have different views whether all rights are indivisible and interdependent or interdependent only.¹⁹ Some argue that human rights are interdependent and indivisible not only in terms of mutual reinforcement and equal importance, but also in terms of the actual content.²⁰ A good example of this fact can be the remark of concluding observation on the human rights report of North Korea in 27 August 2011 in which the UN Human Rights Committee raised a serious concern on the lack of food and the situation of nutrition that was appearing as an obstacle for the fulfillment of the state obligation to protect the life of its people in North Korea.²¹ People of North Korea were dying because of starvation and communist regime was utterly unable to provide food to them.²² At the time

15 Jack Donnelly, "Post Cold War Reflections on the Study of International Human Rights." (1994), *Ethics & International Affairs* 8.1: 97-117.

16 Maurice Cranston, "What are human rights?." (1973).

17 Jack Donnelly, "Post Cold War Reflections on the Study of International Human Rights." (1994), *Ethics & International Affairs* 8.1: 97-117.

18 Helen Quane, "A further dimension to the interdependence and indivisibility of human rights: Recent developments concerning the rights of indigenous peoples." (2012), *Harv. Hum. Rts. J.* 25: 49.

19 James W. Nickel, "Rethinking indivisibility: Towards a theory of supporting relations between human rights." (2008), *Human Rights Quarterly* 30, no. 4: 984-1001.

20 Helen Quane, "A further dimension to the interdependence and indivisibility of human rights: Recent developments concerning the rights of indigenous peoples." (2012), *Harv. Hum. Rts. J.* 25: 49.

21 Concluding observations of the Human Rights Comm., N. Korea./ 12, U.N. Doc. CCPR/CO/72/PRK (Aug. 27, 2001)

22 Stephan Haggard and Marcus Noland, *Famine in North Korea: markets, aid, and reform.* (2009), Columbia University Press.

of state review on political and civil rights, the Committee recommended to provide food to the people of North Korea.

This significantly indicates the indivisibility of human rights that realization of one right needs the realization of another right, and the violation of one rights leads the violation of other rights as well. Though there is not any provision in the ICCPR that set obligation on state party to provide food to its citizens, the failure to save people from starvation violated their rights to life in the context of North Korea. Here, it is significant to notice that the right to food falls in the category of the ESC rights. Nonetheless, the Committee concluded that in order to safeguard the people's right to life, the implementation of right to food should be ensured. It clearly shows the interdependency and the indivisibility of rights in the light of justifiability.²³

The idea of indivisibility of human rights is identical with the idea of universality which is viewed against the cultural relativism of rights. It was argued that modern concept of human rights is the West-oriented. It was also claimed that different cultures such as Islamic and Hindu World across the globe from Africa to China have their own version of human rights that fits more in their respective context.²⁴ This argument denies the universality and indivisibility of human rights. However, the United Nations and other regional human rights institution reject the idea of cultural relativism because it dilutes the concept of indivisibility of rights.²⁵ It is true that similar idea of the human rights existed in different culture in their own way but the institutional initiatives to make the rights realised had started from the modern West.²⁶

The more suitable example of indivisibility of rights on the ground can be seen in the Western Europe where both categories of rights exist. Civil and political rights coupled with economic, social and cultural rights are enjoyed by the people in these states more than anywhere else in the globe. The same degree of enjoyment of human rights can not be seen in the Third World including Nepal. Theorists have argued that same degree of indivisibility is not possible in the developing countries of the third world because their resources does not allow the implementation of all the rights at once.²⁷ Implementation of one right supports the

23 Evadne Grant, "Accountability for human rights abuses: taking the universality, indivisibility, interdependence and interrelatedness of human rights seriously: conference papers." (2007), *South African Yearbook of International Law* 32, no. 1: 158-179.

24 Adamantia Pollis and Peter Schwab, eds., "Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives" (1980), New York: Praeger Publishers.

25 Jack Donnelly, "Post-Cold War Reflections on the Study of International Human Rights." (1994), *Ethics & International Affairs* 8.1: 97-117.

26 Ibid.

27 James W. Nickel, "Rethinking Indivisibility Towards A Theory of Supporting relations between human rights" (2008) *Human Rights Quarterly*, Volume 30, Number 4, Johns Hopkins University Press, pp. 984-1001

realization of other rights only in the country where reinforcement is systematically devised. It seems obvious that the idea of indivisibility was developed on the basis of West's expectance which may equally not implacable in countries of different political and economic context. Besides the objective of promoting indivisibility of rights, Vienna Declaration was designed to address countries ratifying almost every right.²⁸ But, this idea of indivisibility, argues Nickel, cannot be very helpful in the place where full functioning system of democracy and economic prosperity does not exist. In order to examine the aspect of indivisibility he has divided rights into seven groups such as (1) security rights, (2) due process rights, (3) fundamental personal freedoms, (4) rights of political participation, (5) equality rights, (6) social rights, and (7) minority and group rights. He has also explored the supporting relation of each of these rights where he found that the idea of indivisibility is less relevant in the context of developing countries.²⁹

Question of indivisibility in terms of obligation of rights

Human rights have been categorized as negative and positive in terms of obligation. Arguments against indivisibility derive strengths on the basis of this division of rights. It has been argued that negative rights are mainly associated with economic, social and cultural rights. And, a state has positive obligation to fulfil such rights which is not possible without sources in abundance.³⁰ On the other hand, civil and political rights are seen as negative rights which, according to the argument, don't require positive obligation and resources to fulfill it. Many scholars of human rights believe that civil and political rights such as right to life, liberty and property require forbearance of others, mainly the states. Additionally, economic and social rights such as right to work, education and housing to be realised require support and active role from state.³¹ Violation of negative right, according to the idea of categorization of human rights, causes serious damage to the right holder which has been described as 'sin of commission'. In the case of positive rights to be violated, by contrast, a 'sin of omission' such as failure to provide support is required. The effect of the omission, it has been argued, does not cause any serious damage in the life of the right holder as in the comparison of violation caused by an act of commission.

The idea of the indivisibility of human rights views this distinction of rights on the basis of negative and positive obligation insignificantly and it highlights the inherent relation between civil and political rights and that of economic, social and cultural which effectively demolishes

28 Morton Emanuel Winston, *Indivisibility and Interdependence of Human Rights* (2000) 1–2.

29 Ibid.

30 Jack Donnelly, "Post Cold War Reflections on the Study of International Human Rights." (1994), *Ethics & International Affairs* 8.1: 97-117.

31 Ibid.

the logic of negative and positive obligation of right.³² This neo-concept of viewing rights as indivisible described that no rights are absolutely negative and absolutely positive.³³ In other words, every right has some positive features to be realised. It has been argued that the state of being negative and positive rights depends on many variables including time and space. For example, freedom from torture is often considered as inherent aspect of negative right. And the realization of this right is costless as it only needs the refrain of the state from any act of torture. It is true in many democratic countries in the west such as the UK and Sweden. But, this very so called 'costless right' requires massive resources for realization in many countries such as North Korea and Zimbabwe because it requires the change of regime as well as the reform in law. And, this change is not only costly, but very unlikely to occur soon because the repression from the regime exists so robustly that democratic practice is something impossible in their lifetime for the people living there.

"Any reductions in torture are much more likely to be matters of prevention rather than self-discipline" argues Shue which fits in the situation in countries like North Korea, "and therefore of powerful positive initiatives against torturers."³⁴ Even in the countries of democracy, state needs to invest in courts and other judicial institutions to let people realize their rights to be free from torture. Furthermore, in the event of torture, its remedy does cost a lot in legal process. Thus, it is apparent that, most of the civil and political rights are not entirely negative, they are associated with positive obligation of the state as well. Realization of right to vote essentially involves periodic election which requires massive resources. Right to freedom of movement requires at least a minimum level of rule of law to ensure that one can safely walk on the street for which state has to invest massively to maintain peace in the society and train its security persons. Likewise, the right to freedom from discrimination requires substantive equality to be realised which is not possible without the empowerment of disadvantaged and marginalized people such as persons with disability, immigrants and indigenous people.³⁵ Same is the case with the right to fair trial, the realization of which requires independent and capable judiciary with trained manpower that costs missive to form.

These examples clearly show that the civil and political rights too are associated with positive obligation. On the other hand, some rights from the 'second generation' does not require resources and they tend to be negative. Cultural rights, for an example, does not involve

32 Henry Shue, *Basic rights: Subsistence, affluence, and US foreign policy*. (1996), Second Edition, Princeton University Press,

33 Henry Shue, "Rights in the Light of Duties." (1979), *Human Rights and US foreign policy*: 65-82.

34 Ibid, p. 70

35 Sandra Fredman, "Substantive equality revisited." (2016) *International Journal of Constitutional Law* 14, no. 3: 712-738.

commission from the state as it entirely falls in the private affair of an individual to practice own tradition and culture. Similarly, in some cases, the right to food may create negative obligation on the state where its refrain is required "from encouraging the production of cash crops to export at the expense of staple crops for local consumption".³⁶ Right to marry and found a family is seen as an inherent aspect of social rights which does not require resource or positive support from the state. Rather, it needs state to abstain absolutely from interference to be realised as right to marry and found a family is utterly an individual choice. Shu argues that this right is just like the right to practice one's religion.³⁷ These illustrations effectively demonstrate the relativity and shifting nature of 'positive' and 'negative' virtues of rights depending on social, political, economic and other circumstances.

The language used to express the obligation of civil and political rights and economic, social and cultural right is different. In the general clause of the ICCPR state's obligation is described with the phrase 'has to respect and to ensure'. This has been explained as the condition of non-interference from the state for the realization of the right. Whereas, in the most of the clause of the ICESCR, the phrase 'undertakes to take steps...' is in use to describe the obligation of the states. It has been explained as the necessary involvement of states in positive way for the enjoyment of the right. In order to strengthen the idea of indivisibility, the tripartite typology has been developed according to which every state has an obligation to respect, protect and fulfil every human right.³⁸

Another argument of the individuality is about detecting the similarities between the rights. Despite of some existing difference between economic and social rights and civil and political rights, it has been argued that, the similarities between them are significant.³⁹ These similarities are seen as two different means to protect the same value.⁴⁰ In this light, the right to work is associated with the realization of right to property. Cultural right has lots of similarities with the rights to freedom of religion and belief. Right to health and right to life are two different ways to protect the same essence. May it be right to environment or right to free trial, every human right is means to protect human dignity. This very goal to protect human dignity of the rights is the connecting thread between the differences that exist between categories of rights. In fact, these similarities are the validating factors of Indivisibility between rights. In the section below, an evaluation of the indivisibility within the UN Convention on the Rights of the Child has been carried out in the backdrop of these similarities.

36 Ibid.

37 Ibid.

38 Martin Scheinin, "Characteristics of human rights norms." (2012).

39 Jack Donnelly, "Post Cold War Reflections on the Study of International Human Rights." (1994), *Ethics & International Affairs* 8.1: 97-117.

40 Ibid.

Indivisibility in the Convention on Rights of the Child

The idea of indivisibility can be seen well reflected in group rights such as the Convention on the Rights of the Child (CRC) where rights of each categories have been considered indivisible and indispensable for realization of the Convention.⁴¹ Without discrimination of “race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national, ethnic or social origin, property, disability, birth or other status”⁴², the article 2 of the convention requires states parties to respect and implement the right of the CRC which is based on the rights to freedom from discrimination enshrined in international human rights laws such as UDHR, ICCPR and ICESCR. Furthermore, the article 6 of the convention is similar to the provision of the article 3 of UDHR and 6 of the ICCPR which guarantees the right to life. Likewise, the article 13 of the CRC provides the right to freedom of expression to every child which resembles to the article 19 of the UDHR and ICCPR. The article 14 of the CRC is about the right of the child to “freedom of thought, conscience and religion”. This is similar to the provisions of the article 18 of the ICCPR and the UDHR.

The article 18 of the CRC requires both parents to have “common responsibilities for the upbringing and development of the child.” In this relation, the article has entitled parents to acquire “appropriate assistance” from the states parties such as the “right to benefit from child-care services and facilities.”. This provision is related to the article 23 of the ICCPR which provides the right to found a family and the protection of children in case of dissolution of it. Furthermore, this article 18 of the CRC is also similar to the article 10 of the IESCR where the state is obliged to assist family to help them by ensuring support such as "paid leave or leave with adequate social security benefits" to a working mother for certain reasonable time before and after the pregnancy for the care and protection of the child. States are required to ensure the "enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health" for everyone in relation to the article 12 of the IESCR. Additionally, to achieve the full realization of the article 12 of the IESCR, states have obligation to take steps to reduce stillbirth-rate and of infant mortality. This has a close affinity with the provision of the article 24 of the CRC which also requires state parties to recognize the right of the child to the enjoyment of the "highest attainable standard of health". Under the provision of the article 24 of the CRC, It is foremost responsibility of the states to ensure that every child gets access to the health service by taking appropriate measures to avoid infant and child mortality. Besides this, the provision of adequate nutritious foods and clean drinking water mentioned in the section (C) of the article 24 is apparently linked with the provision of the right to food and safe housing enshrined in the article 11 of the IESCR. Furthermore, both

41 Unicef. "Convention on the Rights of the Child." (1989).

42 Ibid, p. 2.

of these provisions contribute to achieve the realization of the right to life provided by the article 6 of the ICCPR.

Similarly, the resemblance between the article 26 of the CRC and the article 11 of the ICESCR in relation to the right to benefit from social security and social insurance also provides strength to the argument of indivisibility. In the same way, the article 27 of the CRC requires "a standard of living adequate" as the necessary prerequisites for the physical, mental, spiritual, moral and social development of a child. However, it is primary responsibility of parent(s) or the guardians to ensure "standard of living adequate", states parties has obligation, in accordance with national conditions and within their means, to take required steps to enable parents and other responsible for the child to implement this right. This provision resonates the rights enshrined in the article 25 of UDHR and the article 11 of the ICESCR. Likewise, right to free education up to primary level and equal access to secondary and higher level is regarded as fundamental right. It is also seen as an inherent aspect of economic, social and cultural rights which has been well mentioned in the article 26 of the UDHR and the article 13 of the ICESCR. The article 28 of the CRC secures the same right. As an example of a case of similarities between categories of rights, the article 19 of the ICCPR provides rights to freedom of thoughts, conscience and religion that also includes to educate children in accordance to the language and culture they choose or belong to which resembles with the provision of article 29 of the CRC. The rights enshrined in the article 27 of the UDHR and 15 of the IESCR also provides the same freedom of cultural choice to participate. Moreover, there are elements of indivisibility between the provisions of the article 31(1) of the CRC and the article 7(d), ICESCR, article 36 of CRC and the article 10(d) of the ICESCR. The article 7 of the ICCPR prohibits torture, cruel, inhuman or degrading treatment or punishment; so does the article 37 of the CRC.

This comparison clearly illustrates that CRC has effectively enshrined both civil and political and economic, social and cultural rights indivisibly as the indispensable requirement for the healthy growth of every aspect of a child. Furthermore, these substantive articles from 1 to 41 of the CRS provide the three Ps: provision, protection and participation which are necessary for the realization of every right.⁴³

The CRC contains multi-dimensional approaches, for the betterment of the child. But the implementation gap between the theory and practice, like in other treaties of human rights, remains a major challenge.⁴⁴ However, evidence suggests that the CRC, the most widely

43 Maria Heimer, & Joakim Palme, "Rethinking Child Policy Post-UN Convention on the Rights of the Child: Vulnerable Children's Welfare in Sweden" (2016). *Journal of Social Policy*, 45(03), 435-452.

44 Ibid.

ratified convention in the world, has changed the way children are viewed across the globe.⁴⁵ This is the Convention ratified by all the member states of the UN, except the USA and Somalia.⁴⁶ Despite this wide recognition of the Convention, there exist several challenges which is creating serious obstruction to the enjoyment of the rights set forth in it.

Each year, the United Nations Children's Fund (UNICEF) publishes report about the situation of the children in the world on the basis of compliance of the CRC that help understand the progress and challenge in the life of the children in the planet. The growing and widening inequality between the states and the economic classes of people within a state has been the cause of great discrimination between the children across the world. A child in Sierra Leone, for example, is nearly 30 times more likely to die before celebrating his/her fifth birthday than a child born in the United Kingdom.⁴⁷ This has engendered their right to adequate living standard enshrined in the CRC. Furthermore, due to the poverty and lack of proper health facility, more than a million children died globally on the day they born in 2015.⁴⁸ If the trend of this mortality rate continue, projects the report, 3.6 million children under five will die by the year 2030.⁴⁹ At this rate, 69 million children will die altogether by then.⁵⁰ This shows the huge gap between the practice and theory of the child right in the world.

Despite massive investment and the global effort of the UN and its member states, number of children deprived from primary education is increasing globally since 2011.⁵¹ Report has also shown that more than half of the children are already not having access to school in most of the undeveloped part of the world.⁵² In many countries across the Middle East and North Africa, Growing conflicts triggered by Arab Spring brought untold suffering in the lives of thousands of children.⁵³ Countries such as Iraq, Lebanon, Libya, Palestine, Sudan, Syria, and Yemen could not protect the basic rights of children such as right to life, food, education, housing and so on.⁵⁴ Rampant incidents of killing, recruitment of the children in armed forces, sexual abuse, abduction and maiming engulfed innocent children violating

45 UNICEF, *Celebrating 20 Years on the Convention on the Rights of the Child* (2009), *Special Edition: The State of the World's Children*

46 Kilbourne, Susan. "US Failure to Ratify the UN Convention on the Rights of the Child: Playing Politics with Children's Rights." (1996) *Transnat'l L. & Contemp. Probs.* 6: 437

47 UNICEF, *A fair chance for every child* (2016), *The State of the World's Children*.

48 *Ibid*, p.34.

49 *Ibid*.

50 *Ibid*, p.53.

51 *Ibid*, p.54.

52 UNICEF, *Early Childhood Development: A statistical snapshot – Building better brains and sustainable outcomes for children*, (2014), New York, p. 7.

53 Defense for Children International, *Overview of Child Rights Situation in Arab Countries* (2015)

54 Sangeeta Sinha, Garofalo Emilia, and Olimat Muhamad. "Introduction: Children and Arab Spring." (2013) *Journal of International Women's Studies* 14, no. 5: 1-3.

their every right.⁵⁵ Began in Tunisia and spread all over the Middle East and North Africa, the Arab spring was the result of protest against undemocratic regimes.⁵⁶ The violation of political and civil rights triggered the conflict which subsequently violated the rights of the child.

The facts mentioned above clearly show the aspect of individuality of all human rights. If it was possible to realize each right individually, the state of children everywhere in the planet would be better and similar to some degree. But, their situation varies from country to country, so does the realization of other rights. Children are in better in those places where other rights are effectively in existence. Same is the case with other rights as well.

Human Rights Conventions	Signature	Ratification [Accession (a)]	Entry into Force
International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICERD)	-	30 January 1971 a ⁵⁸	1 May 1971
Convention on the Rights of the Child (CRC)	26 January 1990	14 September 1990	14 October 1990
<i>Optional Protocol to the Convention on the Rights of the Child on the Involvement of Children in Armed Conflict</i>	8 September 2000	3 January 2007a	3 February 2007
<i>Optional Protocol to the CRC on the Sale of Children, Child Prostitution and Child Pornography</i>	8 September 2000	6 January 2006a	20 February 2006
Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW)	5 February 1991	22 April 1991	22 May 1991
<i>Optional Protocol to CEDAW</i>	18 December 2001	15 June 2007	15 September 2007
International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)	-	14 May 1991a	14 August 1991
<i>Optional Protocol to the ICCPR</i>	-	14 May 1991a ⁵⁹	14 August 1991

55 Ibid.

56 Amnesty International, The Arab Spring; Five Years On <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2016/01/arab-spring-five-years-on> Last accessed 12 May 2017.

57 Nepal has not made the necessary declaration under Article 14 which recognizes the competence of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination to consider individual complaints.

58 Accession to this Optional Protocol allows the Human Rights committee to receive individual complaints.

59 Nepal has not made the necessary declaration under article 22 which would recognize the competence of the Committee against Torture to consider individual complaints, nor under article 28 which would recognize the competence of CAT to undertake enquiries.

Sambahak

<i>Second Optional Protocol to the ICCPR, Aiming at the Abolition of the Death Penalty</i>	-	4 March 1998a	4 June 1998
International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR)	-	14 May 1991a	14 August 1991
Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT)	-	14 May 1991a ⁶⁰	13 June 1991

Source: OHCHR

Nepal and the state of indivisibility

After a decade long violent conflict which took lives of more than 17 thousand people and brought untold suffering in the life of many, Nepal is gradually recovering to peace and stability. As Nepal is state party to the seven core human rights treaties out of nine as shown in figure table below, it has an international obligation to investigate into the cases of gross human rights violation. To fulfill this obligation, two commissions of transitional justice mechanism have been formed which are carrying out investigations. However, the commissions are under criticism from various stakeholders including victims and international communities such as UN for not being able to perform the assigned task effectively.

Politically too, Nepal is in transition at the moment. New constitution has been promulgated where rights of all three generations have been included. Political and civil rights are being fully realised as the country is heading towards ballot from the bullet. A peaceful election in local level has been completed and the country is now in phase of running state and federal election. This indicates the progressive and improved state of civil and political rights. However, the state of impunity remains untouched which undermines the political change of federal republic of Nepal. Furthermore, the widening gap between the poor and the well-off citizen, rampant corruption in every nook and corner of the state and the infiltration of criminals in politics is hijacking the essence of democracy. This again will be a new threat to the indivisibility of human rights as it hurdles to the realization of rights of all generations.

Conclusion

The evolution of human rights has reached to the point where all the dichotomy and hierarchy of rights has been demolished and the concept of the indivisibility of the rights has been

developed. Since the Vienna Declaration, a global trend to view all the rights as indivisible, interdependent and interrelated has been emerged. Fundamental concept of the idea of the indivisibility is that realization of one rights requires the realization of other and the violation of one right constitutes the violation of another right. The development of this concept of indivisibility was based on the experience of the modern West where implementation of both civil and political and economic, social and cultural rights are implemented without any distinction. Therefore, the idea of indivisibility of rights in the Western contest. But, given the inadequate resources, this idea of the rights is of less relevance in most of the countries in the third world.

The idea of the indivisibility is well reflected in the UN Convention on the Rights of the Child. Rights from both categories are included in the convention for the healthy growth of the child. But, in the practice, there are evidence that violation of the rights of the child can be seen everywhere in the world which eventually amounts to the violation of other rights as well.

Though the condition has improved since the end of decade long conflict, the state of indivisibility of human rights in Nepal is under threat due to various factors including impunity, corruption and the increasing political entrance of people with have criminal records.

Role of National Human Rights Commission in Protecting Business-related Human Rights

- Surya Prasad Parajuli

Abstract

Human rights are inalienable rights a person entitled to on the reason that the person is born as a human being. Human rights are inherent in all human beings, whatever their nationality, place of residence, sex, national or ethnic origin, color, religion, language, or any other status. Every individual is entitled to enjoy human rights without discrimination. These rights are all interrelated, interdependent and indivisible.

"Human rights" refer to rights related to life, liberty, equality and dignity of a person provided by the Constitution and other prevailing laws, and this term also includes the rights contained in the international treaties regarding human rights to which Nepal is a party.¹ So, human rights cover not only the fundamental rights but also the legal rights which are available to human beings in general.

The beneficiaries of the human rights are human beings – individually or collectively. Who is responsible to make sure the concept is in practice? There is always a human being in the demand side of human rights. But who is responsible to provide the rights to them? Is it only the government of a state? Can a business entity e.g. a company be made accountable if human rights are infringed? What role can National Human Rights Commission (NHRC) play so that business community respects the human rights? This article is a search on these issues on the basis of recent legal norms.

Human rights abuses by business community

These are some common complaints against companies related to human rights. Companies use child labour. Their gross negligence threatens life or causes death such as in the Bhopal gas tragedy in India. Likewise, many companies cause pollution to community, and they support the government in inducing or maintaining violence. The companies are accused of lacking workplace safety and for discriminating the workers. Is the jurisdiction of NHRIs

¹ National Human Rights Commission Act, 2012, Article 2(f).

attracted to these issues, and are NHRIs helpful in making businesses responsible? Below are some more examples how business violates human rights:

- In India Union Carbide Company leaked poisonous gas in 1984 due to which more than 15,000 died and more than 50,000 permanently disabled. An alumina refinery plant being established by a company Vedanta in 2004 was about to destroy the Dongria Kondh tribe's way of life in Orisha,
- In Bangladesh, 112 people died and 200 injured due to a fire break in Tazreen Fashions garment in 2012. The building lacked safety measures and windows were grilled causing impossible to escape.
- In Japan, from 1938 to 1968, chemical waste of Chisso Corporation containing mercury flowed into Minamata Bay. Because of the mercury, an increased cases of individuals with problem in nervous system was reported in 1956.
- In South Africa, in 2000 South African Airways rejected a cabin attendant after medical examination found him HIV positive.
- The staff of a Canadian company Anvil Mining Ltd supported Congolese Armed Force who committed serious human rights violation while fighting against rebel group.
- In Russia, Produkty was a company running grocery stores. Fatima Musabaeva was a worker there, who complained against the store that she was compelled to work for two years without proper pay, breaks, and working conditions. But the police refused to investigate.

In Nepal too, various violations of human rights by business entities have been raised in the areas of migrant workers, brick kiln, corporal punishment in schools, undue fee structures in private schools, adulteration in commodities, workers' safety, hygiene and other rights in industries, child labor in transportation, public transportation, environmental hazards, medical negligence, undue charges for treatment, etc. Here are some examples from Nepal, in which corporations are violator or contributor of the human rights abuse:

- A discriminatory rule was in practice in Nepal Airlines Corporation, in which the retirement age of female flight attendants was quite lower than that of male attendants.
- Godavari Marble Factory was in operation for thirty-five years. Supreme Court cancelled its license on the ground that it has created serious threat on the biodiversity causing extinction of many of the flora and fauna in the area.²

2 *Prakashmani Sharma vs. Secretariat of the Council of Ministers*. NKP 2073, Decision no, 9575.

- There are examples of operation of paper mills or brick factories without installation of pollution control equipment.³
- A medical doctor working in a clinic prescribed a drug. Because of the use of the drug, the patient lost an eye.⁴
- More than 1000 Nepalese women workers who were sent by Nepalese manpower companies suffered physical mental and sexual violence in the Middle East.⁵
- 12 Nepalese workers were killed in Iraq. They were sent by a Nepalese manpower company which provided false information to the workers about the nature of work and their salary.
- The problems of migrant worker include misrepresenting the nature and terms of work available, overcharging on recruitment fees, delaying or cancelling departures, and failing to provide workers with correct pre-departure documents, including receipts and contracts of employment and recruitment.⁶
- A 2013 survey in private schools in Kathmandu found that a huge majority of the children experienced corporal punishment.⁷
- Government of Nepal officials reported that most of the drinking water, cooking oil, vegetable ghee, processed milk and chilli powder sold in the Kathmandu Valley contained harmful chemicals.⁸
- A report estimates that about 40.4 percent of the child population of age 5 to 17 years may be classified as children in employment (commonly called working children).⁹
- It is estimated that each year in Nepal, approximately 20,000 workers suffer from accidents at workplace which costs about 200.¹⁰

Businesses can have intense impact on human rights, both positively and negatively. It can create jobs, improve standards of people's lives, contribute on revenue, and increase choices in different areas. At the same time, there are possibilities that the businesses

3 HERD, 2012. *Brick Kiln in Kathmandu: A Research Report*. Available at <http://www.herd.org.np/blogs/47>, accessed on September 2, 2017.

4 *Dinesh Bikram Shah vs. Sarita K.C.* NKP 2066, Decision no. 8262.

5 The Kathmandu Post. 2017. September 9.

6 Sarah Paoletti et al. 2014. *Migrant Workers' Access to Justice at Home*. New York: Open Society Foundations, p. 18.

7 ILO. 2011. *Adopting the Rights of the Child: A Study on Inter-country Adoption and its Influence on Child Protection in Nepal, Nepal Child Labour Report*. Kathmandu: International Labour Organization (ILO) Central Bureau of Statistics of Nepal, p. XI.

8 The Kathmandu Post. 18th August, 2016.

9 ILO. 2011. *Adopting the Rights of the Child: A Study on Inter-country Adoption and its Influence on Child Protection in Nepal, Nepal Child Labour Report*. Kathmandu: International Labour Organization (ILO) Central Bureau of Statistics of Nepal, p. XI.

10 Rudra Prasad Gautam and Jib Nath Prasain. 2011. *Current Situation of Occupational Safety and Health in Nepal: A Study Report*. Kathmandu: General Federation of Nepalese Trade Union, p. 10.

destroy people's livelihood, infringe workers' rights, induce mass level displacement of community, cause environment degradation, etc. resulting in threat on right to life. Until recently, there were no legal norms to make the business sector responsible if they violated human rights standards.

Development of recent legal norms

The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) is the foundation of the modern human rights law on the basis of which two more covenants were codified in 1966, i.e. International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) and International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR). These three documents are known as Bill of Human Rights. There are seven more core international treaties related to human rights.¹¹ All the States are members of at least one human rights treaty. By becoming party to the treaty, a state assumes the obligation to respect, protect and fulfill the human rights.

Traditionally, human rights are claimed only against the State. Only the State is accountable for promotion, protection and remedy of the human rights. Even under international human rights laws, companies are not directly responsible for protection of human rights. As per the commitment on treaties, the States should make relevant laws to make the business community responsible in domestic jurisdiction. Only by enacting and enforcing national legislation can the States have an effect of requiring companies respect human rights, such as laws mandating a minimum working age. Although various international norms have been developed to protect the human rights, there is still a debate on what responsibilities the companies have regarding the protection of human rights.¹²

In principle, everyone including the States, companies and individuals are the duty-bearers of human rights. The UDHR also mentions: "every individual and every organ of society has a role to play in upholding human rights". But the State is the primary duty-bearer of human rights, and therefore the States must fulfill the duty to protect, respect and fulfill the human rights. But the business entities do not have the same level of obligation as the states have. International humanitarian law imposes some direct obligations on individuals if they get involved in war crimes such as genocide, situation of armed conflict.¹³ However, widely

11 They are: International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965); Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979); Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984); Convention on the Rights of the Child (1989); International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (1990); International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance (2006); and Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006).

12 ICC and DIHR. 2013. *Business and Human Rights: A Guidebook for National Human Rights Institutions*, p. 10. Available at: <https://www.humanrights.dk/publications/business-and-human-rights>, accessed on September 2, 2017.

13 Rome Convention of International Criminal Court, 1998, Art. 25.

accepted principle is that business entities have the responsibility to respect the human rights. It means that business entities should avoid infringing and address adverse human rights impacts.¹⁴

Guiding principles on Business and Human rights

In 2005, the UN Commission on Human Rights adopted resolution E/CN.4/RES/2005/69 requesting the appointment of a Special Representative of the Secretary-General (SRSG) to identify and clarify standards of corporate responsibility and accountability for transnational corporations and other business enterprises with regard to human rights. The UN “Protect, Respect and Remedy” Framework was elaborated by the SRSG and presented to the Human Rights Council in 2008. On the basis of this framework the SRSG developed the UN Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGPR), which was unanimously endorsed by the Human Rights Council in June 2011.¹⁵ It established the Guiding Principles as the first authoritative global framework to address business impact on all human rights, applicable to both States and businesses, and clarified their respective duties and responsibilities for tackling human rights risks related to business activities. The Guiding Principles have also been endorsed by many companies, business organizations, civil society organizations, trade unions, national and regional institutions, and other stakeholder groups.¹⁶

Major provisions of the UNGP¹⁷

The Guiding Principles is based on three pillar principles: protect, respect and remedy. Protecting human rights is duty of the State; corporate sector should respect them and there should be effective remedy to the victim of business-related human rights abuses (BHRA). Two types of principles i.e. fundamental and operational are prescribed in the "Protect, Respect and Remedy" framework. Below are the fundamental principles of the framework:

A. Fundamental principles of the State duty to protect human rights

1. States must protect against human rights abuse within their territory and/or jurisdiction by third parties, including business enterprises. This requires taking appropriate steps to prevent, investigate, punish and redress such abuse through effective policies, legislation, regulations and adjudication.

¹⁴ Available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/G11/141/87/PDF/G1114187.pdf?OpenElement>, accessed on September 2, 2017.

¹⁵ Available at: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Business/Pages/BusinessIndex.aspx>, accessed on September 2, 2017.

¹⁶ ILO. 2011. *Adopting the Rights of the Child: A Study on Inter-country Adoption and its Influence on Child Protection in Nepal, Nepal Child Labour Report*. Kathmandu: International Labour Organization (ILO) Central Bureau of Statistics of Nepal, p. XI.

¹⁷ Available at: http://www.ohchr.org/Documents/Publications/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf, accessed on September 4, 2017.

2. States should set out clearly the expectation that all business enterprises domiciled in their territory and/or jurisdiction respect human rights throughout their operations.

B. Fundamental principles of the corporate responsibility to respect human rights

1. Business enterprises should respect human rights. This means that they should avoid infringing on the human rights of others and should address adverse human rights impacts with which they are involved.
2. The responsibility of business enterprises to respect human rights refers to internationally recognized human rights – understood, at a minimum, as those expressed in the International Bill of Human Rights and the principles concerning fundamental rights set out in the International Labour Organization’s Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work.
3. The responsibility to respect human rights requires that business enterprises:
 - (a) Avoid causing or contributing to adverse human rights impacts through their own activities, and address such impacts when they occur;
 - (b) Seek to prevent or mitigate adverse human rights impacts that are directly linked to their operations, products or services by their business relationships, even if they have not contributed to those impacts.
4. The responsibility of business enterprises to respect human rights applies to all enterprises regardless of their size, sector, operational context, ownership and structure. Nevertheless, the scale and complexity of the means through which enterprises meet that responsibility may vary according to these factors and with the severity of the enterprise’s adverse human rights impacts.
5. In order to meet their responsibility to respect human rights, business enterprises should have in place policies and processes appropriate to their size and circumstances, including:
 - (a) A policy commitment to meet their responsibility to respect human rights;
 - (b) A human rights due diligence process to identify, prevent, mitigate and account for how they address their impacts on human rights;
 - (c) Processes to enable the remediation of any adverse human rights impacts they cause or to which they contribute.

C. Foundational principle of access to remedy

As part of their duty to protect against business-related human rights abuse, the States must take appropriate steps to ensure, through judicial, administrative, legislative or other

appropriate means, that when such abuses occur within their territory and/or jurisdiction those affected have access to effective remedy.

Thus the framework prescribes that the State should fulfill a duty to protect human rights from abuses by third party including the business corporations. For that purpose, the State must arrange for appropriate legislation to investigate, punish and redress. At the same time the corporations have the responsibility to respect human rights. This means the business entities should avoid infringing human rights; and addresses the adverse human rights impacts with which they are involved. The business enterprises should also have the policy and process to meet their responsibility to respect human rights. Similarly, the States, as part of protection against BHRA, must ensure the appropriate remedial means for access to effective remedy to the victims.

Role of NHRIs on protection of business related human rights

The Paris principles¹⁸ adopted by UN General Assembly in 1993 prescribes basic principles about establishment and power and functions of NHRIs for the purpose of promotion and protection of human rights.¹⁹ As prescribed in the Paris Principles: 1) NHRI shall be vested with competence to promote and protect human rights. 2) NHRI shall be given as broad a mandate as possible, which shall be clearly set forth in a constitutional or legislative text, specifying its composition and its sphere of competence. 3) NHRI should have power to advise government on any matter of protection and promotion of human rights. Besides these, other functions of the institution include promoting legal harmonization, encouraging the adoption of international standards, cooperate with the other institution with similar objectives, educational function, and quasi-judicial function.

The ICC²⁰ formed the ICC Working Group on Business and Human Rights in 2009. Its purpose is to promote capacity building, strategic collaboration, advocacy and outreach by NHRIs in the area of business and human rights.

Further, Tenth International Conference of ICC held in the Netherlands adopted the Edinburgh Declaration which has identified and suggested some of the roles that NHRIs can play, in line with the "Protect, Respect and Remedy" framework. The declaration has identified the roles of NHRIs on the area of promotion, education, research, monitoring and documenting the violation of human rights by the corporations, complaints handling

18 Available at: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/StatusOfNationalInstitutions.aspx>, accessed on September 3, 2017.

19 Many countries have formed such institution in their jurisdiction and NHRIs are brought together under the UN International Coordinating Committee of National Institutions for the Promotion and Protection of Human Rights (ICC) which also reviews their compliance to the Paris Principles.

20 Currently known as Global Alliance for National Human Rights Institutions.

of business related human rights abuse including mediation or conciliation on the disputes.²¹

The NHRIs that comply with the Paris Principles have an important role to play in helping States identify whether the relevant laws are aligned with their human rights obligations and are being effectively enforced and in providing guidance on human rights also to business enterprises and other non-state actors.²² Thus the framework has also expected the NHRIs to play an important role for its implementation.

Power and Function of NHRC

National Human Rights Commission of Nepal (NHRC), which was earlier a statutory body, has now constitutional status²³. As mentioned in article 249 of the present constitution responsibility of the commission is mainly to respect, protect and promote human rights and ensure effective enforcement thereof. According to the constitution, to accomplish of the responsibility, the commission shall do different types of functions such as:

- i) Investigative function: Investigative function of NHRC includes inquiring and investigating the matters of violation of human rights of a person or group²⁴.
- ii) Collaborative function: Collaborative function is related to promotion of human rights for which it coordinates and collaborates with the civil society in order to enhance awareness on human rights.²⁵
- iii) Record keeping function: NHRC keeps record and makes public of the name of the person, officials or bodies as a violator of human rights if they don't comply with the orders or directives of the commission given in connection to the human rights violation.²⁶
- iv) Function regarding providing compensation: NHRC may order for providing compensation to a person who is a victim of violation of human rights.²⁷
- v) Recommendatory function: Making recommendations is main function of the NHRC. NHRC shall make recommendations to the concerned authority mainly on taking action against the perpetrator of the violation of human rights; on taking departmental action against an official who does not fulfill the duty to prevent violation of human

21 Available at: http://www.ohchr.org/Documents/AboutUs/NHRI/Edinburgh_Declaration_en.pdf, accessed on September 3, 2017

22 Commentary to Guiding Principle 3 of UNGP.

23 Initially, NHRC was established under National Human Rights Commission Act 1997. The Interim Constitution 2007 adapted it as a constitutional body which is continued by the Constitution of Nepal in 2015.

24 Constitution of Nepal, Article 249(2)(a).

25 Constitution of Nepal, Article 249(2)(d).

26 Constitution of Nepal, Article 249(2)(h).

27 Constitution of Nepal, Article 249(3)(d).

rights, against a perpetrator of human rights abuse; on need of reform of law related to human rights; and on need of being party to international conventions and implementation of such conventions in which Nepal is a party.²⁸

Besides these functions some important tasks that the commission can do are provided under National Human Rights Commission Act, 2012. The major ones are:²⁹

- a) To conduct inspections and monitoring of prisons, other agencies of the Government of Nepal, public institutions or private institutions or any other place for the protection of human rights, and to provide necessary suggestions or directives to the agency concerned with regard to the improvement to be made in such agency, institution or place for the protection of human rights,
- b) To monitor the implementation status of the prevailing laws regarding human rights and recommend to the Government of Nepal for effective implementation thereof,
- c) To undertake study and research into various aspects of protection, promotion, enhancement and implementation of human rights,
- d) To recommend to concerned institution for including human rights education oriented subject matter related into the syllabus of school and university,
- e) To review the existing state of human rights and make public reports to that effect,
- f) To carry out or cause to be carried out other activities as may be deemed necessary and appropriate for the protection and promotion, enhancement of human rights.

In line with the provisions of Paris Principles, the Act has also provided the NHRC of the power to mediate between the parties, if the case is under the consideration of the commission.³⁰ This power is more pertinent to the issues of business related human rights abuses.

Thus the Commission has been equipped with sufficient power for protection and promotion of human rights. Power and functions of the commission include monitoring, inquiry and investigation, education and research, recommendation, collaboration, quasi-judicial, compensation, opinion building etc. But the question is always there: Against whom can the Commission use these powers? Traditionally, the government was only the duty bearer of the rights, so NHRC would investigate or recommend only against the government. But at present, private sectors such as business entities have emerged as violator of human rights. So, it is necessary that these powers, except especially directed to be applied against the government agency, may be applied against the private sector violators also. There was no

28 Constitution of Nepal, Article 249(2)(a), (b), (c), (e), (f), (g).

29 National Human Rights Commission Act, 2012, Article 4.

30 National Human Rights Commission Act, 2012, Article 4.

such power about monitoring and suggesting the private institution in the previous Act, but the present Act provides ample power to the Commission about that. Unlike the past Act, the present Act has provision on mediating the disputing parties by the commission. The rights of group of people are more likely to be violated by business activities. The previous Act was not clear that the rights of group of people could be the subject matter of the Commission, but as present constitution has mentioned that the group's rights are also under jurisdiction of the Commission.

Initiatives of NHRC on protecting business related human rights

The present constitution of Nepal also provides for, besides other rights, the right to clean environment (Art. 30), right to education (Art. 31), right to employment (Art. 33), right to labour (Art. 34), right to health (Art. 35), rights of women (Art. 38), rights of child (Art. 39), rights of the consumer (Art. 44) as fundamental rights. These are the rights which are more likely be infringed by the business community. NHRC has already taken some initiatives on making the business community more responsible for protection of business related human rights. Here are some examples of commission's initiatives:

- Consumer rights: NHRC has issued monitoring 'directives' for the protection of consumer rights in 2068 BS, which not only provides for monitoring of supply situation, condition of emergency services and quality of goods and services, but also about the unfair or restrictive and monopolistic trade practices. More importantly, the directives also provide monitoring of grievance handling situation.³¹ In 2066/6/28, the NHRC recommended making the function of the Food Standard Committee effective, and inspecting whether the ratio of preservatives used in food is under the standard provided by the Food Regulations 2027.³²
- Right to education: On the basis of investigation over petitions and monitoring, the Commission submitted numerous recommendations to the government so that the schools respect rights of the children to study in healthy environment without discrimination.³³ NHRC developed a Human Rights Resource Book for teachers, which can be a tool to make environment of school human rights friendly.³⁴
- Human rights in school: During a research, the NHRC discovered that there is no enough and appropriate toilet for girl student.³⁵ NHRC made recommendation

31 NHRC. 2068. *Upabhoktako Manab Adhikar Sanrakshan Tatha Prabardhanka Lagi Anugaman Nirdeshika* (in Nepali). Kathmandu: NHRC.

32 NHRC. *Ayogka Nitigat Sipharisharu (2057-2071)* (in Nepali), Kathmandu: NHRC, p. 79.

33 NHRC. 2070. *Shiksha Ra Swasthyako Adhikar: Ayogko Gatibidhi Shankshipta Pratibedan*(in Nepali), Kathmandu: NHRC, p. 82.

34 NHRC. 2070. *Bidhyalaya Shikshakharuka Lagi Manab Adhikar Srot Pustika*. Kathmandu: NHRC, 2070.

35 NHRC. 2070. *Shiksha Ra Swasthyako Adhikar: Ayogko Gatibidhi Shankshipta Pratibedan*(in Nepali), Kathmandu:

to the government to assure the gender friendly toilets in private schools;³⁶ and to eliminate labor exploitation in the private schools.³⁷

- Right to health: An investigation revealed that most of the pharmacy shops do not have license.³⁸ The NHRC recommended the government for carrying out appropriate policy about medical negligence on the basis of national and international standards.³⁹ Similarly, the commission, on the basis of a monitoring, also recommended for provision of special rules, so that the culprit of medical negligence come under legal accountability, and the victims get compensation.⁴⁰ The commission found that there is corporal punishment in schools; patients were dying because of grievous medical negligence in private hospitals. As per the report, at least 3 people died in Bharatpur because of medical negligence.⁴¹
- Right to food: In a complaint, NHRC found that a contractor imported low-quality food for Jajarkot district under the financial support of World Food Programme. NHRC recommended the CIA for investigation.⁴²
- Right to migrant workers: NHRC is in regular contact and working in cooperation with many other NHRIs for protection of human rights of Nepalese migrant workers.⁴³ To protect the human rights of immigrant workers NHRC submitted various recommendations to the government on 2069/8/7 and 2070/5/28 BS focusing on the accession of the Convention on Rights of the Immigrant Workers.⁴⁴
- Strategic plan of NHRC 2015-2020: NHRC has projected some activities about monitoring the schools, hospitals universities, industries and business entity, situation of consumer rights and migrant workers' rights.⁴⁵

Role of NHRC role to protect business-related human rights

In Nepal, there are numerous incidents of violation of human rights by the business community. It is causing threat to right to life, liberty and equality of people. Still, the focus

NHRC, p. 82.

36 NHRC. *Ayogka Nitigat Sipharisharu (2057-2071)* (in Nepali), Kathmandu: NHRC.

37 Ibid.

38 NHRC. 2070. *Shiksha Ra Swasthyako Adhikar: Ayogko Gatibidhi Shankshipta Pratibedan*(in Nepali), Kathmandu: NHRC, p. 71.

39 NHRC. *Ayogka Nitigat Sipharisharu (2057-2071)* (in Nepali), Kathmandu: NHRC.

40 Ibid, p. 67.

41 NHRC. 2070. *Shiksha Ra Swasthyako Adhikar: Ayogko Gatibidhi Shankshipta Pratibedan* (in Nepali), Kathmandu: NHRC, p. 74.

42 NHRC. 2066. *Jajarkot Lagayat Madhya Tatha Sudur Pashchimka Jillaharuma Jhadapakhala Ra Haijabata Bhaeko Sarbasadharanko Mrityu Tatha Khadya Padarthako Bitaran Sambandhama Garieko Anugaman Amusandhan Pratibedan, Rastriya Manab Adhikar Ayog* (in Nepali). Kathmandu: NHRC, p. 13.

43 NHRC. 2012. A report on Conference on the Rights of Migrant Workers. Kathmandu: NHRC.

44 NHRC. *Ayogka Nitigat Sipharisharu (2057-2071)* (in Nepali), Kathmandu: NHRC, p. 61.

45 Strategic Plan of NHRC 2015-20, Strategy no 1.4.3.

of NHRC is on making only the government responsible not on making the business entities accountable. It is also because traditionally the matters of protecting human rights were considered only the responsibility of government. Since the NHRC has constitutional and statutory power to monitor, make recommendation and compensate in the issues of human rights, it can use its power not only against any of the duty-bearer of human rights including the government and companies if they do not comply with the human rights responsibility. There are possible activities towards which NHRC can move forward immediately, on the basis of national legal norms and international standards. Some of them are:

- a) Establish a separate wing in the commission responsible for dealing with the matters of business-related human rights.
- b) Identify the activities of the commission in its strategic plan or annual action plan to deal with the nexus between business and human rights.
- c) Organize interaction programs with the business community to make them more aware about their emerging responsibility of respecting human rights; and dissemination of the new norms.
- d) Conduct a survey of laws whether they need to be reformed for protecting people from business related human rights abuses; make business sector respect human rights and victims get access to justice.
- e) Conduct research on impact of business activities on human rights.
- f) Monitoring and documenting the activities which result in violation of human rights by domestic as well as foreign companies operating in Nepal.
- g) Work in collaboration with other regional and international human rights related organizations.
- h) Encourage and support the victims' groups for getting remedy if their rights are infringed.
- i) Develop roaster of mediator for settlement of complaints related to corporate human rights abuse; and start using quasi-judicial power through mediation.
- j) It seems that NHRC is suggesting or recommending only for taking action by the government if it finds violation of human rights. It should start recommending for taking action not only against the government officers or agencies, but also against the companies and their officers.
- k) In gross violation of business related human rights, the companies should also be made responsible for paying compensation to the victims.
- l) Make issues of business and human rights a part of country report to the UN.

Conclusion

The business sector is also a duty bearer of the human rights. It can have positive and negative impact on human rights not only of workers but also of people in general. So business community is not out of the box in terms of respecting human rights while doing their profit making activities. This is the reason why the international community is developing norms to make the business sector more responsible towards the protection and respecting the human rights of person and groups. Protect, respect and remedy framework is the first international norm which expects the state as well as the business community respect human rights as duty bearer. Furthermore, it also presumes that NHRIs have great role to make business activities friendlier to the human rights. NHRIs of many countries have taken this issue seriously. Constitutionally the National Human Rights Commission of Nepal also has a power to monitor, recommend and order to compensate in the issues of business-related human rights abuses, and therefore, it is expected to expedite its activities in the area of nexus between business and human rights.

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको प्राज्ञिक अनुसन्धान नीति

- हामी मानव अधिकारका विविध विषयमा प्राज्ञिक अनुसन्धान गराउँछौं ।
- अनुसन्धानको प्रतिवेदन संवाहकमा प्रकाशित गर्दछौं ।
- अनुसन्धानकर्तालाई विषय र प्रस्तुतीका आधारमा रु. २५०००- , रु. ५००००- र रु. १०००००- सम्म उपलब्ध गराउँछौं ।
- अनुसन्धान प्रतिवेदन बेग्लै पुस्तिकाका रूपमा समेत प्रकाशित गर्न सकिन्छ ।
- अनुसन्धान गर्न हामी केवल निम्न तीन वर्गका विद्वान तथा संघ संस्थालाई अनुरोध गर्दछौं :-
 - (क) संवाहकमा लेख प्रकाशित भएका समूहगत विद्वान
 - (ख) मानव अधिकारका विषयमा कार्यरत राष्ट्रिय सञ्जाल भएका संस्था
 - (ग) राष्ट्रिय स्तरका शैक्षिक संस्था
- अनुसन्धान गर्न इच्छुक उपर्युक्त व्यक्तिलाई विषय र त्यसले समेट्ने क्षेत्र खोली सरदर ५०० शब्दको प्रस्ताव पेश गर्नुहुन विनम्र अनुरोध गर्दछौं ।

यस अङ्कका योगदानकर्ताहरू

१. शैक्षिक योग्यता २. हाल कार्यरत संस्था/सेवा/क्षेत्र ३. विशेष अनुभव ४. ई-मेल ५. फोन नं.

<p>डा. अश्वस्थामाभक्त खरेल</p> <p>१. विद्यावारिधि- राजनीतिशास्त्र (मानव अधिकार), स्नातकोत्तर - जनप्रशासन, राजनीतिशास्त्र, स्नातक - कानून</p> <p>२. उप प्राध्यापक, त्रि.वि. राजनीतिशास्त्र विभाग</p> <p>३. पूर्व कर्मचारी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २६ वर्षको पत्रकारिता अनुभव, फिचर लेख तथा पुस्तक लेखन/सम्पादन</p> <p>४. aswasthama.kharel@gmail.com</p> <p>५. ०१ ४४२००९४, ९८४९३९०२५९</p>	<p>तेजमान श्रेष्ठ</p> <p>१. स्नातकोत्तर - अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, बेलायत, अंग्रेजी साहित्य त्रि.वि.</p> <p>२. उप प्राध्यापक, नेपाल ल क्याम्पस, अधिवक्ता</p> <p>३. मानव अधिकार तथा कानून</p> <p>४. tejshrestha22@gmail.com</p> <p>५. ९८४६९५३८२२</p>
<p>श्यामबाबु काफ्ले</p> <p>१. स्नातकोत्तर- राजनीतिशास्त्र; स्नातक- कानून</p> <p>२. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग</p> <p>३. मानव अधिकार र कानून क्षेत्रमा २९ वर्षको अनुभव ।</p> <p>४. rspkafle@gmail.com</p> <p>५. ९८५९९९०९५</p>	<p>बुद्धिनारायण श्रेष्ठ</p> <p>१. स्नातकोत्तर - भूगोल</p> <p>२. प्रबन्ध निर्देशक, भूमिचित्र नापनक्सा कम्पनी; पूर्व महानिर्देशक, नापी विभाग, काठमाडौं ।</p> <p>३. सीमा अध्येता तथा मदन पुरस्कार विजेता, नेपालको सीमासम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, लेखन, प्रकाशन तथा प्रस्तुति ।</p> <p>४. bordernepal@gmail.com</p> <p>५. ९८४९३९९६९९</p>

Contributors of this Volume

1. Academic Qualification 2. Current Organization/Profession/Service 3. Special Expertise 4. Email 5. Phone

Ramkanta Tiwari

1. LL.M.-Tribhuvan University (TU)
2. Faculty Member, National Law College TU; President, Nepal Institute of Justice
3. Restorative Justice and Transitional Justice
4. rtiwari@nepaljustice.org
5. 9851084426

Salina Kafle

1. LL.M.
2. Coordinator/ Re-searcher/Consultant
3. Women Rights, Good Governance and Rule of Law
4. salina.kafle1@gmail.com
5. 9841752527

Ghanashyam Khadka

1. LL.M.-International and European Human Rights Law, University of Leeds, UK
2. Kantipur Publications
3. Transitional Justice and Journalism
4. ghanashyam.khadka@gmail.com
5. 9851137707

Surya Prasad Parajuli

1. LL.M. - Commercial Law, M.A.- Political Science
2. Judge, Kaski District Court.
3. Working for 24 years in the field of Law and Justice.
4. suryaparajuly@gmail.com
5. 9851126065

संवाहकको अर्को अङ्क

फागुन, २०७४

**Next Issue of Sambahak
March, 2017**

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आवद्ध संवाहकका लेखकहरू

अङ्क - १

- (१) राजुप्रसाद चापागाइं (+अङ्क- ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क- ५)
- (३) विनोदकुमार वि.क. (+अङ्क- ४)
- (४) डा. शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क-३)
- (१२) पुष्पा पोखरेलं (+अङ्क- ४)
- (१३) जायश्वर चापागाइं
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क - २

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+ अङ्क -६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत

- (१८) सूर्यबहादुर देउजा
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क- ३ र ५)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अङ्क-५)
- (२२) सल्लिना काप्ले (+अङ्क -६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क-४)
- (२५) सोम लुइटेल्
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी
- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क- ६)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी

- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करूणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी -±अङ्क- ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाई
- (४१) कैलाशकुमार शिवाकोटी
- (४२) डा. महेशजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासंघ
- (४८) लिप्तबहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी
- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरबहादुर बुढा मगर

अङ्क- ६

- (५५) श्यामबाबु काफ्ले
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का
- (५८) सूर्य पराजुली

अध्ययन कार्यको लागि करारनामाको नमूना

ललितपुर, पुल्चोकस्थित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (यसपछि प्रथम पक्ष भनिने) र बस्ने (यसपछि दोस्रो पक्ष भनिने) का बीच प्रथम पक्षको नीति अनुसन्धानअन्तर्गत अनुसूचीमा उल्लिखित विषयमा अध्ययन/अनुसन्धान गराउनु पर्ने भएबाट तपसीलबमोजिमका शर्तहरूका परिपालन गर्ने गरी मनोमानी खुशिराजीका साथ यो करार सम्झौता सम्पन्न भएको छ ।

तपसील

- (१) प्रथम पक्षको संवाहक नामक जर्नलमा लेख प्रकाशित भई सूचीकृत भएका लेखक/मानव अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत राष्ट्रव्यापी सञ्जाल भएका अनुसन्धानमूलक संस्था / राष्ट्रियस्तरका शैक्षिक संस्थाका नाताले अनुसूचीमा उल्लिखित विषयमा यस करारका शर्त र अनुसूचीमा उल्लिखित व्यवस्था अनुसार प्रथम पक्षका लागि अनुसन्धान गरी लिखित प्रतिवेदन तथा सोको सफ्ट कपी दिन प्रथम पक्षले गरेको अनुरोध दोस्रो पक्ष मञ्जूर गर्दछ । लिखित प्रतिवेदन भाषा सम्पादन गरिएको हुनुपर्नेछ र प्रथम पक्षलाई अध्ययनकर्ताले अध्ययनको कार्य प्रगति कम्तिमा मासिक रूपमा जानकारी गराउनु पर्नेछ ।
- (२) प्राप्त हुने प्रतिवेदन सामान्यतया संवाहकमा प्रकाशित गरिनेछ । प्रकाशनको प्रयोजनका लागि आवश्यक सम्पादन गर्न प्रथम पक्षले सक्नेछ । अनुसन्धानबापत अनुसूचीमा उल्लेख भएबमोजिमको पारिश्रमिक दोस्रो पक्षले प्राप्त गर्ने हुँदा प्रथम पक्षको जर्नल वा अन्य प्रकाशनमा प्रकाशित भए बापत दोस्रो पक्षलाई अतिरिक्त पारिश्रमिक उपलब्ध हुनेछैन ।
- (३) दोस्रो पक्षले आफूले गरेको अध्ययन अनुसन्धान प्रथम पक्षले प्रकाशित गर्नुपूर्व अन्यत्र प्रकाशित गर्न पाइने छैन ।
- (४) दोस्रो पक्षले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदनका आधारमा प्रथम पक्षले उचित सम्झौता नेपाल सरकार समेतलाई आवश्यक सिफारिश गर्न सक्नेछ ।
- (५) प्रतिवेदनमा अनुसन्धानकर्ता / लेखकले आफ्नै शब्दमा मौलिक रूपमा लेखेको हुनुपर्नेछ । कुनै कानूनको धारा/दफा/नियमको उतारलाई शब्दमा गणना गरिने छैन ।
- (६) प्रथम पक्षले दोस्रो पक्षलाई अनुसन्धानका लागि अनुरोध गर्ने विषय निम्नानुसार तीन वर्गमा विभाजित हुनेछन् :-

(क) वर्ग

- (क) प्रतिवेदन कम्तीमा २० (बीस) हजार शब्द हुनुपर्नेछ ।
- (ख) प्रतिवेदन तैयार गर्दा कम्तीमा दश ठाउँमा स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको हुनुपर्नेछ ।
- (ग) दोस्रो पक्षले अध्ययन / अनुसन्धानका क्रममा कम्तीमा दश जना संलग्न गराएको हुनुपर्नेछ ।
- (घ) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा सैद्धान्तिक र नेपालको परिप्रेक्ष्यमा व्यावहारिक पक्षको समीक्षात्मक विश्लेषण हुनुपर्नेछ ।
- (ङ) मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि/महासन्धि/अभिलेख र नेपालको कानूनी सन्दर्भमा समस्याको खोजी र समाधानको उपाय सुझाइएको हुनुपर्नेछ ।
- (च) कम्तीमा चालीसवटा पादटिप्पणी रहेको तथा अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको नेपाली वा अंग्रेजी भाषामा लेखका ढाँचामा प्रतिवेदन हुनु पर्नेछ ।
- (छ) विषयवस्तुको प्रकृतिअनुसार हाम्रो आफ्नो सन्दर्भका अतिरिक्त वाह्य राष्ट्रका अनुभव तथा विद्वानहरूका सारगर्भित कथनहरूका आधारमा र हाम्रा समस्या र सुझाउ समाविष्ट विश्लेषण हुनु पर्नेछ ।

(ख) वर्ग

- (क) प्रतिवेदन कम्तीमा १५ (पन्ध्र) हजार शब्द हुनु पर्नेछ ।
- (ख) प्रतिवेदन तैयार गर्दा कम्तीमा पाँच ठाउँमा स्थलगत सर्वेक्षण गरिएको हुनु पर्नेछ ।
- (ग) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा सैद्धान्तिक र नेपालको परिप्रेक्ष्यमा व्यावहारिक पक्षको समीक्षात्मक विश्लेषण हुनुपर्नेछ ।
- (घ) मानव अधिकारसम्बन्धी सन्धि/महासन्धि/अभिलेख र नेपालको कानूनी सन्दर्भमा समस्याको खोजी र समाधानको उपाय सुझाइएको हुनुपर्नेछ ।
- (ङ) कम्तीमा तीसवटा पादटिप्पणी रहेको, हाम्रो आफ्नो सन्दर्भका अतिरिक्त वाह्य राष्ट्रको अनुभव तुलनात्मक रूपमा उल्लेख भएको, अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको र हाम्रा समस्या तथा सुझाउ समाविष्ट नेपाली वा अंग्रेजी

भाषामा लेखका ढाँचामा प्रथम पक्षसमक्ष प्रतिवेदन पेश हुनु पर्नेछ ।

(ग) वर्ग

- (क) प्रतिवेदनमा कम्तीमा १० (दश) हजार शब्द हुनु पर्नेछ ।
- (ख) अनुसूचीमा तोकिएको विषयमा मानव अधिकारसँग सम्बन्धित सन्धि/महासन्धि/अभिलेख वाट्य राष्ट्रको अनुभव, विद्वानहरूका अभिकथन तथा हाम्रो कानून तथा व्यावहारिकताको समीक्षात्मक विश्लेषण प्रतिवेदनमा समावेश हुनुपर्नेछ ।
- (ग) कम्तीमा बीसवटा पादटिप्पणी रहेको, अनुसन्धान पद्धतिको अनुशरण गरिएको, समस्याको खोजी र तिनका समाधानका उपाय प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको हुनु पर्नेछ ।
- (७) दफा (६)बमोजिम प्राप्त अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रकाशित गर्दा आरम्भमा, “राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको नीति अनुसन्धान कार्यक्रमअन्तर्गत भएको अध्ययन” भनी जनाइनेछ । मूल अनुसन्धानकर्ताको नाम आरम्भमा र सहयोगीहरूको नाम अन्त्यमा प्रकाशित गरिनेछ ।
- (८) अनुसन्धान /अध्ययन प्रयोजनका लागि संवाहकका लेखकहरूले चाहेमा बाहेक अनुसन्धान प्रस्ताव पेश गर्नु पर्ने छैन । अन्य संघसंस्थाहरूले आफूले गर्न चाहेका अनुसन्धान के कसरी गर्ने भन्ने समेत विषयमा सरदर १००० (एक हजार) शब्दको प्रस्ताव पेश गर्नु पर्नेछ ।
- (९) वर्ग (क) तथा (ख) को अनुसन्धान/अध्ययनकर्ताले चाहेमा प्रथम पक्षको आर्थिक नियमअनुसार बढीमा ४० (चालीस) प्रतिशतसम्म अग्रिम पेशकी दिन सकिनेछ ।
- (१०) दफा (९)बमोजिम पेशकी नियमानुसार फेडर्योर्ट नभएमा प्रचलित कानूनबमोजिम असूलउपर गरिनेछ।
- (११) यस करारको कार्यान्वयन तथा परिपालन तथा प्राप्त प्रतिवेदन स्वीकार वा अस्वीकार गर्ने वा थप परिमार्जन गराउने अधिकार प्रथम पक्षको संवाहक सम्पादन समितिमा रहने छ ।
- (१२) यस करारसँग सम्बन्धित अनुसूची पनि यसै करारको अभिन्न अंग मानिनेछ ।

प्रथम पक्षको तर्फबाट अख्तियार प्राप्त

दोस्रो पक्ष

साक्षी

१)

इति सम्वत्

अनुसूची

करारको दफा (१) र (६) समेतको प्रयोजनका लागि

१. अनुसन्धान /अध्ययनका लागि निर्धारित विषय
२. अनुसन्धान /अध्ययनमा न्यूनतम रूपमा समावेश गर्नुपर्ने विषय / प्रथम पक्षका अपेक्षा
 - (क)
 - (ख)
 - (ग)
३. अनुसन्धान/अध्ययनकर्तालाई उपलब्ध गराइने पारिश्रमिक रु. (अक्षरेपी रु.मात्र)
(यसमा कानूनबमोजिम कर काटिने छ)
४. अनुसन्धान /अध्ययनको प्रारम्भिक प्रतिवेदन छलफलका लागि प्रथम पक्षसमक्ष बुझाउनु पर्ने अन्तिम अवधि
५. अनुसन्धान /अध्ययन प्रथम पक्ष समक्ष बुझाउनु पर्ने अन्तिम अवधि

प्रथम पक्ष

दोस्रो पक्ष

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

पो.ब.नं. : ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal

Phone: 01-5010015, Hotline: 5010000